

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΦΙΣΕΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΕΙΣ
ΤΩΝ ΕΤΩΝ 1981, 1993, 2009

ΑΔΕΛΑΪΔΑ-ΝΑΤΑΛΙΑ ΜΟΣΧΟΝΑ
[Α.Μ.: 29395]

Τριμελής Επιτροπή: κ. ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
κ. ΚΥΡΚΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ
κ. ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΨΥΛΛΑ

Ακαδημαϊκό έτος: 2010-2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	
1.1 Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	13
1.1.1 ΟΡΙΣΜΟΙ	13
1.1.2 ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ	17
1.2 ΤΑ ΜΜΕ	20
1.3 Ο ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ	24
1.4 Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΦΗΜΙΣΗ	27
1.5 Η ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΦΗΜΙΣΗ	31
1.6 Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ	33
1.7 Η ΠΡΟΕΚΚΛΟΓΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ	35
1.8 Η ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ	40
2. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	
2.1 Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ	54
2.2 ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΣΤΗΝ «ΑΛΛΑΓΗ»	56
2.3 ΤΟ ΠΑΣΟΚ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ	59
2.3.1 ΤΟ ΟΡΑΜΑ ΤΗΣ «ΑΛΛΑΓΗΣ»	67
2.3.2 ΤΟ ΠΑΣΟΚ ΚΑΙ Ο ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ	69
2.4 ΑΠΟ ΤΗΝ «ΑΛΛΑΓΗ» ΣΤΗΝ «ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ»	74
2.5 ΑΠΟ ΤΗΝ «ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ» ΣΤΟΝ «ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ»	101
2.6 ΑΠΟ ΤΟΝ «ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ» ΣΤΗ «ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ»	117
3. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΦΙΣΕΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ	
3.1 Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΦΙΣΑΣ	130
3.2 Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΣΚΟΠΟΙ ΤΗΣ ΑΦΙΣΑΣ	134
3.3 Η ΑΦΙΣΟΚΟΛΛΗΣΗ	139
3.4 ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1981: ΟΙ ΔΕΚΑΞΕΙ ΑΦΙΣΕΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ	141
3.5 ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1993: ΟΙ ΕΞΙ ΑΦΙΣΕΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ	191
3.6 ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2009: Η ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗ ΧΩΡΙΣ ΑΦΙΣΕΣ	213
ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	227
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	230

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η ανά χείρας εργασία συνιστά τον τελευταίο αλλά εξίσου σημαντικό κρίκο στην αλυσίδα μιας διετούς προσπάθειας εμβάθυνσης στο αντικείμενο της Πολιτικής Επιστήμης. Με το παρόν εγχείρημα κλείνει το κεφάλαιο της φοίτησής μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνική Θεωρία, εμπειρία ιδιαίτερα σημαντική και καθοριστική τόσο σε επίπεδο σπουδών όσο και σε προσωπικό επίπεδο.

Ως εκ τούτου, στο σημείο αυτό μου δίνεται η δυνατότητα να ευχαριστήσω όλους εκείνους, οι οποίοι με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο με βοήθησαν ή στάθηκαν δίπλα μου σε αυτήν την -εντέλει- απολαυστική διαδρομή.

Καταρχάς οφείλω ένα πολύ μεγάλο ευχαριστώ στον σύμβουλο σπουδών και επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Η. Νικολακόπουλο για την άψογη συνεργασία, την εμπιστοσύνη προς το πρόσωπό μου, την ενθάρρυνση, την κατανόηση, τη φιλική και ανθρώπινη αντιμετώπιση, καθώς και για την έμφυτη ικανότητά του να κάνει τα δύσκολα απλά. Ελπίζω και εύχομαι η συνεργασία μας αυτή να αποτελέσει τη βάση για μελλοντική συνεργασία μας σε διδακτορικό επίπεδο.

Στη συνέχεια, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους κ. Μ. Ψύλλα και κ. Κ. Δοξιάδη, επίσης επιβλέποντες καθηγητές μου, για την ομαλή συνεργασία και την αποδοχή της πρότασής μου να βρίσκονται στην τριμελή επιτροπή που μου αντιστοιχεί.

Ακόμη, θα ήθελα να εκφράσω την ευχαρίστησή μου για την ευκαιρία που μου δόθηκε να φοιτήσω στο συγκεκριμένο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών και να αποκομίσω γνώση και τριβή με το επιστημονικό αντικείμενο που με ενδιαφέρει. Σημαντικό ρόλο για το θετικό -κατ' εμέ- απολογισμό από τη φοίτησή μου διαδραμάτισε το διδακτικό προσωπικό του ΠΜΣ ΠΕΚ. Ευχαριστώ πολύ όλους τους καθηγητές που συνέβαλαν στη διεύρυνση των επιστημονικών μου οριζόντων.

Θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στον κ. Π. Παναγιωτόπουλο για την παραχώρηση της ψηφιακής βάσης τεκμηρίων για την «Ελλάδα στη δεκαετία του 1980», υλικό το οποίο υπήρξε ιδιαίτερος επιβοηθητικός για το ιστορικό κομμάτι της παρούσας εργασίας. Πολύ ανθρώπινη και αγχολυτική ήταν η συμβολή του κ. Μ. Σπουρδαλάκη κατά την αναζήτηση πρωτογενούς

υλικού. Τον ευχαριστώ πολύ για την άμεση ανταπόκριση και την καλή πρόθεση να με βοηθήσει. Ακόμη, οφείλω να ευχαριστήσω τις κυρίες Π. Ζαγορίτη και Γ. Μήτσιου (με τη σειρά που τις συνάντησα), από τα γραφεία του ΠΑΣΟΚ, για την ανιδιοτελή βοήθεια, την εμπιστοσύνη προς το πρόσωπό μου και την κατανόηση. Χωρίς τη βοήθειά τους, ίσως η παρούσα προσπάθεια να μην είχε ολοκληρωθεί. Στην κυρία Π. Ζαγορίτη εύχομαι καλή επιτυχία στο δύσκολο δρόμο για την απόκτηση του διδακτορικού της διπλώματος.

Σε προσωπικό επίπεδο, ιδιαίτερες ευχαριστίες στη Γεωργία Ντόβα, φίλη και συμφοιτήτρια και στην οικογένειά μου, Αριάδνη Μοσχονά και Ευδοκία Παπαγκίκα-Μοσχονά.

Τέλος, θέλω να πιστεύω ότι ο Μάνος Μοσχονάς, ο πατέρας μου, αν ήταν εν ζωή, θα ήταν ικανοποιημένος με την πρόδοό μου. Δεκαεννέα χρόνια απουσίας σε σημαντικές στιγμές της ζωής μου είναι πολλά. Ωστόσο, η σκέψη του μου δίνει δύναμη και ώθηση να γίνομαι καλύτερη.

Αθήνα, Ιούνιος 2011

A.-N. M.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία με τίτλο «Οι αφίσες του ΠΑΣΟΚ κατά τις εκλογικές αναμετρήσεις των ετών 1981, 1993, 2009» στόχο έχει να μελετήσει και να αναλύσει τα μηνύματα που φιλοξενούνται στις πολιτικές αφίσες του ΠΑΣΟΚ σε τρεις κρίσιμες εκλογικές αναμετρήσεις: της 18ης Οκτωβρίου 1981, της 10ης Οκτωβρίου 1993 και της 4ης Οκτωβρίου 2009. Η επιλογή των συγκεκριμένων χρονολογιών δεν είναι τυχαία. Οι λόγοι επιλογής καθεμιάς από αυτές τις τρεις σημαντικές στιγμές-σταθμούς στην πολιτική διαδρομή του ΠΑΣΟΚ θα παρατεθούν με συνοπτικό τρόπο κατωτέρω.

Στις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981, σημειώθηκε η πρώτη εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ, η οποία έμελλε να είναι ιστορικής σημασίας για τον τόπο. Η άνετη επικράτηση του ΠΑΣΟΚ σηματοδότησε την πτώση της Δεξιάς, η οποία για δεκαετίες ολόκληρες είχε μονοπολώσει τη διακυβέρνηση της χώρας. Το εκλογικό ποσοστό της τάξης του 48,07% που εξασφάλισε το ΠΑΣΟΚ επισφράγιζε τη διάχυτη επιθυμία της ελληνικής κοινωνίας για «Αλλαγή» σε όλα τα επίπεδα. Η νίκη αυτή προοικονομεί την εκσυγχρονιστική τροχιά στο άρμα της οποίας το ΠΑΣΟΚ επεδίωξε να προσδέσει τη χώρα, από το 1993 και μετά.

Το εκλογικό ποσοστό του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές της 10ης Οκτωβρίου 1993 αποκτά ιδιαίτερο νόημα αν αναλογισθεί κανείς την περιρρέουσα πολιτική ατμόσφαιρα της περιόδου (δυσμένεια και ανυποληψία για το ΠΑΣΟΚ, τρεις συνεχόμενες εκλογικές ήττες της διετίας 1989-1990, απώλεια σημαντικής μερίδας υποστηρικτών του ΠΑΣΟΚ από τον χώρο των ΜΜΕ και γενικότερη απαξίωση της πολιτικής από τους απαυδισμένους πολίτες στο κλίμα της παρατεταμένης κρίσης που γνώρισε η χώρα σε όλους τους ζωτικούς τομείς της δημόσιας ζωής.

Τέλος, η εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές της 4ης Οκτωβρίου 2009 συνδέεται με μία ακόμη σημαντική στιγμή για την πολιτική ζωή του τόπου, η οποία ήρθε να μεταστρέψει για άλλη μία φορά το βαρύ κλίμα της αγανάκτησης του εκλογικού σώματος από τις κυβερνήσεις της Ν.Δ., την περίοδο 2004-2009, και να γεννήσει, έστω και πρόσκαιρα, στο εκλογικό σώμα ελπίδες για μία νέα τετραετία ριζικών αλλαγών και τομών, με επίκεντρο τον πολίτη. Πρόκειται για την τρίτη κατά σειρά δυναμική επάνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία υπό τον νέο αρχηγό του Γιώργο Α. Παπανδρέου, υιό του ιδρυτή του ΠΑΣΟΚ. Ο Γ.

Παπανδρέου, ο οποίος διαδέχθηκε στην ηγεσία του κόμματος τον Κώστα Σημίτη, είναι ο τρίτος κατά σειρά πρόεδρος του κινήματος. Με την αλλαγή ηγεσίας το ΠΑΣΟΚ ξαναπέρασε στα χέρια της οικογένειας Παπανδρέου σε μία εποχή που το κόμμα δεν είχε μεν αποβάλει πλήρως αλλά είχε καταφέρει να θέσει στο περιθώριο την παπανδρεϊκή νοοτροπία του Ανδρέα.

Για τη διεξοδικότερη μελέτη του θέματος που μας απασχολεί κρίθηκε σωστό να διαρθρώσουμε την εργασία μας με τον εξής τρόπο:

Ο πρώτος άξονας στον οποίο θα κινηθούμε (θεωρητικό πλαίσιο) θα μάς επιτρέψει να μελετήσουμε την πτυχή του θέματος που σχετίζεται με την πολιτική διαφήμιση και το πολιτικό μάρκετινγκ, τα οποία αμφότερα συνιστούν μέσα της πολιτικής επικοινωνίας. Ορίζοντας καταρχάς το περιεχόμενο του όρου «πολιτική επικοινωνία», θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να κατανοήσουμε το ρόλο της πολιτικής διαφήμισης ως εργαλείου του πολιτικού μάρκετινγκ και της προεκλογικής εκστρατείας ως συστήματος επικοινωνίας και πληροφόρησης. Θα μας απασχολήσουν ζητήματα όπως η διαπλοκή δημοσίου και ιδιωτικού χώρου αλλά και οι επικοινωνιακές τακτικές που χρησιμοποιούν τα κόμματα, πιο συγκεκριμένα οι τακτικές που χρησιμοποίησε το ΠΑΣΟΚ στις προεκλογικές εκστρατείες των ετών 1981, 1993 και 2009.

Στόχος της πολιτικής διαφήμισης είναι να πείσει τους ψηφοφόρους να στηρίξουν το ένα ή το άλλο κόμμα. Το μήνυμα της διαφήμισης είναι κωδικοποιημένο. Η κωδικοποίηση πραγματοποιείται από το κόμμα το οποίο επιδιώκει να προσελκύσει την προσοχή των ψηφοφόρων. Η αποκωδικοποίηση, διαδικασία η οποία πραγματοποιείται από το εκλογικό σώμα, μπορεί να εκφράζεται ως αποδοχή ή απόρριψη του μηνύματος. Όπως έχει αποδειχθεί, η τελική επιλογή του ψηφοφόρου συμβαδίζει -αν όχι απόλυτα, τουλάχιστον σε μεγάλο βαθμό- με τις προκαθορισμένες στάσεις του. Ως εκ τούτου, άκρως χρήσιμη θα φανεί η μελέτη των στάσεων των ψηφοφόρων το 1981, το 1993 και το 2009 και των παραγόντων εκείνων που κατέστησαν τις στάσεις αυτές θετικές υπέρ του ΠΑΣΟΚ, από την κατάρρευση της Χούντας έως το 1981, από το σκάνδαλο Κοσκωτά έως το 1993, από τη διάχυτη διαφθορά και τον «απολεσθέντα» εκσυγχρονισμό έως την «ιστορική νίκη Γιώργου»¹. Όπως είναι

---

1. Πρωτοσέλιδο, εφ. *Τα Νέα*, 5/10/2009.

αναμενόμενο, θα γίνει προσπάθεια να εστιάσουμε σε εκείνα τα όπλα της διαφήμισης τα οποία επιτρέπουν σε ένα κόμμα (στη συγκεκριμένη περίπτωση στο ΠΑΣΟΚ) να διαφοροποιηθεί από τα υπόλοιπα, να αυτοπροσδιορισθεί και να συστηθεί στο εκλογικό σώμα. Παράλληλα, θα μας απασχολήσουν τομείς της προεκλογικής εκστρατείας όπως η πολιτική προπαγάνδα και η αρνητική πολιτική διαφήμιση τόσο ως προς τους λόγους της επιβεβλημένης εμφάνισής τους όσο και ως προς την αποτελεσματικότητάς τους.

Προς αυτή την κατεύθυνση, απαραίτητη κρίνεται η συνεξέταση της δομής και της λειτουργίας των ΜΜΕ ως βασικών φορέων της πολιτικής διαφήμισης, της πολιτικής ενημέρωσης και της πολιτικής επικοινωνίας εν γένει. Σε αυτή τη λογική, θα παραθέσουμε τις βασικές θεωρίες που έχουν ηγεμονεύσει κατά καιρούς στο επικοινωνιακό πεδίο και οι οποίες επιδιώκουν να ερμηνεύσουν την τριμερή σχέση πομπού-μηνύματος-δέκτη. Η παντοδυναμία που ελαφρά τη καρδιά αποδίδουμε στα ΜΜΕ ανταποκρίνεται άραγε στην πραγματικότητα; Και εάν πράγματι υφίσταται, είναι άραγε τόσο ισχυρή και αδιαμφισβήτητη ώστε να αναγορεύει τα ΜΜΕ σε «τέταρτη εξουσία»; Στο πλαίσιο αυτό θα παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των ΜΜΕ, από την εποχή της κυριαρχίας του Τύπου και του ραδιοφώνου έως την «ηγεμονία της τηλεόρασης» («τηλεκρατία») στο πεδίο της μαζικής επικοινωνίας. Πώς οι εξελίξεις αυτές επηρέασαν τον τρόπο με τον οποίο οι πολίτες προσεγγίζουν το «πολιτικό»; Με ποιο τρόπο οι πολιτικοί εκπρόσωποι του τόπου προσεγγίζουν σήμερα το εκλογικό τους ακροατήριο; Ποια μέσα μετέρχονται οι πολιτικοί για να αυξήσουν το κύρος τους και να εξασφαλίσουν την εκλογική πελατεία που θα τους αναδείξει ή θα τους διατηρήσει στην εξουσία; Πολλά, ενδιαφέροντα και αλληλένδετα τα ερωτήματα που τέθηκαν. Ευελπιστούμε ότι η μελέτη μας θα μάς βοηθήσει να κομίσουμε μία ικανοποιητική και επαρκή εξήγηση.

Ο δεύτερος άξονας του εγχειρηματός μας αφορά την ιστορική συγκυρία, τη μεταπολιτευτική (πολιτική και κοινωνική) ιστορία της χώρας, η οποία τυγχάνει να ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με την εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ στην εγχώρια πολιτική σκηνή και την πορεία του έως την κατάκτηση της εξουσίας (και τη συνακόλουθη μετάλλαξή του από κίνημα σε κόμμα εξουσίας). Ο δεύτερος πυλώνας θα μας απασχολήσει περισσότερο, συγκριτικά με τον πρώτο, δεδομένου ότι το ζητούμενο σε αυτή την εργασία είναι να αποδείξουμε ότι έως ένα βαθμό το εκάστοτε πολιτικό-κοινωνικό-πολιτιστικό πλαίσιο (1981, 1993, 2009) είναι αυτό που εξασφάλισε τη νίκη στο ΠΑΣΟΚ. Έτσι, για παράδειγμα,

σε ό,τι αφορά τις εκλογές του 1981, υποστηρίζουμε ότι το ιδεολογικό στρατήγημα της «Αλλαγής» κατάφερε να αποτυπωθεί με τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο στις δεκαέξι αφίσες του ΠΑΣΟΚ τις παραμονές της εκλογικής αναμέτρησης που θα το έφερνε στην εξουσία. Εκκινώντας από αυτή την υπόθεση, θα φανεί στην πορεία κατά πόσον η αφίσα αποδείχθηκε αποτελεσματικό ή, ακόμη και, απαραίτητο μέσο στις υπόλοιπες δύο προεκλογικές εκστρατείες του ΠΑΣΟΚ που θα μας απασχολήσουν εδώ.

Καθώς όμως οι δύο άξονες που αναφέραμε έως τώρα αλληλοδιεισδύουν, στο πλαίσιο του πολιτικού μάρκετινγκ, θα μας απασχολήσουν οι επικοινωνιακές τακτικές (λ.χ. συνθηματολογία, μαζικές συγκεντρώσεις) που χρησιμοποίησε το ΠΑΣΟΚ στις προεκλογικές εκστρατείες του το 1981, το 1993 και το 2009, κατά πόσο οι εκστρατείες αυτές διέφεραν από εκείνες προηγούμενων ετών (π.χ. 1974, 1977) αλλά και σε ποια τμήματα του εκλογικού σώματος αυτές απευθύνονταν. Παράλληλα, απαραίτητη είναι η διερεύνηση των προβλημάτων, ήτοι των διακυβεύσεων, των εκλογικών αναμετρήσεων του 1981, του 1993 και του 2009, κοντολογίς, των βασικών αιτημάτων που άρθρωσε η κοινωνία στην κάθε ιστορική και εκλογική συγκυρία («Αλλαγή» σε όλα και φιλολαϊκά μέτρα, εκσυγχρονισμός και ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ, έξοδος από την οικονομική κρίση και «συμμετοχική δημοκρατία»), στα οποία το ΠΑΣΟΚ κλήθηκε να δώσει λύσεις.

Η αποσαφήνιση του ιστορικού πλαισίου είναι καθοριστικής σημασίας για το όλο εγχείρημα. Μία σύντομη αναφορά στην ιστορία και την πορεία του ΠΑΣΟΚ θα ρίξει φως στις συνθήκες εκείνες που οδήγησαν στη σημαντική αύξηση της επιρροής του κόμματος μεταξύ 1974 και 1977 και συνέβαλε τελικά στην πρώτη και πανηγυρική εκλογική του νίκη το 1981, επτά μόλις χρόνια από την ίδρυσή του. Η προσπάθεια αυτή θα βασισθεί στη διεξοδική εξέταση των προγραμματικών θέσεων του ΠΑΣΟΚ όπως αυτές εκφράσθηκαν μέσω των προγραμμάτων του ΠΑΣΟΚ για καθεμιά από τις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις.

Το αίτημα για «Αλλαγή» κυριαρχεί και αποτυπώνεται ξεκάθαρα στις αφίσες του 1981. Από αυτή την άποψη, δεν μπορούμε παρά να υποστηρίξουμε ότι οι αφίσες του κινήματος με τίτλο «Ο λαός θέλει, το ΠΑ.ΣΟ.Κ. μπορεί...» υπήρξαν άκρως εύστοχες, ότι τα μηνύματα που επιχείρησαν να περάσουν ήταν σαφή και εύληπτα και ότι καλλιέργησαν στους ψηφοφόρους θετικά συναισθήματα που μεταφράσθηκαν σε ψήφο υπέρ του ΠΑΣΟΚ.

Σε ό,τι αφορά τη νίκη στις εκλογές του 1993, θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε ότι αυτή δεν ήταν αποτέλεσμα της κόπωσης του εκλογικού σώματος από τις συνεχόμενες εκλογικές αναμετρήσεις των ετών 1989-1990 που έφεραν τελικά τη Ν.Δ. στην εξουσία με οριακή πλειοψηφία και της απογοήτευσής του από την κακή διακυβέρνηση της χώρας την τριετία 1990-1993. Αντιθέτως, θεωρούμε ότι ο Α. Παπανδρέου ως ηγέτης (στην τελευταία του προεκλογική εκστρατεία) και το κυβερνητικό πρόγραμμα που παρουσίασε την ίδια χρονιά έπεισαν τους ψηφοφόρους με αποτέλεσμα το ΠΑΣΟΚ να βρεθεί στην εξουσία με αδιαμφισβήτητη πλειοψηφία (46,88%) και ο Α. Παπανδρέου να ηγηθεί της τελευταίας του κυβέρνησης. Εικάζουμε ότι η συμβολή της αφίσας σε αυτή την αναμέτρηση υπήρξε από μέτριας εντάσεως έως αδύναμη. Η εικασία μας στηρίζεται στην εντυπωσιακή υποχώρηση των παραδοσιακών επικοινωνιακών μέσων και στην ανάδειξη νέων που συντελέσθηκε στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Οι διαδικασίες αυτές συνοδεύθηκαν από γενικότερες αλλαγές στο περιεχόμενο της επικοινωνίας, τις αξίες, τα ήθη, με δύο λόγια στην ελληνική πολιτική κουλτούρα.

Τέλος, σχετικά με τις εκλογές του 2009, ο αδιαμφισβήτητος πρόεδρος του κινήματος, Γ. Παπανδρέου, δίνοντας έμφαση στο πολυπροβεβλημένο προεκλογικό πρόγραμμα του κόμματός του, προσπάθησε να καταστήσει σαφές ότι η στήριξη στο ΠΑΣΟΚ θα ταυτιζόταν με την προπάθεια για «ανάταση της χώρας σε κάθε επίπεδο, για υπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος και των αξιών της ισονομίας, της αξιοκρατίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, με επίκεντρο τον πολίτη». Οι εκλογές του 2009 διεξήχθησαν για πρώτη φορά χωρίς αφίσες για το ΠΑΣΟΚ, γεγονός πρωτοφανές για τα δεδομένα της μεταπολιτευτικής πολιτικής ζωής της χώρας. Ωστόσο, τα πολιτικά φυλλάδια που κυκλοφόρησε το ΠΑΣΟΚ αντικατοπτρίζουν απόλυτα την προσπάθεια του Γ. Παπανδρέου να καλλιεργήσει στη συνείδηση του εκλογικού σώματος την ιδέα του «νέου αίματος», της νέας πνοής, της εναλλακτικής και υπεύθυνης πρότασης. Υποστηρίζουμε ότι η ιστορική νίκη του ΠΑΣΟΚ ήταν προδιαγεγραμμένη από τα γεγονότα. Η παρουσία ή η απουσία αφισών δεν θα επηρέαζε (σημαντικά) το τελικό αποτέλεσμα. Σε κάθε περίπτωση, η απουσία των αφισών υποδηλώνει την αποδυνάμωση, με την πάροδο των χρόνων, του συγκεκριμένου επικοινωνιακού μέσου στο πλαίσιο της οργάνωσης και της υλοποίησης της προεκλογικής εκστρατείας από τα κόμματα.

Η εξοικείωσή μας με το ιστορικό πλαίσιο που επιχειρείται εδώ δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ανεξάρτητα από τη μελέτη ορισμένων βασικών εννοιών που ρίχνουν φως στο σύνολο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας (π.χ. «μη προνομιούχοι», «μικρομεσαίοι», «λαϊκισμός», «πολιτική κουλτούρα», «Αλλαγή», «μεσαίος χώρος», «εκσυγχρονισμός»).

Σε κάθε περίπτωση, το ιστορικό πλαίσιο κρίνεται απαραίτητο και θα είναι αρκετά περιεκτικό ώστε να σκιαγραφηθεί κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο η λογική που διαπνέει τα προγράμματα του ΠΑΣΟΚ που αποτέλεσαν υλικό προς διερεύνηση κατά την εκπόνηση της παρούσας εργασίας.

Ο τρίτος άξονας της εργασίας επικεντρώνεται στο κατεξοχήν παραδοσιακό μέσο πολιτικής διαφήμισης και επικοινωνίας, την αφίσα. Η αφίσα επέχει τη θέση διαμεσολαβητή ανάμεσα στα κόμματα και τους ψηφοφόρους. Παρόλο που πρόκειται για ένα παραδοσιακό μέσο πολιτικής επικοινωνίας, δεν θεωρείται το πλέον αποτελεσματικό καθώς είναι ένα επικοινωνιακό εργαλείο μονής κατεύθυνσης (και όχι αλληλεπίδρασης). Προφανώς, λοιπόν, μία αφίσα για να θεωρηθεί αποτελεσματική θα πρέπει να πληροί ορισμένες προδιαγραφές στις οποίες θα σταθούμε. Ακόμη, θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε την αποθέωση της πολιτικής αφίσας ως φορέα πολιτικής επικοινωνίας στις εκλογές του 1981, τον παραγκωνισμό της στην προεκλογική εκστρατεία του 1993 και την πλήρη απουσία της από την καμπάνια του 2009. Οι αιτίες για την εκτόπιση της πολιτικής αφίσας θα πρέπει να αναζητηθούν στη δυναμική είσοδο της τηλεόρασης στην πολιτική ζωή της χώρας κατά τη δεκαετία του 1990 αλλά και στα καινοφανή, αν όχι πρωτότυπα, μηνύματα σε ζητήματα περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης που προώθησε με ζήλο το ΠΑΣΟΚ τις παραμονές των εκλογών του 2009, τα οποία εντάχθηκαν στη δέσμευση για αλλαγή νοοτροπίας και εκρίζωση των χρόνιων παθογενειών του συστήματος.

Ειδικότερα, θα εξετάσουμε την ιστορία της πολιτικής αφίσας, τις λειτουργίες που αυτή επιτελεί, καθώς και την πρακτική της αφισοκόλλησης, η οποία άνθησε κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες της Μεταπολίτευσης.

Τέλος, το πιο ευχάριστο κομμάτι ολόκληρης της εργασίας καταλαμβάνει η ανάλυση των αφισών και των φυλλαδίων που θα επιχειρηθεί στο τρίτο κεφάλαιο. Στην προσπάθεια αυτά δε θα σταθούμε στην απλή περιγραφή του υλικού αλλά θα προσπαθήσουμε να συσχετίσουμε τα σημαίνοντα με τα

σημειώματα, αντλώντας πληροφορίες από τα προεκλογικά προγράμματα του ΠΑΣΟΚ (εκλογές 1981, 1993 και 2009).

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1 Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

1.1.1 ΟΡΙΣΜΟΙ

Σε πρώτο επίπεδο θα χρειασθεί να προσδιορίσουμε την έννοια «πολιτική επικοινωνία» καθώς χωρίς αυτή το όλο εγχείρημα δεν θα είχε κανένα νόημα. Οι R. Denton και G. Woodward θεωρούν ότι ο πρωταρχικός παράγοντας που κάνει την επικοινωνία «πολιτική» δεν είναι η πηγή του μηνύματος -ούτε οι συνέπειες της επικοινωνίας- αλλά το περιεχόμενο και ο σκοπός του. Η πολιτική επικοινωνία γενικά έχει οριστεί ως «ο ρόλος της επικοινωνίας στην πολιτική διαδικασία»².

Ο B. McNair θεωρεί την πολιτική επικοινωνία ως «αποτελεσματική επικοινωνία σε σχέση με την πολιτική», η οποία περιλαμβάνει όλη την πολιτική συζήτηση³. Ο A. I. Μεταξάς ορίζει την πολιτική επικοινωνία ως «συστημολογική διαδικασία “σημαντικών” πολιτικών ανταλλαγών»⁴.

Ένας ακόμη ορισμός της πολιτικής επικοινωνίας ο οποίος στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας και θα φανεί χρήσιμος στη συνέχεια, είναι αυτός του D. Wolton, σύμφωνα με τον οποίο πολιτική επικοινωνία είναι: «το πεδίο μέσα στο οποίο ανταλλάσσονται αντιφατικοί λόγοι (discourses) ανάμεσα σε τρεις πρωταγωνιστές που νομιμοποιούνται να εκφράζονται δημοσίως γύρω από την πολιτική: στους πολιτικούς, τους δημοσιογράφους και την κοινή γνώμη, όπως αυτή εκφράζεται μέσω των δημοσκοπήσεων». Ο ορισμός αυτός τοποθετείται

---

2. Τσίρμπας, Γ., *Είκοσι οκτώ ημέρες: εκλογές, πολιτική διαφήμιση και ειδησεογραφία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007, σ.29-30 και Denton, R. E. (Jr), Woodward, G. C., *Political Communication in America*, New York, Praeger, 1990, p. 1

3. Mc Nair, B., *Εισαγωγή στην πολιτική επικοινωνία*, Αθήνα, Κατάρτι, 1998, σ. 18.

4. Μεταξάς, Α.-Ι. Δ., *Πολιτική επικοινωνία*, Αθήνα, Α. Ν. Σάκκουλας, 2001, 16η έκδοση, σ. 14.

από τον εμπνευστή του σε ένα συγκρουσιακό πλαίσιο, με ορίζοντα την εκλογική αναμέτρηση⁵.

Στόχος της παρούσας εργασίας δεν είναι προφανώς να εντυφίσει στη θεωρία της επικοινωνίας. Θεωρούμε, ωστόσο, αναγκαία και διαφωτιστική την επιγραμματική παράθεση ορισμένων βασικών ορισμών και κανόνων λειτουργίας της επικοινωνίας.

Κάθε μορφή επικοινωνίας, από την πιο απλή έως την πιο σύνθετη, εμπεριέχει σημεία και κώδικες. Σημείο είναι το αντικείμενο ή η πράξη που αναφέρεται σε κάτι διαφορετικό από τον εαυτό του, είναι δηλαδή μία σημασιακή κατασκευή. Σύμφωνα με το μοντέλο των C. E. Shannon και W. Weaver⁶, κώδικας είναι ένα σύστημα νοήματος κοινό σε όλα τα μέλη μίας κουλτούρας ή υποκουλτούρας. Αποτελείται από σημεία και από κανόνες ή συμβάσεις που καθορίζουν πώς και με ποια συμφραζόμενα χρησιμοποιούνται τα σημεία και με ποιον τρόπο μπορούν να συνδυασθούν για να σχηματίσουν περίπλοκα μηνύματα⁷. Κώδικας είναι δηλαδή το σύστημα εντός του οποίου οργανώνονται τα σημεία και το οποίο καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο τα σημεία μπορούν να σχετισθούν μεταξύ τους⁸.

Ο κώδικας δεν είναι μόνο σύστημα οργάνωσης και κατανόησης της πληροφορίας, επιτελεί και λειτουργίες επικοινωνιακές και κοινωνικές. Ο αναπαραστατικός κώδικας χρησιμοποιείται για την παραγωγή κειμένων, δηλαδή μηνυμάτων με ανεξάρτητη ύπαρξη. Το κείμενο, το οποίο υφίσταται ως κάτι αυτόνομο, αποτελείται από εικονικά ή συμβολικά σημεία. Αντίθετα, ο παραστατικός κώδικας είναι ενδεικτικός και δεν μπορεί να υπάρξει ως κάτι αυτόνομο ή ξεχωριστό από τον δημιουργό του. Υποδηλώνει διάφορα στοιχεία του επικοινωνού και της υφιστάμενης κοινωνικής του κατάστασης⁹.

Οι αισθητικοί κώδικες είναι δύσκολο να ορισθούν γιατί χαρακτηρίζονται από μεγάλη ποικιλία, ακαθοριστία και μεταβλητότητα. Επηρεάζονται αποφασι-

---

5. Τσίρμπας, Γ., *Είκοσι οκτώ ημέρες: εκλογές, πολιτική διαφήμιση και ειδησεογραφία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007, σ. 30.

6. Weaver, W., Shannon, C. E., *The Mathematical Theory of Communication*, University of Illinois Press, 1963.

7. Fiske, J., *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, Αθήνα, Επικοινωνία και Κουλτούρα, 1992, σ. 38.

8. *Ο. π.*, σ. 17-18.

9. *Ο. π.*, σ. 88.

στικά από το πολιτισμικό πλαίσιο, επιτρέπει και προκαλεί σημαντική διαπραγμάτευση ως προς το νόημα. Είναι εκφραστικός και συμπεριλαμβάνει τον εσωτερικό, υποκειμενικό κόσμο. Οι παρεκκλίνουσες αποκωδικοποιήσεις αποτελούν τον κανόνα. Ο αισθητικός κώδικας μπορεί να επιτελέσει όλες τις επικοινωνιακές λειτουργίες. Η συμφωνία ανάμεσα στους χρήστες, ως προς τους συμβατικούς, αισθητικούς κώδικες, βασίζεται σε μία κοινή πολιτισμική εμπειρία¹⁰.

Η συμβατικοποίηση είναι η πολιτισμική διαδικασία μέσω της οποίας υιοθετούνται σταδιακά νεωτεριστικοί και ασύμβατοι κώδικες για να μετατραπούν σε συμβατούς. Η διαδικασία μετατροπής ενός κώδικα σε κώδικα μεγάλης εμβέλειας συνεπάγεται αλλαγή. Η ετερογένεια του κοινού είναι αυτή που, αφενός, καθιστά τον κώδικα εκφραστή γενικών και αφηρημένων και όχι εξειδικευμένων νοημάτων και, αφετέρου, επιτρέπει την εμφάνιση παρεκκλινουσών αποκωδικοποιήσεων. Οι κώδικες και οι συμβάσεις αποτελούν τον κοινό πυρήνα της εμπειρίας οποιασδήποτε κουλτούρας, μάς επιτρέπουν να κατανοούμε την κοινωνική μας εμπειρία και να εντασσόμαστε στην κουλτούρα στην οποία ανήκουμε. Μόνο μέσω των κοινών κωδίκων μπορούμε να αισθανθούμε και να εκφράσουμε τη συμμετοχή μας στην κουλτούρα μας¹¹.

Ο F. Saussure, ως γλωσσολόγος, απέδιδε μεγάλη έμφαση στο ίδιο το κείμενο και όχι στον τρόπο με τον οποίο τα σημεία που το αποτελούν αλληλοδροούν με την πολιτισμική και προσωπική εμπειρία του χρήστη ή στον τρόπο με τον οποίο οι συμβάσεις του κειμένου αλληλοδροούν με τις συμβάσεις που ο χρήστης γνωρίζει εμπειρικά και αναμένει. Ο R. Barthes, συνεχιστής του Saussure, υπήρξε ο πρώτος που θεμελίωσε ένα συστηματικό μοντέλο ανάλυσης αυτής της ιδέας της διαπραγμάτευσης και αλληλόδρασης στην παραγωγή του νοήματος. Στη βάση της θεωρίας του Barthes¹² βρίσκεται η ιδέα των δύο ειδών σημασιοδότησης¹³.

---

10. Fiske, J., *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, Αθήνα, Επικοινωνία και Κουλτούρα, 1992, σ. 105.

11. *Ο. π.*, σ. 106-107.

12. Barthes, R., «Στοιχεία σημειολογίας» στο *Κείμενα Σημειολογίας*, Απαγιώργης, Κ. (μτφρ.), Αθήνα, Νεφέλη, 1981.

13. Το πρώτο είδος σημασιοδότησης αναφέρεται στη σχέση σημαίνοντος και σημασιόμενου στο εσωτερικό του σημείου, καθώς και τη σχέση του σημείου με το αναφερόμενό του στην εξωτερική πραγματικότητα. Ο Barthes ονομάζει αυτό το είδος σημασιοδότησης, το οποίο αναφέρεται στην εμφανή σημασία του σημείου, κατοδήγηση. Συμπαροδήγηση είναι κατά τον Barthes η αλληλόδραση που λαμβάνει χώρα όταν το σημείο έρχεται αντιμέτωπο με την ευαισθησία ή τα συναισθηματικού χρήστη και τις αξίες της κουλτούρας του. Για τον Barthes, το σημαίνον στο πρώτο είδος σημασιοδότησης είναι ο κύριος παράγοντας στη συμπαροδήγηση. (βλ. Fiske, J., *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, Αθήνα, Επικοινωνία και Κουλτούρα, 1992, σ. 105-106)

Σε αυτό το σημείο, χρήσιμο θα ήταν να αναφερθούμε πολύ συνοπτικά, τις δύο κύριες σχολές μελέτης της επικοινωνίας. Η Σχολή της Διαδικασίας, αντιλαμβάνεται την επικοινωνία ως διαδικασία μετάδοσης μηνυμάτων, ως διαδικασία μέσω της οποίας ένας άνθρωπος επηρεάζει τη συμπεριφορά ή τη νοητική κατάσταση του άλλου. Η σχολή αυτή αντλεί τις πηγές της από τις Κοινωνικές Επιστήμες, την Ψυχολογία και, ειδικότερα, την Κοινωνιολογία και αναφέρεται στις πράξεις της επικοινωνίας. Ορίζει δε την κοινωνική αλληλόδραση ως διαδικασία μέσω της οποίας ένας άνθρωπος σχετίζεται με κάποιον άλλο και επηρεάζει τη συμπεριφορά ή την νοητική και συγκινησιακή του κατάσταση και αντίστροφα. Η Σημειωτική Σχολή, υποστηρίζει ότι η επικοινωνία είναι μία διαδικασία παραγωγής και ανταλλαγής μηνυμάτων. Ενδιαφέρεται για τον τρόπο με τον οποίο τα μηνύματα αλληλοδρούν με τους ανθρώπους. Ορίζει την κοινωνική αλληλόδραση ως λειτουργία που συγκροτεί το άτομο ως μέλος της κουλτούρας ή της κοινωνίας του. Η Σημειωτική αντλεί τις πηγές της από τη Γλωσσολογία και τη Θεωρία της Τέχνης και αναφέρεται στις διεργασίες της επικοινωνίας. Οι δύο σχολές διαφέρουν και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τη σύσταση του μηνύματος. Για τη Σχολή της Διαδικασίας, μήνυμα είναι αυτό που μεταδίδεται με την επικοινωνιακή διαδικασία. Αντίθετα, για τη Σημειωτική, μήνυμα είναι μία κατασκευή από σημεία που παράγει νοήματα μέσω της αλληλόδρασης με τους δέκτες¹⁴.

Σχετικά με τη σύγχρονη πολιτική επικοινωνία, μία βασική παραδοχή αφορά τον μονόδρομο χαρακτήρα της επικοινωνίας ανάμεσα στους υποψηφίους και το εκλογικό σώμα επιβεβαιώνεται από την απόσταση που τηρούν τα πολιτικά πρόσωπα από τους ψηφοφόρους τους. Η μονόδρομη επικοινωνία είναι αυστηρά ελεγχόμενη ως προς τους λόγους, τα νοήματα, τις εικόνες και το επίπεδο διασαφήνισης των λεγομένων των υποψηφίων. Η προσπάθεια απόδοσης μίας έστω και κατ'επίφαση διαδραστικότητας που μπορεί να χρησιμοποιηθεί συμβολικά ως ένδειξη προσαρμογής στις τρέχουσες αντιλήψεις και ιδέες, παραπέμπει στην αναγκαιότητα της μεταβολής στην ίδια τη δομή της πολιτικής επικοινωνίας¹⁵.

---

14. Fiske, J., *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, Αθήνα, Επικοινωνία και Κουλτούρα, 1992, σ. 18-19.

15. Δεμερτζής, Ν. (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002, σ. 128.

Η σύγχρονη πολιτική επικοινωνία διεξάγεται με τη συνδρομή δύο μεγάλων «αγορών», οι οποίες στηρίζονται κυρίως στην απόσταση υποψηφίων-σώματος ψηφοφόρων, δηλαδή στην απώλεια της έστω και μερικώς προσωπικής επαφής ανάμεσα στις δύο πλευρές. Οι δύο «αγορές» είναι: αυτή των ειδικών της πολιτικής επικοινωνίας και αυτή των πολιτικών ερευνών. Οι ειδικοί της επικοινωνίας είναι αρμόδιοι για το σύνολο της επικοινωνίας πολιτικών κομμάτων και υποψηφίων με τους ψηφοφόρους τους· σχεδιάζουν το διαφημιστικό υλικό, διαμορφώνουν τους κεντρικούς άξονες των λόγων των υποψηφίων και των τηλεοπτικών «μονομαχιών» κλπ. Οι πολιτικές έρευνες καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα: δημοσκοπήσεις, ποσοτικές έρευνες με προγνωστικό χαρακτήρα, exit rolls, ειδικότερες ποιοτικές έρευνες¹⁶.

Η χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων από το ιδιωτικό κεφάλαιο εγκαθιδρύει έναν οικονομικό δεσμό μεταξύ των συμβαλλομένων, ο οποίος, μετεκλογικά, μπορεί να ενθαρρύνει τη λήψη πολιτικών αποφάσεων υπέρ συγκεκριμένων ομάδων (πίεσης). Η στρεβλωτική αυτή επίδραση για το σύνολο των πολιτών έχει ενταθεί τα τελευταία χρόνια με αποτέλεσμα να εγείρει διαρκώς τη συζήτηση για τη χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων και των υποψηφίων βουλευτών κατά την προεκλογική περίοδο¹⁷.

1.1.2 ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Κατά τη Μεταπολίτευση, η πολιτική ζωή της χώρας οργανώθηκε γύρω από τρεις διαφορετικούς και συμπληρωματικούς πόλους παραγωγής πολιτικότητας: τα κόμματα, τα πολιτιστικά δρώμενα και τα ΜΜΕ. Όπως σημειώνει ο Β. Βαμβακάς, «η γενεαλογία της εγκαθίδρυσης του πολιτικού θεάματος ως αναγκαίας συνιστώσας της μαζικής δημοκρατίας μάς οδηγεί στην εξέτασή του ως εγγενούς στοιχείου της σύγχρονης πολιτικής πρακτικής που δεν συνεπάγεται με κανένα νομοτελειακό όρο την αλλοτρίωση ή την εξαφάνισή της. Η κυριαρχία της εικόνας (εμπορικής και μη) στην πολιτική ζωή δεν σημαίνει το τέλος της τελευταίας αλλά την αλλαγή των ισορροπιών μεταξύ των τριών παραγόντων που την καθορίζουν (κόμματος, τέχνης, ΜΜΕ) μετά το 1974»¹⁸.

---

16. Δεμερτζής, Ν. (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002, σ. 112-113.

17. *Ο. π.*, σ. 116.

18. Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση: πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 17.

Στη μεταπολιτευτική περίοδο κύριο μέλημα υπήρξε η ένταξη (και χειραγώγηση) των μαζών στο προσκήνιο της δημοσιότητας μέσω της κομματικής οργάνωσης.

Η έλευση της εποχής του «καναπέ» σηματοδότησε μεν το τέλος της φυσικής (σωματικής) συνάντησης και σύγκρουσης που είχε επιβάλει το πολιτικό «μπαλκόνι», αλλά δεν επέφερε την μεταστροφή των πολιτών από τα ζητήματα εξουσίας. Αντιθέτως, «το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει ότι το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης για σύμβολα εξουσίας μεταστρέφεται προς την εμπορευματική και λαϊκή κουλτούρα», υπογραμμίζει ο Β. Βαμβακάς¹⁹.

Έτσι, η δημόσια σφαίρα ανακύπτει επιτακτικά ως διάσταση σε κάθε μελέτη της προεκλογικής εκστρατείας. Η εκλογική διαδικασία σηματοδοτεί την απόλυτη εξουσιοδότηση του δημοσίου χώρου να ταυτισθεί με την πολιτική και δημιουργεί πρόσφορο έδαφος για τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης.

Ο Γερμανός διανοητής J. Habermas συλλαμβάνει ιδεατά τη δημόσια σφαίρα ως εκείνο τον χώρο της κοινωνικής ζωής όπου η ανταλλαγή πληροφοριών και απόψεων σε ζητήματα κοινωνικού ενδιαφέροντος λαμβάνει χώρα με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι δυνατή η διαμόρφωση κοινής γνώμης. Σε αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην κριτική διάσταση της δημόσιας σφαίρας, στην ανταλλαγή των ορθολογικών επιχειρημάτων, στην ισότητα των συμμετεχόντων μερών και στη συλλογικότητα²⁰.

Η ιστορική τομή που συντελέσθηκε στη δημόσια σφαίρα συνδέεται, αφενός με την εξέλιξη των επικοινωνιακών μέσων (ραδιόφωνο, τηλεόραση κλπ.) και αφετέρου με την κυριαρχία του καταναλωτικού προτύπου και την αυτονόμηση του δημοσίου χώρου στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Φυσικό επακόλουθο αυτών των εξελίξεων υπήρξε η ευρεία κατασκευή (καταναλωτικών) προτύπων, τα οποία καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την κοινωνικοπολιτική ισχύ²¹.

---

19. Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση: πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 25.

20. Habermas, J., *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, Αθήνα, Νήσος, 1997, Τσίρμπας, Γ., *Είκοσι οκτώ ημέρες: εκλογές, πολιτική διαφήμιση και ειδησεογραφία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007, σ.41 και Ψύλλα, Μ., *Η πολιτική ως δράση και λόγος*, Αθήνα, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, 2003, σ. 36-45

21. Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση: πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 43

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, το βασικό προεκλογικό ζητούμενο στην επικοινωνία των κομμάτων υπήρξε η εναργής διαμεσολάβηση, η αντιπροσώπευση και η αποκρυπτογράφηση συγκροτημένων πολιτικών κοσμοαντιλήψεων. Όσο και αν με την πάροδο του χρόνου αλλάζουν οι τεχνικές, το κεντρικό ζητούμενο κάθε προεκλογικής καμπάνιας μέχρι και το 1989 (στην Ελλάδα και διεθνώς) παραμένει ένα: να αντιπαρατεθούν διακριτές πολιτικές ταυτότητες και τρόποι πολιτικής στράτευσης.

Η δεκαετία του 1980 αποδείχθηκε ιδιαίτερα σημαντική για την εξέλιξη της πολιτικής μεταπολιτευτικής επικοινωνίας, καθώς τότε συγκροτήθηκαν τα βασικά στερεότυπα για τις έννοιες της πολιτικής συμμετοχής, της χαρισματικότητας και της αντιπαράθεσης. Τέθηκαν δηλαδή τα πρότυπα της αποτελεσματικής πολιτικής επικοινωνίας. Στην Ελλάδα του 1980, η πολιτική επικοινωνία και, ειδικότερα, η προεκλογική διαδικασία δεν επαληθεύει το παραδοσιακό σχήμα αντιπαράθεσης μεταξύ θεάματος και έντονης πολιτικοποίησης. Οι προεκλογικές συγκεντρώσεις της δεκαετίας του 1980 αποτελούν το χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός ετερόδοξου σχήματος όπου η πολιτική συμμετοχή γίνεται θέαμα και τηλεοπτικό υλικό. Το θέαμα και η πολιτικότητα συμβιώνουν σε ένα παράδοξο αλλά και λειτουργικό σχήμα. Το αδιαμεσολάβητο της σχέσης ηγέτη και οπαδών, χαρακτηριστικό της λαϊκιστικής προπαγάνδας του ΠΑΣΟΚ, σχετικοποιήθηκε σταδιακά από την τηλεοπτική παρεμβολή²².

Η αμφισβήτηση του «μπαλκονιού» θα γίνει ξεκάθαρη στις τρεις επαναλαμβανόμενες εκλογικές αναμετρήσεις του 1989 και του 1990, ενώ ο οριστικός παραγκωνισμός του ως κορυφαίας εκδήλωσης της προεκλογικής καμπάνιας θα συντελεσθεί στις εκλογές του 1996. Η πλέον παρατεταμένη προεκλογική περίοδος της Μεταπολίτευσης αποτέλεσε σημείο καμπής για τα προεκλογικά ήθη της χώρας²³. Η εκλογική μάχη του 1993 αποτέλεσε, σε συμβολικό επίπεδο, εκ νέου το οριστικό ξεπέρασμα της Δεξιάς για και από το ΠΑΣΟΚ. Σε αυτό το πλαίσιο, η προεκλογική συγκέντρωση ανέκτησε κάποιες από τις βασικές της συνδηλώσεις δικαίωσης σχετικά με τον αυθορμητισμό και

---

21. Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση: πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 125.

22. *Ο. π.*, σ. 158.

23. Σαμαράς, Α., *Τηλεοπτική διαφήμιση στην Ελλάδα 1993-2007*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 54.

την εκτόνωση του συγκεντρωμένου πλήθους. Στις εκλογές του 1993, η προεκλογική ομιλία «εγκαταλείπει» την πλατεία και «ξεχύνεται» στους δρόμους. Με τον τρόπο αυτό στο πολιτικό ενσωματώνεται με επιτυχία το στοιχείο του θεάματος²⁴.

1.2 ΤΑ ΜΜΕ

Αναφορικά με τη θέση που κατέχουν τα ΜΜΕ στην επικοινωνιακή διαδικασία, θα παραθέσουμε συνοπτικά τις δύο σημαντικότερες προσεγγίσεις που έχουν απασχολήσει μέχρι και σήμερα τη διεθνή και εγχώρια βιβλιογραφία.

Η ιστορικά προϋπάρχουσα θέση των πανίσχυρων ΜΜΕ, βάσει της οποίας τα μέσα επικοινωνίας είναι σε θέση να αλλάζουν τις συνήθειες ζωής και να διαμορφώνουν τη συμπεριφορά των ακροατών ανάλογα με τη θέληση αυτών που ελέγχουν τα ΜΜΕ και το περιεχόμενό τους, συμπυκνώνεται στα εξής σημεία: τα μέσα επικοινωνίας περνούν τα μηνύματά τους κατά τρόπο ομοιόμορφο στο ακροατήριο, τα μηνύματα αυτά αποτελούν τα ερεθίσματα που δυνητικά θα προκαλέσουν έντονη επίδραση στη στάση και τη συμπεριφορά του ακροατηρίου, οι αντιδράσεις του κοινού σε αυτά τα ερεθίσματα είναι ομοιογενείς με αποτέλεσμα ο τρόπος και ο βαθμός επιρροής να θεωρείται ότι είναι κοινός σε όλα τα άτομα²⁵. Η θεωρητική προσέγγιση της «υποδόριας βελόνας», η οποία υπέθετε μαζικές επιδράσεις της πολιτικής επικοινωνίας, σταδιακά διαψεύσθηκε δεδομένου ότι δεν προέβλεπε την ύπαρξη ανταγωνιστικών μεταξύ τους μηνυμάτων διαγκωνιζόμενων για την προσέλκυση της προσοχής του κοινού, αντιμετώπιζε το κοινό ως ομοιογενές και αδιαφοροποίητο τόσο ως προς τη σύνθεσή του όσο και ως προς την απόκρισή του στα μηνύματα και, τέλος, δεν άφηνε χώρο για διαδικασίες ανάδρασης²⁶.

---

24. Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση: πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 167, 170.

25. Σαμαράς, Α., *Τηλεοπτική διαφήμιση στην Ελλάδα 1993-2007*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 52-53.

26. Τσίρμπας, Γ., *Είκοσι οκτώ ημέρες: εκλογές, πολιτική διαφήμιση και ειδησεογραφία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007, σ. 48.

Η θεωρία των μαζικών επιδράσεων υποχώρησε αφήνοντας άπλετο χώρο στο προσκήνιο σε μία ανταγωνιστική θεωρία, αυτή των περιορισμένων ή ελαχίστων επιδράσεων (*limited effects*)/ανίσχυρων μέσων. Η σπουδαιότερη (θεωρείται μάλιστα ιδρυτική) έρευνα που καταρρίπτει την ως άνω προσέγγιση και εισάγει τη θεωρία της ελάχιστης επίδρασης των ΜΜΕ είναι εκείνη των P. Lazarsfeld, B. Berelson και H. Gaudet, σύμφωνα με την οποία το πολιτικό περιεχόμενο των ΜΜΕ στοχεύει στην ενεργοποίηση των εν υπνώσει υφιστάμενων πολιτικών προδιαθέσεων, στην περαιτέρω ενίσχυση των προθέσεων των ατόμων με υψηλής έντασης πολιτικές προτιμήσεις και στην αποκρυστάλλωση των υφιστάμενων στάσεων απέναντι στους υποψηφίους. Η θεωρία αυτή υπογραμμίζει το ρόλο του κοινού ή των διαφορετικών κοινών στη διαδικασία της μαζικής επικοινωνίας και υποστηρίζει ότι η ισχυρότερη επίδραση που τα ΜΜΕ μπορούν να έχουν είναι να ενισχύσουν ήδη υπάρχουσες στάσεις και απόψεις και όχι να μεταβάλουν ή να δημιουργήσουν νέες²⁷.

Οι πρώτες έρευνες σχετικά με τις επιδράσεις των πολιτικών διαφήμισεων επιβεβαίωσαν, σε μεγάλο βαθμό, τις κυρίαρχες αντιλήψεις περί ανίσχυρων ΜΜΕ. Όπως θα υποστηρίξουν αρκετά χρόνια αργότερα οι S. H. Surlin και T. F. Gordon, τελικά, η κυριότερη επίδραση της πολιτικής διαφήμισης έγκειται στη διατήρηση των υφιστάμενων πεποιθήσεων και όχι στον προσηλυτισμό νέων ψηφοφόρων²⁸. Η περιορισμένη αποτελεσματικότητα των ΜΜΕ να μεταβάλουν τη συμπεριφορά των ατόμων οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο αποκαλούμενο «αντιληπτικό παραπέτασμα», στο διανοητικό μηχανισμό που φιλτράρει και κρατά μακριά απόψεις και αντιλήψεις που είναι αντίθετες προς αυτές που έχει ήδη το άτομο και που έχουν καθορισθεί από τα δημογραφικά του χαρακτηριστικά. Η επιλεκτική έκθεση δεν πραγματοποιείται μόνο στο πλαίσιο της διαπροσωπικής επικοινωνίας αλλά και σε αυτό της μαζικής. Στην περίπτωση της μαζικής επικοινωνίας, το εμπλεκόμενο άτομο αποφεύγει συνειδητά να εκτεθεί σε επικοινωνιακά μέσα που είναι φορείς διαφορετικών αντιλήψεων. Σε αυτήν ακριβώς τη λογική κινείται και η θεώρηση του J. Klapper, η οποία συνέβαλε σημαντικά στη μελέτη των κοινωνικοψυχολογικών επιδράσεων των ΜΜΕ. Ο Klapper πρότεινε τη «θεωρία της ενίσχυσης», η οποία προσέδωσε μία ψυχολογική διάσταση στη «διφασική ροή». Ο J. Klapper υποστήριξε ότι οι άνθρωποι αποφεύγουν να εκτίθενται σε εκείνα τα μηνύματα

---

27. Klapper, J. T., *The Effects of Mass Communication*, New York, The Free Press, 1960.

28. Σαμαράς, Α., *Τηλεοπτική διαφήμιση στην Ελλάδα 1993-2007*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 54.

των ΜΜΕ που έρχονται σε σύγκρουση με τις πεποιθήσεις τους και ότι αντιλαμβάνονται ή προσλαμβάνουν επιλεκτικά κάποια μηνύματα, τα οποία επιβεβαιώνουν ή παγιώνουν τις απόψεις τους²⁹. Εν ολίγοις, ψυχολογικοί μηχανισμοί παρεμβαίνουν ανάμεσα στα μηνύματα των ΜΜΕ και τις αποκρίσεις του κοινού. Επομένως, τα μηνύματα των ΜΜΕ έχουν διαφορετικές επιδράσεις σε διαφορετικές ομάδες κοινού.

Ο κεντρικός ρόλος των ΜΜΕ στο πλαίσιο του προεκλογικού ανταγωνισμού είναι σαφής. Δεν θα πρέπει όμως να θεωρήσουμε ότι το σύστημα των ΜΜΕ είναι στατικό και ότι δεν υπόκειται σε μεταβολές. Έτσι, στο πλαίσιο μίας αμφίδρομης σχέσης, το μεταβαλλόμενο σύστημα των ΜΜΕ επηρεάζει συγχρόνως και τον τρόπο λειτουργίας του πολιτικού συστήματος³⁰. Κομβικό ρόλο διαδραματίζει σε αυτό το σημείο και η σταδιακή μετακίνηση του πολιτικού σκηνικού προς μικρότερη πόλωση και μεγαλύτερη εκλογική κινητικότητα, η οποία αποτελεί συστατικό στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.

Από το 1993 (και κυρίως από το 1996) και εξής, εγγράφονται στην ελληνική πραγματικότητα η άνοδος του πολιτικού μάρκετινγκ, η αυξανόμενη χρήση των νέων τεχνολογιών όπως η τηλεόραση, η θεαματική αύξηση των κονδυλίων για τη διαφημιστική προβολή των κομμάτων και η σχεδόν πλήρης υπαγωγή των προεκλογικών εκστρατειών στην τηλεόραση. Στην εποχή της επικοινωνιακής έκρηξης, τα ΜΜΕ έπαψαν να αποτελούν απλό δίαυλο επικοινωνίας και προσέλαβαν την ιδιότητα του αυτόνομου διαμεσολαβητή της κοινής γνώμης³¹.

Τα πολιτικά κόμματα επενδύουν σήμερα όλο και περισσότερους πόρους στη δημόσια επικοινωνία, δεδομένου ότι οι παραδοσιακές σχέσεις κομμάτων-ψηφοφόρων έχουν αποδυναμωθεί, η κοινή γνώμη μεταβάλλεται ταχύτερα σε σχέση με το παρελθόν και, τέλος, ολοένα και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους για την πολιτική και τους εκπροσώπους της. Έτσι, καθώς πολιτικοί και κόμματα έχουν απολέσει την επα-

---

29. Klapper, J. T., *The Effects of Mass Communication*, New York, The Free Press, 1960, Παπαθανασόπουλος, Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 151.

30. Τσίρμπας, Γ., *Είκοσι οκτώ ημέρες: εκλογές, πολιτική διαφήμιση και ειδησεογραφία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007, σ. 60.

31. Παπαθανασόπουλος, Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 147,

φή τους με το εκλογικό σώμα, προσαρμόζονται στις απαιτήσεις της σύγχρονης μαζικής επικοινωνίας. Η διαδικασία αυτή έχει αποκληθεί από πολλούς ειδικούς «τηλεκρατία» ή «μιντιοκρατία». Τόσο τα πολιτικά κόμματα όσο και τα πολιτικά πρόσωπα προστρέχουν σε ειδικούς της επικοινωνίας, οι οποίοι είναι σε θέση να τους συμβουλευθούν με ποιο τρόπο θα αποσπάσουν την ευνοϊκή προσοχή των δημοσιογράφων και με ποιο τρόπο θα χειρισθούν αποδοτικότερα την τηλεόραση ώστε να προσεταιρισθούν την κοινή γνώμη. Ο σύγχρονος πολιτικός λόγος οφείλει να είναι σύντομος, εύληπτος, προσωπικός, συγκεκριμένος, ευρηματικός και να συμπεριλαμβάνει εντυπωσιακά συνθήματα και φράσεις που εντυπώνονται εύκολα στη μνήμη³².

Η περίοδος Σημίτη συνέπεσε τόσο με την κατίσχυση των ΜΜΕ ως προς όλα τα άλλα πεδία διεξαγωγής του δημοσίου διαλόγου όσο και με την πλήρη επικράτηση της τηλεόρασης έναντι όλων των άλλων μέσων. Οι εξελίξεις στην ελληνική πραγματικότητα υπήρξαν ραγδαίες λόγω της έλλειψης ρυθμιστικού πλαισίου, της απαξίωσης και της περιθωριοποίησης των κρατικών δικτύων και της καθυστερημένης προσαρμογής της χώρας στο παγκόσμιο μοντέλο³³. Ο έλεγχος των μέσων ως ζήτημα δημοκρατίας αναδεικνύεται σε κοινωνική προτεραιότητα κυρίως κατά την περίοδο Σημίτη. Αυτό οφείλεται στην καθυστερημένη και έκρυθμη εισαγωγή της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας στη ραδιοτηλεοπτική βιομηχανία.

Η ελληνική κοινωνία το 1996-1997 έχει συνειδητοποιήσει ότι τα ιδιωτικά ΜΜΕ συγκεντρώνουν την ισχύ, η οποία αντλείται από τη σταδιακή αποδυνάμωση του πολιτικού συστήματος. Τα ΜΜΕ στήριξαν με πρωτοφανή ζήλο τις κεντρικές επιλογές της κυβέρνησης Σημίτη στα πρώτα της βήματα. Η αρχική στήριξη της κυβέρνησης Σημίτη ως αξιόπιστης ηγεσίας με ευρωπαϊκό προσανατολισμό και ευρωπαϊκή αποδοχή έγινε στη συνέχεια καθολική, καθώς οι ιδιοκτήτες των ΜΜΕ ευνοήθηκαν από την εσωτερική αναδιανομή³⁴. Η καθολικότητα τελικώς μείωσε την αποτελεσματικότητα της στήριξης προκαλώντας αρνητικά ανακλαστικά. Η κοινή γνώμη είδε στη σύνδεση κυβέρνησης-ΜΜΕ την εξυπηρέτηση συμφερόντων, γεγονός που επέτεινε τις αποδομητικές τάσεις της

---

32. Παπαθανασόπουλος, Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 148, 214.

33. Καρζής, Φ., *Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες-Η εκκρεμής μεταρρύθμιση 1996-2003*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 188.

34. *Ο. π.*, σ. 191.

κυβέρνησης Σημίτη, κατά τη δεύτερη τετραετία. Σε πρώτη φάση, πάντως, η συγκυρία στα ΜΜΕ με την ανάδειξη της κυριαρχίας της τηλεόρασης λειτούργησε πολλαπλασιαστικά για την πολιτική στήριξη του «εκσυγχρονισμού». Τα ΜΜΕ έδειξαν πρωτοφανή ανοχή απέναντι στις επιλογές της κυβέρνησης Σημίτη. Οι ιδιοκτήτες των ΜΜΕ με πολιτική επιρροή συμμετείχαν με τη σειρά τους στο χρηματιστηριακό παιχνίδι της περιόδου 1997-2000 αντλώντας κεφάλαια από το «δημόσιο κορβανά». Η εμπλοκή των ΜΜΕ είχε ως αποτέλεσμα να διαμορφωθεί η αντίληψη ότι οι επιχειρηματίες των ΜΜΕ με επιρροή στην κοινή γνώμη συνήργησαν, με τη συγκατάθεση της κυβέρνησης, στην αφαίμαξη των πολιτών. Η διάχυτη αυτή αντίληψη επέτρεψε στην αντιπολίτευση να επιτύχει τον επικοινωνιακό της στόχο, ο οποίος συμπυκνώθηκε στον όρο «διαπλοκή», και να εξαπολύσει βέλη τόσο προς την κυβέρνηση όσο και προς του ιδιοκτήτες των μέσων³⁵.

1.3 Ο ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, το πολιτικό -ως εκ τούτου και το κομματικό- σύστημα επηρεάζεται σημαντικά από τις μεταβολές στο σύστημα των ΜΜΕ. Ο κομματικός ανταγωνισμός και η εκλογική συμπεριφορά συνιστούν κομμάτια του παζλ της πολιτικής επικοινωνίας δεδομένου ότι δύνανται να ερμηνεύσουν τόσο τους τρόπους όσο και τους λόγους διαμόρφωσης των προεκλογικών επικοινωνιακών δράσεων των κομμάτων εξουσίας.

Η πρώτη θεωρία που θα παρατεθεί εντοπίζει σαφείς αναλογίες ανάμεσα στην αγορά και την πολιτική. Πρόκειται για τη θεωρία του A. Downs που έχει σημαντική απήχηση έως και σήμερα και η οποία υποστηρίζει ότι οι εναλλακτικές επιλογές πολιτικής τοποθετούνται σε ένα μονοδιάστατο χώρο, σε έναν άξονα Αριστεράς-Δεξιάς. Κάθε ψηφοφόρος μπορεί να αυτοτοποθετηθεί στον άξονα βάσει διαφόρων κριτηρίων, όπως για παράδειγμα πόση κρατική παρεμβατικότητα επιθυμεί³⁶. Σε αυτό τον άξονα αυτόν υπάρχει ένα σημείο γύρω από το οποίο παρατηρείται η μεγαλύτερη συγκέντρωση ψηφοφόρων (διάμεσος ψηφοφόρος). Όπως είναι φυσικό, τα ορθολογικώς δρώντα εγγύ-

---

35. *Ο. π.*, σ. 191, 193.

36. Downs, A., *Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1991, Wildenmann, R., *Η εκλογική έρευνα: Συμπεριφορά του εκλογικού σώματος και ανάλυση εκλογών*, Αθήνα, Παπαζήση, 1998, σ. 99-103, Mayer, N., *Εκλογική συμπεριφορά – Ιστορικές αναδρομές και μοντέλα ανάλυσης*, Αθήνα, Σαββάλας, 2005, σ. 99-103.

στο σημείο αυτό, ώστε να αυξήσουν τις πιθανότητες εκλογικής τους επιτυχίας. Έτσι, και η επικοινωνιακή στρατηγική των κομμάτων καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από αυτή την ανάγκη. Το «θεώρημα του διάμεσου ψηφοφόρου», όπως αυτό αποκαλείται, συνιστά μια θεωρία επιλογής ψήφου, κομματικής πολιτικής τοποθέτησης και προσδιορισμού των κομμάτων σε ένα πολιτικό σύστημα. Η αντίληψη αυτή οφείλει πολλά στον Joseph Schumpeter. Τα κόμματα ως πολιτικές επιχειρήσεις προσπαθούν να αυξήσουν τις ψήφους (λειτουργούν ως *vote maximizers*) και οι ψηφοφόροι ψηφίζουν εκείνον που θα τους προσφέρει το μεγαλύτερο όφελος ή τη μεγαλύτερη χρησιμότητα με το μικρότερο κόστος. Παράλληλα, η οικονομική ευημερία και η αυξανόμενη σημασία του κράτους πρόνοιας έδωσαν ώθηση στην επεξεργασία κομματικών προγραμμάτων για την εξυπηρέτηση ευρύτερων συμφερόντων. Η ανάπτυξη των ΜΜΕ έδωσε τη δυνατότητα συχνότερης έκθεσης των κομματικών αρχηγών στο εκλογικό σώμα-καταναλωτή. Σταδιακά, στο επίκεντρο των εκλογικών αναμετρήσεων πέρασαν οι αρχηγοί, αφήνοντας πίσω τα προγράμματα και τη χάραξη πολιτικών. Η εκλογική συμπεριφορά έγινε θέμα ορθολογικής επιλογής (*rational choice*), όχι πλέον προδιάθεσης (IPP – μικροκοινωνιολογικό μοντέλο Lazarsfeld).

Με εμφανείς επιρροές από το ορθολογικό μοντέλο εμφανίζεται η θεωρία του πανσυλλεκτισμού, όπως εκφράστηκε από τον O.Kirchheimer. Η απομάκρυνση των κομμάτων από τις παραδοσιακές τους λειτουργίες (ενσωμάτωση ατόμων και ομάδων στην υφιστάμενη πολιτική τάξη, άσκηση επιρροής των υπόλοιπων πολιτικών δρώντων για την επιβολή των επιλογών τους, ανανέωση της πολιτικής ηγεσίας), γράφει ο Kirscheimer, είχε ως αποτέλεσμα το μετασχηματισμό τους σε πολυσυλλεκτικούς πολιτικούς οργανισμούς. Ο περιορισμός του φάσματος ιδεολογικών προτάσεων και επιλογών, η ενδυνάμωση της κομματικής ηγεσίας με την παράλληλη αποδυνάμωση του ρόλου του απλού κομματικού μέλους, το άνοιγμα σε διαφορετικής προέλευσης κοινά είναι τα βασικά γνωρίσματα του πολυσυλλεκτισμού³⁷. Σε αυτό το στάδιο,

---

37. Σπουρδαλάκης, Μ., *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα, Εξάντας, 1990, σ. 53-59, Katz, R. S., Mair, P., "Changing Models of Party Organization and Party Democracy: the emergence of the cartel party, Party Politics", Vol. 1, No. 1, p 5-31, 1995 και LaPalombara, J., Weiner, M. (ed.), *Political Parties & Political Development*, Princeton, University Press, 1966.

τα κόμματα διαδραματίζουν το ρόλο του διαμεσολαβητή μεταξύ κράτους και κοινωνίας και απολαύουν σχετικής αυτονομίας έναντι της κοινωνίας, γεγονός που επιτρέπει την ανάπτυξη και τη νομιμοποίηση ιδιοτελών κομματικών συμφερόντων αλλά και την απορρόφηση κρατικών πόρων (επιχορηγήσεις, πλήρωση κρατικών θέσεων, πρόσβαση στα ΜΜΕ κλπ.) επ' ωφελεία των κομμάτων. Τα κόμματα γίνονται «κρατικοδίαιτα» και, σταδιακά, απορροφώνται από το κράτος. Έτσι, τα κόμματα εγκαταλείπουν το ρόλο του εκπροσώπου της κοινωνίας απέναντι στο κράτος και διεισδύουν σε αυτό.

Ο αυτοπροσδιορισμός ενός κόμματος φαίνεται πάντως να είναι το κλειδί για την εκλογική νίκη, σύμφωνα με τον Roger Ailes, ο οποίος επισημαίνει ότι «όποιος μπορέσει να ορίσει καλύτερα τον εαυτό του και τον αντίπαλό του, θα είναι ο νικητής»³⁸. Το ζητούμενο από την πολιτική διαφήμιση είναι, ως φαίνεται, να ορισθούν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τόσο το προβαλλόμενο κόμμα όσο και το αντίπαλό του και να προκληθούν στους δυνητικούς ψηφοφόρους τα κατάλληλα (θετικά και αρνητικά) συναισθήματα. Δεδομένων των προκαθορισμένων στάσεων του κοινού απέναντι στα πολιτικά θέματα, η πολιτική διαφήμιση θα πρέπει να ενεργοποιήσει στους ψηφοφόρους τα συναισθήματα εκείνα που βρίσκονται εν υπνώσει ώστε να τα επανακατευθύνει και να τα συνδέσει με αξίες και εικόνες που σχετίζονται άμεσα με τους ίδιους τους ψηφοφόρους. Συνεπώς, εύκολα συνάγουμε το συμπέρασμα ότι οι προεκλογικοί στόχοι που προωθεί κάθε κόμμα οφείλουν να ανταποκρίνονται πλήρως στις προσδοκίες, τις ανάγκες και τα κίνητρα των ψηφοφόρων. Πολλοί είναι οι θεωρητικοί που υποστηρίζουν ότι καθοριστικής σημασίας παράγοντας για την ψήφο είναι οι προσδοκίες που έχουν οι ψηφοφόροι από ένα κόμμα για το μέλλον (*prospective voting*)³⁹, ενώ για άλλους το σημαντικότερο εκλογικό κριτήριο είναι οι παρελθούσες επιδόσεις των κομμάτων, δηλαδή τα πεπραγμένα της προηγούμενης πολιτικής τους δράσης.

---

38. Devlin, P. L., "Political Commercials in American Presidential Elections" στο Kaid, L. L., Holtz, B. C., *Political Advertising in Western Democracies*, Thousands Oaks, California, Oaks, 1995, p. 186.

39. Fiorina, M., *Retrospective Voting in American Elections*, New Heaven, Yale University Press, 1981 και Σαμαράς, Α., *Τηλεοπτική διαφήμιση στην Ελλάδα 1993-2007*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 227.

1.4 Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΦΗΜΙΣΗ

Η ανάπτυξη της μαζικής διαμεσολαβημένης επικοινωνίας συνιστά αναπόσπαστο τμήμα της ιστορικής πορείας των νεωτερικών κοινωνιών. Στην πορεία αυτή, όλοι οι κοινωνικοί θεσμοί ανεξαιρέτως (οικογένεια, θρησκεία, πολιτική, παιδεία) εντάχθηκαν σε μια τροχιά επανευθυγράμμισης. Με την εκβιομηχάνιση και την εξέλιξη στη διαμεσολαβημένη επικοινωνία, τα επικοινωνιακά μέσα άρχισαν να αντανακλούν τα νέα ενδιαφέροντα και συμφέροντα του ακροατηρίου τους. Η διαφήμιση και η εξαπλώση των εμπορικών μέσων επικοινωνίας συνδέθηκε έτσι ακόμη πιο στενά με τις επιταγές της οικονομίας. Οι διαφημιστικοί φορείς άρχισαν να επηρεάζουν σημαντικά τη λειτουργία και τον προσανατολισμό των μέσων επικοινωνίας κυρίως ως προς το περιεχόμενο, το πρόγραμμα και την οργάνωση των ακροατηρίων τους⁴⁰. Η πολιτική διαφήμιση ακολούθησε την πορεία εξέλιξης της εμπορικής διαφήμισης, περνώντας σταδιακά από τα μηνύματα που στόχευαν απλώς στην παροχή πληροφοριών και στην αναγνωρισιμότητα των διαφημιζόμενων σε πιο σύνθετες μορφές επικοινωνίας, έχοντας πάντα ως στόχο να πείσει, να κινητοποιήσει και να προκαλέσει μία συγκεκριμένη ενέργεια από την πλευρά του αποδέκτη (κατανάλωση- επιλογή ψήφου)⁴¹.

Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η φύση των επικοινωνιακών τεχνολογιών είναι διττή: οι τεχνολογίες της επικοινωνίας, αφενός, λειτουργούν ως δίαυλοι διαμέσου των οποίων η πληροφορία και η διαπροσωπική επαφή μπορούν να διαχυθούν και να αναμειχθούν, συνενώνοντας έτσι έναν κατά τα άλλα διασκορπισμένο και ανομοιογενή πληθυσμό, αφετέρου, αποτελούν μέρος της θεσμικής δομής της καπιταλιστικής οικονομίας, προσδίδοντας έτσι δύναμη και εξουσία σε ιδιαίτερες ομάδες που έχουν ειδικούς στόχους⁴².

Η διαφήμιση κατάφερε να εισχωρήσει στο επικοινωνιακό περιβάλλον εξασφαλίζοντας μάλιστα περίοπτη θέση. Μέσω των διαμεσολαβητικών αναπαραστάσεων στις αφίσες, την τηλεόραση, το ραδιόφωνο και τις εφημερί-

---

40. Λάις, Ο., Κλάιν, Σ., Τζάλυ, Σ., Μποτερίλ, Ζ., *Διαφήμιση και επικοινωνία: η κατανάλωση στην εποχή των μέσων επικοινωνίας*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 119, 121.

41. Τσίρμπας, Γ., *Είκοσι οκτώ ημέρες: εκλογές, πολιτική διαφήμιση και ειδησεογραφία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007, σ. 64.

42. Λάις, Ο., Κλάιν, Σ., Τζάλυ, Σ., Μποτερίλ, Ζ., *Διαφήμιση και επικοινωνία: η κατανάλωση στην εποχή των μέσων επικοινωνίας*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 118-119.

δες, τα ΜΜΕ έχουν πλέον καταστήσει τα εμπορικά μηνύματα απαραίτητα. Η συμπύκνωση των ιδεών, ο επιδέξιος συνδυασμός γλώσσας και εικόνας, η θεματική ευρύτητα, οι κοινωνικές αναφορές είναι μερικές μόνο από τις αρετές της διαφήμισης. Επίσης, η διαφήμιση είναι προσιτή σε και αποδεκτή από το ευρύ κοινό χάρη στην ικανότητά της να καταργεί τους γλωσσικούς και πολιτισμικούς φραγμούς⁴³.

Τα μηνύματα προβολής και προώθησης στοχεύουν κυρίως στην επίτευξη ορισμένων στρατηγικών στόχων. Η άρθρωση ή η κωδικοποίηση αυτών των στόχων σε μηνύματα αποτελεί μία ιδιαίτερα περίπλοκη διαδικασία. Για τον σκοπό αυτό, συνδυάζονται μεταξύ τους πολιτιστικά σύμβολα, τα οποία «μιλούν» στη συνείδηση του ακροατηρίου. Οι διαφημιστές εν γένει προτιμούν να απευθύνονται σε συγκεκριμένες ομάδες πληθυσμού παρά στο ευρύ κοινό, το οποίο είναι απρόσωπο με δυσδιάκριτα χαρακτηριστικά. Όσο πιο συγκεκριμένο είναι το ακροατήριο στο οποίο απευθύνονται οι διαφημιστές, τόσο πιο βέβαιοι εμφανίζονται για την ανταπόκριση του κοινού στις προτάσεις που παρουσιάζονται μέσω της διαφήμισης. Καθώς τα ακροατήρια κατακερματίζονται σε ολοένα μικρότερα τμήματα της αγοράς, οι λειτουργικοί κώδικες για κάθε στοχευμένη ομάδα του ακροατηρίου καθίστανται όλο και πιο εξειδικευμένοι. Για να γίνει κατανοητό το διαφημιστικό μήνυμα, θα πρέπει αυτό να προβάλλει την ποιότητα του προϊόντος. Κάθε διαφημιστικός κώδικας υπονοεί την ύπαρξη ενός συστήματος στο οποίο αναφερόμαστε ως βάση για την κατανόηση της ποιότητας των αγαθών. Η εικόνα του προϊόντος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από διάφορες τεχνικές όπως η μεταφορά, η υπονοούμενη χρήση του, η αλληγορία για να γίνει κατανοητή η συμβολική του διάσταση⁴⁴.

Η ερμηνεία των κωδικοποιημένων μηνυμάτων που ενσωματώνονται στη διαφήμιση αποτελεί το μέσον για την κατανόηση του ευρύτερου πολιτιστικού συστήματος. Έτσι, επιτυχημένα θεωρούνται εκείνα τα διαφημιστικά μηνύματα που μπορούν να προσληφθούν πλήρως από το ακροατήριο ακριβώς επειδή παράγουν μία αλυσίδα συνειρμών μεταξύ των προϊόντων προς πώληση που προβάλλονται μέσω αυτών και των μελών του ακροατηρίου που καλούνται να

---

43. Λάις, Ο., Κλάιν, Σ., Τζάλυ, Σ., Μποτερίλ, Ζ., *Διαφήμιση και επικοινωνία: η κατανάλωση στην εποχή των μέσων επικοινωνίας*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 122-123.

44. *Ο. π.*, σ. 199, 203, 214.

τα αγοράσουν⁴⁵. Η πολιτική διαφήμιση (προφνώς και η πολιτική αφίσα ως εργαλείο αυτής) αποτελεί μία παράμετρο της πολιτικής επικοινωνίας που κατεξοχήν εμπίπτει στην κατηγορία της μαζικής επικοινωνίας, η οποία παράγεται για ανώνυμους αποδέκτες και έχει ροή μονής κατεύθυνσης χωρίς να αξιώνει απάντηση⁴⁶. Η πολιτική διαφήμιση επιτελεί κυρίως δύο λειτουργίες. Καταρχάς, παρέχει πληροφορίες στους πολίτες για τα κόμματα και τους υποψηφίους, αναφορικά με τις θέσεις, τις ιδέες, τους στόχους και τις πολιτικές τους προτάσεις. Κατά δεύτερον, πείθει και κινητοποιεί προς μία συγκεκριμένη δράση⁴⁷. Έτσι, σύμφωνα με τον P. L. Devlin, στόχοι της πολιτικής διαφήμισης είναι η αύξηση της δημόσιας αναγνώρισης ενός υποψηφίου, η πρόκληση ενδιαφέροντος για τον άνθρωπο ή τις θέσεις του, η επιθυμία επιλογής και, τέλος, η ίδια η επιλογή⁴⁸.

Η διαφήμιση ως κυρίαρχο εργαλείο του πολιτικού μάρκετινγκ βρίσκεται υπό τον πλήρη έλεγχο των κομμάτων και των υποψηφίων. Έτσι αμφότεροι, κόμματα και υποψήφιοι, έχουν τη δυνατότητα, αφενός, να καθορίζουν το περιεχόμενο και το ύφος των μηνυμάτων, αφετέρου, να έχουν εικόνα της επιρροής που τα μηνύματα αυτά ασκούν στους εκλογείς. Βεβαίως, πρέπει να τονισθεί ότι η αποδοχή ή η απόρριψη, με ό,τι η καθεμιά από τις δύο επιλογές συνεπάγεται για τα κόμματα, είναι στη διακριτική ευχέρεια του αποδέκτη του μηνύματος. Ως εκ τούτου, τα κόμματα και οι υποψήφιοι είναι υπεύθυνοι για την κωδικοποίηση των πολιτικών μηνυμάτων αλλά όχι και για την αποκωδικοποίησή τους, η οποία πραγματοποιείται από το εκλογικό σώμα⁴⁹. Προβάλλει έτσι ως αναγκαίος ο προσδιορισμός των αντικειμενικών στόχων και του ιδεολογικού προσανατολισμού του εκάστοτε πολιτικού κόμματος. Οι επαγγελματίες της πολιτικής διαφήμισης, διαφημιστές και σύμβουλοι επικοινωνίας, αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία και επενδύουν στην διαφορετικότητα του κόμματος το οποίο έχουν αναλάβει να προβάλουν. Για τον σκοπό αυτό, χρησιμοποιούν συμβολισμούς, επικαλούνται το συναίσθημα

---

45. Ό. π., σ. 201, 203.

46. Τσίρμπας, Γ., *Είκοσι οκτώ ημέρες: εκλογές, πολιτική διαφήμιση και ειδησεογραφία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007, σ. 63.

47. Ό. π., σ. 64.

48. Σαμαράς, Α., *Τηλεοπτική διαφήμιση στην Ελλάδα 1993-2007*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 16.

49. Ντάβου, Μ., *Πολιτικές αφίσες ΠΑ.ΣΟ.Κ. από τις βουλευτικές εκλογές του 1981 έως και του 1993* (διπλωματική εργασία), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα ΕΜΜΕ, 2009, σ. 8.

των ψηφοφόρων, αξιοποιούν τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες οι εκλογείς ανήκουν ή θα ήθελαν να ανήκουν και χτίζουν την εικόνα του κόμματος προσδίδοντάς του κύρος και γόητρο⁵⁰. Ο ψηφοφόρος εμπλέκεται με αυτό τον τρόπο σε ένα παιχνίδι εντυπώσεων και εξαγγελιών, όπου θα πρέπει να αξιολογήσει και τελικά να κάνει την επιλογή του βασιζόμενος σε προσωπικά ή ορθολογικά κριτήρια.

Σύμφωνα με τον McNair, η επιρροή και η αποτελεσματικότητα της πολιτικής διαφήμισης δεν μπορούν να εκτιμηθούν και να μετρηθούν ανεξάρτητα από άλλους παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν το άτομο (οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, άλλοι δίαυλοι επικοινωνίας κλπ.)⁵¹. Στον αντίποδα αυτής της θεώρησης βρίσκονται οι θεωρίες που κάνουν λόγο για επιλεκτική έκθεση του κοινού στα μηνύματα εκείνα που συμβαδίζουν, διατηρούν και ενισχύουν τα πιστεύω, τις αξίες, και τις προκαθορισμένες στάσεις του⁵². Το ίδιο υποστηρίζεται και για τους υποψηφίους, οι οποίοι, όπως και οι ψηφοφόροι, δεν επιθυμούν να εκτίθενται σε φορα όπου «δοκιμάζονται» οι ιδέες τους⁵³. Εξάλλου, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι στη διαφήμιση ο έλεγχος ανήκει στον πολιτικό και όχι στον δημοσιογράφο ή στο μέσο.

---

50. Ντάβου, Μ., *Πολιτικές αφίσες ΠΑ.ΣΟ.Κ. από τις βουλευτικές εκλογές του 1981 έως και του 1993* (διπλωματική εργασία), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα ΕΜΜΕ, 2009, σ.11.

51. Mc Naïr, Β., *Εισαγωγή στην πολιτική επικοινωνία*, Αθήνα, Κατάρτι, 1998.

52. Σαμαράς, Α., *Τηλεοπτική διαφήμιση στην Ελλάδα 1993-2007*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 19.

53. *Ο. π.*, σ. 15.

1.5 Η ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΦΗΜΙΣΗ

Η αρνητική διαφήμιση έχει τις ρίζες της στην αμερικανική εμπειρία και πρακτική. Είναι γέννημα της τηλεόρασης, για την ακρίβεια της ικανότητας της τηλεόρασης να προσεγγίζει με χαρακτηριστική ταχύτητα τη μάζα των ψηφοφόρων. Αρνητική θεωρείται η διαφήμιση που δημιουργεί ανεπιθύμητες και δυσάρεστες εντυπώσεις για τον αντίπαλο⁵⁴. Αυτό το είδος διαφήμισης λειτουργεί διττά: από τη μία εμπεριέχει ειδησεογραφική αξία και, από την άλλη, προκαλεί την κινητικότητα του εκλογικού σώματος. Πολλοί είναι οι ειδικοί που πιστεύουν ότι η αρνητική πολιτική διαφήμιση είναι περισσότερο αποδοτική καθώς με το να εντείνει τις φοβίες των ψηφοφόρων, καταφέρνει να τους απεγκλωβίσει από την αναποφασιστικότητά τους. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν το γεγονός ότι η αρνητική διαφήμιση αποτελεί σημείο αναφοράς στην επιχειρηματολογία των πολιτικών κομμάτων όταν αυτά ασκούν κριτική στους αντιπάλους τους.

Τόσο τα κόμματα όσο και οι υπεύθυνοι των προεκλογικών εκστρατειών ανά τον κόσμο κάνουν συχνή χρήση της αρνητικής διαφήμισης επενδύοντας στη λεγόμενη «αποτελεσματικότητά» της. Σύμφωνα με μία θεώρηση, οι αρνητικές διαφημίσεις είναι περισσότερο αποδοτικές όταν επικεντρώνονται στις θέσεις και όχι στην εικόνα των αντιπάλων⁵⁵. Σύμφωνα με μία άλλη θεώρηση, δεδομένου ότι είναι ευκολότερο να απευθύνεται κανείς στο θυμικό του ψηφοφόρου παρά στη λογική, οι «αρνητικές διαφημίσεις διευκολύνουν τον ψηφοφόρο να θυμηθεί τα κύρια σημεία της πολιτικής αντιπαλότητας, επειδή είναι ιδιαίτερα απλές στα μηνύματά τους»⁵⁶.

Σε ό,τι αφορά την ελληνική πραγματικότητα, η ευρεία σήμερα χρήση της αρνητικής πολιτικής διαφήμισης μπορεί να αποδοθεί σε λόγους όπως η κυριαρχία της τηλεόρασης και η παντοδυναμία της εικόνας, ο πολλαπλασιασμός των τηλεοπτικών εκροών, η γενικότερη εμπορευματοποίηση του οπτικοακουστικού προϊόντος και η ιδεολογική σύγκλιση των μεγάλων κομμάτων.

---

54. Richardson, G. W., *Publ. Politics: How Political Advertising Feels the Stories of American Politics*, Lanham, Rowman & Littlefield, 2003, p. 255.

55. Δεμερτζής, Ν. (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002, σ. 78.

56. Παπαθανασόπουλος, Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 200.

Στις εκλογές του 1993 καταγράφεται πρωτοφανής για τα ελληνικά δεδομένα χρήση της αρνητικής διαφήμισης. Η εκστρατεία του ΠΑΣΟΚ στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στην αρνητική διαφήμιση, η οποία περιλάμβανε την απαξίωση της κυβέρνησης Μητσοτάκη, την ανάδειξη των εσωτερικών αντιφάσεων της Ν.Δ., την προβολή της κοινωνικής δυσaréσκειας που είχε προκαλέσει η νεοφιλελεύθερη πολιτική της κυβέρνησης στην οικονομία⁵⁷. Η πρόθεση του ΠΑΣΟΚ για ακύρωση της απερχόμενης κυβέρνησης σε όλα τα επίπεδα αποτυπώνεται πολύ χαρακτηριστικά σε μία από τις αφίσες της περιόδου, την οποία θα εξετάσουμε σε επόμενο κεφάλαιο. Η πληθώρα αρνητικών διαφημίσεων στις εκλογές του 1993 εξυπηρετεί τόσο την ανασύσταση των ιδεολογικών διαχωρισμών που παραπαίουσαν όσο και την εισαγωγή στον πολιτικό λόγο θελκτικών στοιχείων που κάνουν τον λόγο λιγότερο ανιαρό – κατά τις προσαγές του σύγχρονου θεάματος⁵⁸. Θα πρέπει πάντως να αναγνωρισθεί ότι τα αρνητικά μηνύματα του ΠΑΣΟΚ, όπως αποτυπώθηκαν στις αφίσες του, διέθεταν σπιρτάδα, φρεσκάδα και πάνω από όλα ευρηματικότητα στη συνθηματολογία τους (λ.χ. «επιτέλους τέλος», «αυτός ο θίασος...»).

Η δεκαετία του 1990, περίοδος κυριαρχίας της τηλεοπτικής διαφήμισης στον προεκλογικό αγώνα, σημαδεύτηκε αναμφίβολα από τον καταιγισμό των αρνητικών πολιτικών διαφημίσεων. Παραδόξως, στην Ελλάδα, το είδος της αρνητικής διαφήμισης δεν άνησε την εποχή των οξυμένων πολιτικών παθών αλλά την εποχή της υποτονικότητας και της ιδεολογικής σύγκλισης⁵⁹. Σε αυτό το πλαίσιο, η αρνητική διαφήμιση κλήθηκε να κατασκευάσει μία εικονική συγκρουσιακότητα και μία έντονη πολιτική διαφοροποίηση. Η συστηματική χρήση της αρνητικής διαφήμισης στις εκλογές του 1993 (και του 1996) παραπέμπει στην πολωτική ατμόσφαιρα που επικράτησε στη μεταπολιτευτική πολιτική ιστορία της χώρας και καταδεικνύει ότι τα ανταγωνιζόμενα πολιτικά κόμματα-προϊόντα δεν διαφέρουν μεταξύ τους μόνο σε επίπεδο «κατανάλωσης» αλλά και σε επίπεδο αξιών.

---

57. Καρζής, Φ., *Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες-Η εκκρεμής μεταρρύθμιση 1996-2003*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 23.

58. Δεμερτζής, Ν. (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002, σ. 79.

59. Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση: πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 206.

1.6 Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ

Η ανάγκη των κομμάτων να διαδώσουν τα μηνύματά τους την προεκλογική περίοδο διατηρεί την προπαγάνδα στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους. Στις μέρες μας ο όρος προπαγάνδα έχει γίνει ταυτόσημος με την επιβολή των ισχυρών κέντρων εξουσίας στο επικοινωνιακό επίπεδο. Η προσέγγιση της κομματικής προπαγάνδας αποκλειστικά υπό το πρίσμα του ολοκληρωτισμού (βλέπε Τσόμσκι και Ραμονέ), αδυνατεί να εξηγήσει τις περιπτώσεις εκείνες που η προπαγάνδα επικαλείται και υποστηρίζει αξίες όπως αυτές της ελευθερίας και της ισότητας. Για τον λόγο αυτό, αναπτύχθηκε παράλληλα μία περισσότερο εποικοδομητική θεώρηση, η οποία διερευνά κάθε μαζικό επικοινωνιακό φαινόμενο ως μορφή προπαγάνδας, με σαφή διάθεση διαχωρισμού μεταξύ ολοκληρωτικών και δημοκρατικών εκφάνσεων της προπαγάνδας. Η προπαγάνδα συνιστά εύπλαστο εργαλείο στα χέρια όσων έχουν τη δυνατότητα να τη διαχειριστούν. Δεν είναι τυχαίο ότι σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα η προπαγάνδα χρησιμοποιήθηκε συστηματικά από τους εκάστοτε ενδιαφερόμενους όχι μόνο για να πείσουν τα πλήθη αλλά και για να διαμορφώσουν μια ευρύτερη ιδεολογική ηγεμονία⁶⁰.

Ο τρόπος με τον οποίο η πολιτική προπαγάνδα -κυρίως η προεκλογική- απευθύνεται στις μάζες προσομοιάζει όλο και περισσότερο στον τρόπο με τον οποίο οι διαφημίσεις απευθύνονται στους καταναλωτές. Έτσι, η κατάρρευση του μύθου του ορθολογικού καταναλωτή, η οποία επισφραγίσθηκε με την επικράτηση της διαφήμισης, συμβαδίζει με τη διείσδυση των διαφημιστικών τεχνικών στον χώρο της πολιτικής επικοινωνίας και της προπαγάνδας⁶¹.

Σε ό,τι αφορά την πολιτική προπαγάνδα του ΠΑΣΟΚ, διαπιστώνουμε ότι το κόμμα έχει επειδείξει ευελιξία στις διαφημιστικές του καμπάνιες, ενώ, παράλληλα, έχει αναπτύξει την ικανότητα να εμφανίζει την επιχειρούμενη δυσφήμιση του αντιπάλου του ως απάντηση στην ηθική πρόκληση. Η τακτική αυτή συνιστά πραγματική παρακαταθήκη που το κόμμα δύσκολα θα εγκατέλει-

---

60. Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση: πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 56-57, 60.

61. Ναυρίδης, Κ., «Οι πολιτικές αφίσες στις εκλογές του 1989» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 279.

λειπε έως το 2009, οπότε ο προσανατολισμός του υπήρξε περισσότερο τηλεοπτικός. Σε όλη τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, το ΠΑΣΟΚ έχει βασίσει σε μεγάλο βαθμό το γενικό πλαίσιο της συνθηματολογίας του τόσο σε γενικόλογα και διθυραμβικά εμβλήματα χωρίς να προκαλεί αναπάντητα ερωτήματα όσο και στη νομιμοποίηση τέτοιου τύπου και τέτοιας έντασης συναισθήματα και προσδοκίες. Τα σημαίνοντα του ΠΑΣΟΚ, έντονα διδακτικά αλλά και ευπροσάρμοστα στην εκάστοτε συγκυρία, έχουν επιτύχει την ιδεολογική σύζευξη της επανασταστικής διάθεσης του παρελθόντος με τις ρεαλιστικές διαχειριστικές επιταγές του παρόντος. Κλειδί στις διαφημίσεις του ΠΑΣΟΚ (έντυπες ή τηλεοπτικές) συνιστά η ικανότητά του να παράγει ένα αφήγημα που προσδίδει συνέχεια στην παράταξη, παρόλες τις τομές, τις μεταπτώσεις ή τις μεταλλάξεις, αποτελεί το μεγάλο προπαγανδιστικό του όπλο. Η αναπαράσταση της κομματικής και παραταξιακής συνέχειας που κατάφερε το ΠΑΣΟΚ να συντηρήσει μέχρι και σήμερα μαρτυρά ένα πολυσύνθετο σχήμα. Η προπαγάνδα του ΠΑΣΟΚ για την ενότητα και την εξέλιξη της παράταξης δεν εξυπηρέτησε μόνο την παγίωση του αντιδεξιού μπλοκ αλλά διαμόρφωσε ουσιαστικά την πολιτική οντότητα του κόμματος⁶².

---

62. Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση: πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ.250-252.

1.7 Η ΠΡΟΕΚΚΛΟΓΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας είναι επιτακτική η ανάγκη να αναφερθούμε στη χρησιμότητα αλλά και στον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν και επιδρούν οι προεκλογικές εκστρατείες ως τρόπος αμοιβαίας επικοινωνίας μεταξύ των πολιτικών κομμάτων/προσώπων και του συνόλου των ψηφοφόρων⁶³. Τα πολιτικά κόμματα χρησιμοποιούν τις προεκλογικές εκστρατείες προκειμένου να διαμορφώσουν στο εκλογικό σώμα απόψεις, οι οποίες με τη σειρά τους θα μεταφραστούν σε αύξηση της εκλογικής τους δύναμης και, ενδεχομένως, στην κατάσκτηση της εξουσίας. Με αυτή την έννοια, οι εκλογικές εκστρατείες συνιστούν πηγή ενημέρωσης και πληροφόρησης για τους ψηφοφόρους σχετικά με τις θέσεις των πολιτικών κομμάτων που διεκδικούν την εξουσία.

Η προεκλογική εκστρατεία γίνεται λοιπόν αντιληπτή ως ένα επικοινωνιακό και πληροφοριακό σύστημα μέσω του οποίου διοχετεύεται προς το κοινό στο οποίο απευθύνεται συγκεκριμένη θεματολογία, δηλαδή τα προβλήματα τα οποία καλούνται να επιλύσουν τα κόμματα με την άνοδό τους στην κυβέρνηση. Όπως αντιλαμβανόμαστε, κεφαλαιώδους σημασίας στο πλαίσιο μίας προεκλογικής εκστρατείας είναι ο σαφής προσδιορισμός των προβλημάτων αλλά και ο τρόπος που το κάθε κόμμα προκρίνει τόσο για την ολόπλευρη προβολή των προβλημάτων αυτών όσο και για την επίλυσή τους⁶⁴.

Η επιτυχία μίας προεκλογικής εκστρατείας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την στρατηγική που θα ακολουθήσει κάθε κόμμα στον αγώνα για την εκλογική νίκη. Το προβαλλόμενο κόμμα θα πρέπει να έχει διαμορφώσει στη συνείδηση του κοινού την εντύπωση ότι, συγκριτικά με τα υπόλοιπα κόμματα, είναι φορέας μίας πολύ συγκεκριμένης πολιτικής ταυτότητας. Σκοπός της πολιτικής διαφήμισης είναι να διαμεσολαβήσει στο κοινό τις αρχές, τις αξίες και το πρόγραμμα εκάστου κόμματος δημιουργώντας ταυτοχρόνως θετικές για το κόμμα αναπαραστάσεις στα μάτια των ψηφοφόρων⁶⁵. Η επιτυχία εξαρτάται όμως και από άλλους παράγοντες.

---

63. Μελέας, Γ., Θεοδώρου, Λ., «Εθνικές εκλογές 2007: ανάλυση στρατηγικής επικοινωνίας και διαφήμισης των κοινοβουλευτικών κομμάτων» στο Βερναρδάκης, Χ. (επιμ.), *VPRC Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2007*, Αθήνα, Σαββάλας, 2008, σ. 220.

64. Ντάβου, Μ., *Πολιτικές αφίσες ΠΑ.ΣΟ.Κ. από τις βουλευτικές εκλογές του 1981 έως και του 1993* (διπλωματική εργασία), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα ΕΜΜΕ, 2009, σ. 7.

65. *Ο. π.*, σ. 9.

Για τον λόγο αυτό, κατά τον σχεδιασμό της προεκλογικής του εκστρατείας, κάθε κόμμα θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τα ιδιαίτερα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά (φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, τρόπο ζωής, ατομικό σύστημα αξιών) του κοινού στο οποίο απευθύνει τα πολιτικά μηνύματα. Παράλληλα, η εκστρατεία θα πρέπει να εστιάζει σε επιμέρους κοινωνικές ομάδες⁶⁶.

Όπως ειπώθηκε ανωτέρω, σύμφωνα με τη μελέτη του P. Lazarsfeld, τα MME διαθέτουν περιορισμένη άμεση επίδραση στην εκλογική συμπεριφορά, ενώ η πρωταρχική τους λειτουργία είναι αυτή της ενδυνάμωσης και όχι της μεταστροφής των αντιλήψεων. Οι ψηφοφόροι που εκτίθενται περισσότερο στην προεκλογική εκστρατεία είναι αυτοί που έχουν ούτως ή άλλως υψηλό ενδιαφέρον για την πολιτική και αποφασίζουν τι θα ψηφίσουν πριν από την έναρξη της εκστρατείας. Όσο μεγαλύτερο είναι το ενδιαφέρον των ψηφοφόρων, τόσο συχνότερη είναι η έκθεσή τους στην προπαγάνδα του κόμματός τους⁶⁷. Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας, οι αποφασισμένοι ψηφοφόροι χρησιμοποιούν την τηλεόραση προκειμένου να ενημερωθούν και να κατανοήσουν τα κυρίαρχα θέματα της εκστρατείας. Η τηλεόραση επ' ουδενί λόγω δεν λειτουργεί αποσταθεροποιητικά όσον αφορά την ένταση της κομματικής τους ταύτισης⁶⁸.

Σταδιακά, ο έλεγχος της εκστρατείας πέρασε από τα κόμματα στους διαφημιστές και από εκεί στο μάρκετινγκ. Στο επίπεδο της οργάνωσης του μηνύματος, αυτό σημαίνει ότι περνάμε από τη φάση όπου η κοινωνία έχει να περιμένει από το κόμμα να τη διαμορφώσει, προσφέροντάς της εμπνευσμένη ηγεσία με ιδεολογικό υπόβαθρο. Συγκυριακοί παράγοντες, όπως η ειδησεογραφία, η θεσμική και η εκλογική θέση, και δομικοί παράγοντες, όπως η δομή του κομματικού συστήματος και ο υποψηφιοκεντρικός ή κομματικοκεντρικός χαρακτήρας του μηχανισμού που διεκπεραιώνει την εκστρατεία, καθώς και οι μεταβολές της πολιτικής κουλτούρας επιδρούν στις στρατηγικές επιλογές των κομμάτων. Μία προεκλογική εκστρατεία είναι μία συνεχής διαδικασία λήψης αποφάσεων⁶⁹.

---

66. Newman, B. I., *Handbook of Political Marketing*, California, Sage Publications, 1999, p. 404.

67. Lazarsfeld, P. F., Berelson, B., Gaudet, H., *The People's Choice: How the voter makes up his mind on a presidential campaign*, New York, Columbia University Press, 1948, p. 73-104.

68. Δεμερτζής, Ν. (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002, σ. 145.

69. Σαμαράς, Α., *Τηλεοπτική διαφήμιση στην Ελλάδα 1993-2007*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 34, 38-39.

Την προσέγγιση που υποστήριζε τη σταθερότητα των αντιλήψεων του εκλογικού σώματος και τη συνακόλουθη περιθωριακή επίδραση των προεκλογικών εκστρατειών διαδέχθηκε έντονος σκεπτικισμός, οφειλόμενος σε μεγάλο βαθμό στη μεταστροφή της εκλογικής συμπεριφοράς των Ευρωπαίων πολιτών. Πολλώ δε που η διαφαινόμενη δύναμη της τηλεόρασης ενισχύθηκε από τις νέες τεχνικές του πολιτικού μάρκετινγκ. Η συνεχώς αυξανόμενη χρήση της τηλεόρασης άνοιξε το δρόμο για τη διατύπωση νέων θεωριών σχετικά με την επίδραση των μέσων. Για παράδειγμα, σύμφωνα με το μοντέλο του «ορθολογικού ψηφοφόρου», οι ψηφοφόροι, χωρίς να είναι ταυτισμένοι με ένα συγκεκριμένο κόμμα, ενδιαφέρονται για την πολιτική διαδικασία και εξετάζουν σχολαστικά τις πληροφορίες που τους προσφέρονται κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας ώστε να κάνουν την τελική τους επιλογή⁷⁰.

Με την πάροδο των ετών, όπως θα δούμε, η παραδοσιακή πολιτική εκστρατεία, η οποία είχε αποτελέσει επί μακρόν σημαντικό σημείο διασύνδεσης ανάμεσα στα κόμματα, τους πολιτικούς και τους πολίτες, θα ακολουθήσει φθίνουσα πορεία. Η χρήση της τηλεόρασης ως βασικού εργαλείου της προεκλογικής εκστρατείας, θα συμβάλει στη μείωση της ενεργού συμμετοχής κομματικών στελεχών, εθελοντών και λοιπών ομάδων στη διαδικασία. Παράλληλα, η εστίαση στην τηλεόραση δεν μετέβαλε μόνο την επικοινωνιακή πρακτική αλλά και τη φύση των προεκλογικών εκστρατειών. Επειδή η πολιτική προεκλογική εκστρατεία μετατοπίστηκε από τους δρόμους στα τηλεοπτικά πλατό και τα προεκλογικά προγράμματα άρχισαν να αποτελούν αντικείμενο ενασχόλησης των επαγγελματιών της επικοινωνίας, σημειώθηκε δραματική μεταβολή του πολιτικού σκηνικού αλλά και μεταβολή του ρόλου των κομματικών στελεχών κατά τη διάρκεια της εκστρατείας⁷¹.

Αναφορικά με το θέμα της εργασίας μας, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η νίκη της «Αλλαγής» αποτέλεσε την πρώτη εκλογική αναμέτρηση που σημαδεύθηκε από τον εκσυγχρονισμό του επικοινωνιακού στρατηγήματος. Η συνθηματολογική επιτυχία των εκλογών του 1981 θα παραμείνει επίκαιρη ακό-

---

70. Δεμερτζής, Ν. (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002, σ. 145-146, 148.

71. Παπαθανασόπουλος, Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 169.

μη και στις εκλογές του 1985 (η «Αλλαγίτσα», το κοριτσάκι που ενσαρκώνει την «Αλλαγή»). Στις εκλογές του 1981, το υλικό που έχει συσσωρευθεί από τις καμπάνιες των δύο εκλογικών αναμετρήσεων της δεκαετίας του 1970 υπέστη σημαντική επεξεργασία. Με επικοινωνιακό οδηγό τις οργανωτικές και εφευρετικές καινοτομίες του ΠΑΣΟΚ, τέθηκαν οι κατάλληλοι όροι για να υποδεχθεί και η Ελλάδα τις σύγχρονες συνθήκες διεξαγωγής του προεκλογικού αγώνα. Η εμπορευματοποίηση, η τεχνική εξειδίκευση, η τηλεοπτικοποίηση της προεκλογικής καμπάνιας έκαναν δυναμικά την εμφάνισή τους⁷².

Η προεκλογική εκστρατεία του 1981 υπήρξε η πλέον δαπανηρή όχι μόνο από τα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Όλα ανεξαιρέτως τα κόμματα χρησιμοποίησαν την κρατική τηλεόραση για την προβολή του προγράμματος και των θέσεών τους. Ωστόσο, όσον αφορά τον διαθέσιμο τηλεοπτικό χρόνο, τη μερίδα του λέοντος απήλαυσαν τα δύο μεγάλα κόμματα. Η πρόταση του Γ. Ράλλη για τη διεξαγωγή της πρώτης τηλεμαχίας μεταξύ αρχηγών κομμάτων απορρίφθηκε με αποτέλεσμα η τηλεοπτική κάλυψη της προεκλογικής εκστρατείας κάθε κόμματος να περιορισθεί σε σύντομους μονολόγους των αρχηγών ή των υποψηφίων. Στις φιλικά διακείμενες προς το ΠΑΣΟΚ εφημερίδες (*Βήμα*, *Νέα*, *Ελευθεροτυπία*, *Έθνος* και *Αυριανή*) δημοσιεύθηκε πλήθος δημοσκοπήσεων, πρακτική σχεδόν άγνωστη μέχρι τότε για τα ελληνικά δεδομένα. Η τηλεοπτική κάλυψη των προεκλογικών συγκεντρώσεων ωφέλησε πολλαπλώς το ΠΑΣΟΚ⁷³. Μέσω της τηλεόρασης ολόκληρη η χώρα ήρθε σε επαφή, έστω και εξ αποστάσεως, με τον παλμό του συγκεντρωμένου πλήθους αλλά και την προσωπική γοητεία του ρήτορα Α. Παπανδρέου. Η σύγκριση με τον Γ. Ράλλη, αρχηγό της Ν.Δ., ήταν αναπόφευκτη και αναμφίβολα σε βάρος της Ν.Δ.

Από το 1989 και στο εξής, ως αποτέλεσμα των αλλαγών στην οικονομική και θεσμική δομή των ΜΜΕ και λόγω των διεθνών πολιτικών εξελίξεων, θα σημειώνεται θεαματική μεταβολή των προεκλογικών εκστρατειών. Η μεταβολή αυτή δεν θα περιορίζεται στα τεχνικά στοιχεία αλλά θα επεκτείνεται και στην ιδεολογία. Η υποχώρηση των μεγάλων πολιτικών ρητορικών βέβαια δεν συνε-

---

72. Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση: πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 147.

73. Mavrogordatos, G. Th., *Rise of the Green Sun. The Election of 1981*, London, Centre of Contemporary Greek Studies King's College, 1983, p. 25, 27, 34.

πάγεται απαραίτητως το τέλος της ιδεολογίας. Η διαμορφούμενη κοινωνία του θεάματος θα θέσει σε νέα βάση τη σχέση εικόνας-πολιτικής. Η ηγεμονία της τηλεόρασης αποτέλεσε αναμφίβολα σημαντική τομή στην ιστορία των ΜΜΕ.

Οι εκλογές του 1993 και η επιστροφή του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία επισφράγισαν τον νέο, κρατικής και διαχειριστικής λογικής, προσανατολισμό του κόμματος. Τόσο το εκλογικό του πρόγραμμα όσο και η προεκλογική του εκστρατεία και, τέλος, οι κυβερνητικές πολιτικές που ακολουθήθηκαν επιβεβαίωσαν ότι η κρατική-διαχειριστική λογική είχε αρχίσει να γίνεται ηγεμονική και στο ίδιο το κίνημα. Οι χαμηλοί τόνοι που υιοθέτησε το κόμμα και η ηγεσία του και, κυρίως, οι μέθοδοι και η τεχνολογία της πολιτικής επικοινωνίας που προέκρινε ήταν χαρακτηριστικά. Το εκλογικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ με τίτλο «Το πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ: για το παρόν και το μέλλον της Ελλάδας. Αναγέννηση παντού» είχε σαφείς επιρροές από το αγγλικό Εργατικό Κόμμα και το γαλλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Το ΠΑΣΟΚ κατέβαλε προσπάθεια να προωθήσει την εικόνα του υπεύθυνου κόμματος, το οποίο μάλιστα είχε «διδασχθεί από τα λάθη του παρελθόντος». Το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα της προεκλογικής εκστρατείας του 1993 ήταν η επέκταση και η παγίωση νέων μεθόδων πολιτικής κινητοποίησης. Σε αυτές τις εκλογές, όχι μόνο παραμερίστηκαν παραδοσιακές πρακτικές στο πλαίσιο των οποίων σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν έως τότε κομματικές οργανώσεις και μέλη των κομμάτων αλλά και προκρίθηκαν άλλες μέθοδοι και νέοι δίαυλοι πολιτικής επικοινωνίας (π.χ. ηλεκτρονικά ΜΜΕ). Η εξέλιξη αυτή επέφερε σημαντικές αλλαγές στην οργανωτική δομή, την πρακτική, καθώς και στις πολιτικές συντεταγμένες του ΠΑΣΟΚ⁷⁴. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πολιτική ενημέρωση θα περάσει στη δικαιοδοσία ειδικών. Η στροφή αυτή αύξησε σημαντικά την ανάγκη του κόμματος για εξασφάλιση επιπλέον πόρων, οι οποίοι από τούδε και στο εξής θα προέρχονταν, στο μεγαλύτερο μέρος τους, από την κρατική χρηματοδότηση. Όπως ήταν αναμενόμενο, η νέα οργανωτική πρακτική επέφερε ριζικές αλλαγές στις σχέσεις κόμματος-μελών. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι η επιλογή των μέσων

---

74. Σπουρδαλάκης, Μ., «Από το κίνημα διαμαρτυρίας στο "νέο ΠΑΣΟΚ"» στο Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κράτος-κόμμα-κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης, 1998, σ, 67.

που χρησιμοποιήθηκαν καθόρισε σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο των μηνυμάτων με άμεση συνέπεια την ουδετεροποίηση και την αποπολιτικοποίηση του πολιτικού λόγου του κινήματος.

Αναφορικά με την αναμέτρηση του 2009, το ΠΑΣΟΚ δεσμεύθηκε προεκλογικά να μη δεχθεί ενισχύσεις από κύκλους εκτός κόμματος. Ο Γ. Παπανδρέου, στο πλαίσιο των εξαγγελιών του για την εξυγίανση του δημόσιου βίου, ξεκαθάρισε ότι το ΠΑΣΟΚ θα χρησιμοποιούσε πόρους προερχόμενους αποκλειστικά από την κρατική επιχορήγηση και από τις εισφορές των μελών του. «Καμία άλλη χρηματική ή άλλη ενίσχυση δεν πρόκειται να γίνει δεκτή και να χρησιμοποιηθεί», ανέφερε χαρακτηριστικά στην σχετική του απόφαση⁷⁵. Παράλληλα, ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ δεσμεύθηκε για τη δημοσιοποίηση αναλυτικής κατάστασης εσόδων και προεκλογικών δαπανών. Με την ίδια απόφαση, ο Γ. Παπανδρέου έθεσε στους υποψήφιους βουλευτές του κόμματος περιορισμό έκδοσης ενός μόνο προεκλογικού φυλλαδίου και αποστολής μίας μόνο ταχυδρομικής αποστολής, συνοδευόμενης από το φυλλάδιο ή κάποια επιστολή τους.

Η απόφαση αυτή είχε ως στόχο τη συγκράτηση των εκλογικών δαπανών σε λογικά επίπεδα και, ειδικότερα, την αποτροπή του ακραίου ανταγωνισμού μεταξύ των υποψηφίων. Στην ίδια απόφαση αναφερόταν ότι το ΠΑΣΟΚ δεν επρόκειτο να κάνει αφισκοκόλληση για καμία προεκλογική δραστηριότητα και ότι το κόμμα θα έκανε «πράσινη» προεκλογική εκστρατεία, ενώ, θα αναλάμβανε και τη δαπάνη για τον καθαρισμό των χώρων όπου θα φιλοξενούνταν οι προεκλογικές του συγκεντρώσεις. Ακόμη, σε μήνυμα που απηύθυνε με την ευκαιρία της έναρξης της προεκλογικής περιόδου, ο Γ. Παπανδρέου τόνισε ότι «το ΠΑΣΟΚ διεκδικεί την εντολή του ελληνικού λαού με μόνο γνώμονα την υπηρετήση του δημοσίου συμφέροντος και μόνο στόχο την υπηρετήση των αξιών της ισονομίας, της αξιοκρατίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης για να βάλει οριστικό και αμετάκλητο τέλος σε ένα πελατειακό κράτος αδικίας και αναποτελεσματικότητας που ταλανίζει τους Έλληνες και εμποδίζει τη χώρα να πάει μπροστά. Γι' αυτό δεν είναι ανεκτή και θα αντιμε-

---

75. Βλέπε Απόφαση Γιώργου Α. Παπανδρέου, Προέδρου του ΠΑΣΟΚ «Για σεβασμό στη δεοντολογία, τη διαφάνεια και το περιβάλλον κατά τον εκλογικό αγώνα», 7/9/2009, (<http://www.pasok.gr/portal/resource/contentObject/id/fd416b95-f996-41d9-938c-c2ef533d9944>).

τωπιστεί με τα πιο δραστικά μέτρα κάθε συμπεριφορά με λόγια ή πράξεις που θα μπορούσε να σκιάσει την απόλυτη καθαρότητα και να υπονομεύσει την αξιοπιστία της κοινής μας δέσμευσης»⁷⁶.

1.8 Η ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ

Σε προηγούμενες υποενότητες του πρώτου κεφαλαίου έχουν ήδη γίνει αναφορές στην τηλεόραση ως φορέα μαζικής ενημέρωσης και επικοινωνίας αλλά και στη σημαντική ή ελάχιστη επιρροή της στο κοινό. Τι είναι όμως πραγματικά η τηλεόραση; Πώς λειτουργεί και τι επιδιώκει;

Η τηλεόραση είναι ένα μέσο που ασκεί και δέχεται επιδράσεις. Αποτελεί ένα περίπλοκο σύστημα σημείων διαμέσου του οποίου αντλούμε μεγάλο μέρος των εμπειριών μας και ενημερωνόμαστε για τα τεκταινόμενα στον κόσμο. Η βαθύτερη επίδραση της τηλεόρασης συνδέεται με την έλευση ενός νέου μοντέλου επικοινωνίας και συνάμα αποτελεί το νέο πεδίο κοινής αναφοράς.

Κατορθώνοντας να ξεπερνά ταυτόχρονα φυσικά και τεχνικά εμπόδια επικοινωνίας, η τηλεόραση έχει την μοναδική ικανότητα να είναι πανταχού παρούσα και είναι σε θέση να προσεγγίσει ανθρώπους όλων των ηλικιών, σε όλα τα μέρη του κόσμου, ανθρώπους όλων των τάξεων, διαφορετικού μορφωτικού επιπέδου κλπ. Για τον λόγο αυτό, τής αποδίδεται ο χαρακτηρισμός «αταξικό μέσο». Η αμεσότητα που την διακρίνει επιτρέπει στην τηλεόραση να συντονίζεται με τον τρόπο ζωής του κοινού της, να τού προσφέρει επίκαιρα προγράμματα που συμβαδίζουν με τις ανάγκες ή τις διαθέσεις του. Σε σύγκριση με τον Τύπο, η τηλεόραση θεωρείται μέσο χαμηλής εμπλοκής τόσο γιατί δεν απαιτεί ιδιαίτερη σωματική, συναισθηματική, διανοητική προσπάθεια όσο και γιατί ο μέσος άνθρωπος παρακολουθεί τηλεόραση συνήθως όταν δεν έχει κάτι καλύτερο να κάνει⁷⁷. Τα έντυπα από την άλλη απαιτούν πολύ μεγαλύτερη πνευματική ενεργοποίηση απ' ό,τι η τηλεθέαση. Η ανάγνωση εφημερίδας αποτελεί πράξη ατομική, επιλεκτική και συνειδητή. Γίνεται με τάξη και στον ρυθμό του αναγνώστη. Αντίθετα, τις περισσότερες φορές, η τηλεθέαση είναι πράξη συλλογική, στο πλαίσιο του οίκου, και συνήθως από αποκλείει κάθε άλλη παράλληλη δραστηριότητα. Σε αντίθεση με τον Τύπο, οι

---

76. Παπαχρήστος, Γ., «Ο Γιώργος κόβει τις αφίσες», εφημ. *Τα Νέα*, 10/9/2009

77. Παπαθανασόπουλος, Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης, Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 42.

εκπομπές επιβάλλουν μία σχέση κυριαρχίας προς τον τηλεθεατή, καθώς εκείνος οφείλει να παρακολουθήσει την εκπομπή που προτιμά την ώρα που επιβάλλει ο σταθμός.

Ο Mc Luhan έχει τονίσει ότι, όταν βλέπουμε τον κόσμο μέσα από την τηλεόραση, αυτός είναι πολύ διαφορετικός από ό,τι όταν τον βλέπουμε μέσα από τις σελίδες των εντύπων. Με τη γνωστή του φράση «το μέσο είναι το μήνυμα»⁷⁸ εξηγεί ουσιαστικά ότι βασικό στοιχείο στη σύγχρονη επικοινωνία δεν είναι τόσο το περιεχόμενο που μεταδίδεται όσο οι μεταβολές που επιφέρει το μέσο κατά τη μετάδοση του μηνύματος. Το ζήτημα είναι ότι η επικοινωνία μέσω της τηλεόρασης διαφοροποιείται σημαντικά από εκείνη που πραγματοποιείται μέσω των έντυπων ΜΜΕ.

Η ανάπτυξη της ραδιοφωνίας προετοίμασε την έλευση της τηλεόρασης, ενός νέου και ταχύτερου συστήματος μαζικής επικοινωνίας. Στην πραγματικότητα, η τηλεόραση ήρθε να καλύψει την ανάγκη για ένα νέο καταναλωτικό προϊόν ικανό να εξασφαλίσει τη θετική πορεία της αναπτυσσόμενης βιομηχανίας ηλεκτρονικών καταναλωτικών αγαθών. Το ραδιόφωνο λειτούργησε υποδειγματικά για την τηλεόραση, η οποία μέσα σε λίγα μόλις χρόνια κατάφερε να γίνει ένα τεράστιο, περίπλοκο, δαπανηρό και άκρως ανταγωνιστικό μέσο, να γίνει μαζικός διασκεδαστής, πληροφοριοδότης, προπαγανδιστής και παιδαγωγός της σύγχρονης κοινωνίας⁷⁹.

Η κουλτούρα των ΜΜΕ είναι ένα αμάλγαμα που παντρεύει την τεχνολογία με τον πολιτισμό σε νέες μορφές και σχήματα που παράγει νέους τύπους κοινωνιών στις οποίες τα ΜΜΕ και η τεχνολογία καθίστανται οι οργανωτικές αρχές τους. Όπως επισημαίνει ο D. Kelner, έχει αναδυθεί «μία κουλτούρα των μέσων στο πλαίσιο της οποίας εικόνες, ήχοι και θεάματα υποβοηθούν στην παραγωγή του ιστού της καθημερινής ζωής, στην κυριαρχία του ελεύθερου χρόνου, στη διαμόρφωση των πολιτικών απόψεων και την κοινωνική συμπεριφορά, καθώς και στην παροχή υλικού μέσα από το οποίο οι άνθρωποι διαμορφώνουν τις ταυτότητές τους [...] αλλά η κουλτούρα των μέσων είναι επίσης μία κουλτούρα της “υψηλής τεχνολογίας” καθώς χρησιμοποιεί τις πλέον

---

78. McLuhan, M., *The Medium is the Message*, New York, Bantam, 1967.

79. Παπαθανασόπουλος, Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 34, 36, 38.

εξελιγμένες τεχνολογίες. Είναι ένας σημαντικός οικονομικός παράγοντας, από τους πιο επικερδείς»⁸⁰. Θα πρέπει βέβαια να τονισθεί ότι η εικόνα, ως πηγή πληροφοριών, γνώσης και θεάματος, που προβάλλεται μέσω της τηλεόρασης δεν είναι παγκόσμια, δεν διαβάζεται δηλαδή αυθόρμητα και κατά τον ίδιο τρόπο από όλους τους αποδέκτες, δεν είναι παντοδύναμη, δηλαδή πιο ισχυρή από τις κοινωνικές και πολιτιστικές δομές που χαρακτηρίζουν κάθε ομάδα⁸¹.

Στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, η μαζική επικοινωνία έχει ταυτίσει την έννοια του πολίτη με αυτή του καταναλωτή. Οι νέες πρακτικές διαφήμισης, προβολής, προώθησης, καθώς και τυποποίησης των προϊόντων βοήθησαν στη διαμόρφωση της μαζικής κατανάλωσης. Η είσοδος της διαφημιστικής εικόνας στην κοινωνία επηρεάστηκε σε σημαντικό βαθμό από τα ΜΜΕ, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για τη διάδοση των διαφημιστικών μηνυμάτων. Δύο είναι οι βασικές διαστάσεις που συνδέουν τη διαφήμιση με την τηλεόραση: από τη μία πλευρά, η διείσδυση καταναλωτικών προτύπων μέσω των διαφημιστικών μηνυμάτων και των τηλεοπτικών προγραμμάτων και, από την άλλη, η στενή σχέση της διαφήμισης με το τηλεοπτικό μέσο⁸².

Ταυτόχρονα, η τηλεόραση έχει συμβάλει στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τη σύγχρονη πολιτική και διαμορφώνει τη γνώση και τη συμμετοχή μας στα κοινά. Η τηλεόραση επηρεάζει ποικιλοτρόπως τις στάσεις του κοινού σε σχέση με το πολιτικό σύστημα.

Αυτό που εκπορεύεται από το τηλεοπτικό σύστημα είναι μία τάση κυνισμού για τη δημόσια ζωή. Αυτή η νέα τάση δεν περιορίζεται αποκλειστικά στην τηλεόραση: θριαμβεύει και στα έντυπα. Η εικόνα που καλλιεργείται ανταποκρίνεται σε μία ισοπεδωτική αντίληψη ότι «ίδιοι είναι όλοι τους»⁸³. Η σύγχυση, η πολιτική αναρμοδιότητα, ο κυνισμός και η αδιαφορία του μέσου πολίτη για την πολιτική και τους πολιτικούς βρίσκουν πρόσφορο έδαφος για να καλλιεργηθούν. Η συνολική εικόνα που έχουμε και η εμπειρία μας για τα πολιτικά δρώμενα προέρχονται από τα ΜΜΕ. Η μεγάλη συνεισφορά της τηλεό-

---

80. Kelner, D., *Media Culture: cultural studies, identity and politics between the modern and the postmodern*, London, Routledge, 1995, p. 1-2.

81. Ναυρίδης, Κ. (επιμ.), *Τηλεόραση και επικοινωνία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1988, σ. 79.

82. Παπαθανασόπουλος, Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 97-98, 100.

83. *Ο. π.*, σ. 163.

ρασης σε αυτή τη δευτερογενή εμπειρία είναι η ικανότητά της να μας κάνει θεατές σημαντικών πολιτικών και κοινωνικών γεγονότων. Με άλλα λόγια, η τηλεόραση αύξησε το εύρος της πολιτικής μας εμπειρίας. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η τηλεόραση έχει δημιουργήσει αρκετές παραμορφώσεις. Η σύγχρονη τηλεόραση δεν αποτελεί πλέον έναν απλό δίαυλο επικοινωνίας αλλά έναν αυτόνομο διαμεσολαβητή στην κοινωνία. Θεωρούμε ότι η τηλεόραση είναι ένα μέσο που προέρχεται από την ίδια την κοινωνία. Πρέπει δε να την προσεγγίζουμε ως μέσο, το οποίο λειτουργεί σύμφωνα με τους νόμους της οικονομίας της αγοράς⁸⁴.

Σε συνδυασμό με άλλες κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές, η τηλεόραση έχει αναβαθμίσει την ικανότητα των ΜΜΕ να επηρεάζουν τις ατομικές πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές. Από αυτό προκύπτει ότι η τηλεόραση δεν αποτελεί ένα απλό μέσο καταγραφής της πολιτικής αντιπαλότητας αλλά το προνομιακό πεδίο διεξαγωγής της, ενώ συχνά επέχει το ρόλο του διαιτητή. Ας μην ξεχνάμε ότι ο αυξανόμενος ρόλος των ΜΜΕ είναι απόρροια ενός συνδυασμού παραγόντων. Καταρχάς, δημιουργήθηκαν συνθήκες άκρως ευνοϊκές για την συγκέντρωση των ΜΜΕ στα χέρια λίγων και πανίσχυρων ιδιοκτητών. Δεύτερον, η απορρύθμιση του τηλεοπτικού πεδίου με την ταυτόχρονη είσοδο πολλών ιδιωτικών τηλεοπτικών σταθμών ενέτεινε την παρέμβαση της τηλεόρασης στα πολιτικά δρώμενα. Τέλος, σε όλες τις δυτικές χώρες, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, αναδύθηκε η τάση αποδυνάμωσης των πολιτικών κομμάτων⁸⁵.

Η τηλεόραση είναι εκείνο το μέσο που καθορίζει την ημερήσια θεματολογία, τα θέματα δηλαδή που απασχολούν την κοινή γνώμη. Η λειτουργία αυτή έχει μεταβιβασθεί σε μεγάλο βαθμό από τον Τύπο στην τηλεόραση. Ο καθορισμός της ημερήσιας διάταξης από τα ΜΜΕ είναι η διαδικασία μέσω της οποίας προσδιορίζεται η σημασία των θεμάτων για τα οποία κάθε άτομο μπορεί να διαμορφώσει άποψη. Όπως επισημαίνουν οι M. McCombs και D. Shaw, «τα ΜΜΕ μπορεί να ασκούν μικρή άμεση επιρροή σε πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές αλλά έχουν σημαντική σωρευτική επίδραση στη λειτουργία της γνώσης [...] τα ΜΜΕ μπορεί να μην επιτυγχάνουν σε απόλυτο βαθμό να μας υ-

---

84. Παπαθανασόπουλος, Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 19-20.

85. *Ο. π.*, σ. 152, 166.

παγορεύουν τι ακριβώς να σκεφτούμε αλλά έχουν εξαιρετική ικανότητα να μας λένε περί τίνος να σκεφτούμε και να μιλήσουμε»⁸⁶. Με άλλα λόγια, τα ΜΜΕ έχουν την ικανότητα να καθορίζουν τα θέματα που απασχολούν την κοινή γνώμη και να επηρεάζουν τη σχετική σημασία οποιουδήποτε θέματος. Ο τρόπος με τον οποίο προβάλλονται και ιεραρχούνται οι ειδήσεις από τον Τύπο και την τηλεόραση καθορίζει τον βαθμό προσοχής των αναγνωστών και των τηλεθεατών και επηρεάζει την εικόνα που διαμορφώνει το κοινό για αυτά. Όπως επισημαίνουν οι D. Paletz και R. Entman, «τα ΜΜΕ σταθεροποιούν τις κυρίαρχες απόψεις, θέτουν τις προτεραιότητες, μεγεθύνουν γεγονότα και θέματα, μερικές φορές αλλάζουν απόψεις και τελικά καθορίζουν τις επιλογές»⁸⁷. Σε κάθε περίπτωση, η δύναμη των ΜΜΕ να επιβάλλουν τη θεματολογία τους συνδέεται με το γεγονός ότι τα πολιτικά κόμματα εμφανίζουν αδυναμία να προσφέρουν εναλλακτικές θεματολογίες.

Η τηλεόραση, όπως και τα άλλα ΜΜΕ, επηρεάζει το βαθμό προσοχής που δείχνει το κοινό απέναντι σε θέματα, πρόσωπα και σύμβολα, τη διαδικασία διαμόρφωσης και το αποτέλεσμα της πολιτικής δράσης και τις αντιλήψεις του κοινού. Όπως έχουν παρατηρήσει οι G. E. και K. Lang, το μεγαλύτερο μέρος της αντίληψής μας όσον αφορά τον πολιτικό κόσμο είναι μία δευτερογενής πραγματικότητα που μεταφέρεται κυρίως διαμέσου των ΜΜΕ⁸⁸.

Στην εποχή της «τηλεκρατίας», βασικό συστατικό των προεκλογικών αναμετρήσεων είναι η τηλεοπτική διαφήμιση. Το φαινόμενο της τηλεοπτικής πολιτικής διαφήμισης καταγράφεται για πρώτη φορά στις προεδρικές εκλογές του 1952, στις ΗΠΑ. Στη συνέχεια, εισήχθη στην Ευρώπη. Με την επικράτηση των ιδιωτικών καναλιών και την παράλληλη αποδυνάμωση των κρατικών εκτοξεύθηκε η χρήση της πολιτικής διαφήμισης. Πολλοί αναλυτές θεωρούν ότι η πολιτική διαφήμιση είναι ιδιαίτερα σημαντική για την «κατασκευή» της πολιτικής εικόνας και ότι η συμβολή της τηλεόρασης στην επιτυχία μίας προεκλογικής εκστρατείας οφείλεται στην ικανότητά της να δίνει συγκεκριμένη υπόσταση στα κόμματα. Πολλοί είναι επίσης αυτοί που υποστηρίζουν ότι η τη-

---

86. McCombs, M., Shaw, D., "The Agenda Setting Function of Mass Media" στο *Public Opinion*. vol. 36, 1972, p. 176-187.

87. Paletz, D. L., Entman, R. M., *Media, Power, Politics*, New York, Free Press, 1981, p. 189.

88. Lang, G. E., Lang, K., *Politics and Television Re-viewed*, Beverly Hills, Sage, 1984, p. 197-221.

λεοπτική διαφήμιση είναι ένα είδος διαλόγου, τόσο ανάμεσα στα κόμματα όσο και ανάμεσα στα κόμματα και τους ψηφοφόρους.

Η κυριαρχία της τηλεόρασης έχει μεταβάλει τον τρόπο με τον οποίο τα κόμματα και οι πολιτικοί προσεγγίζουν τους πολίτες. Μεταξύ των συνεπειών αυτής της εξέλιξης καταγράφονται η προσωποποίηση της πολιτικής σκηνής, η εκ μέρους των κομμάτων αυξανόμενη χρήση συμβούλων επικοινωνίας, η τάση εξομοίωσης με τις αμερικανικές προεκλογικές εκστρατείες και η σύγκλιση προς το «κέντρο» των θέσεων της πολιτικής σκηνής⁸⁹.

Η επίδραση της τηλεόρασης είναι μία διεργασία μακροχρόνια, έμμεση και βραδυφλεγής στην οποία εμπλέκονται ουκ ολίγοι κοινωνικοί φορείς, οι οποίοι επέχουν το ρόλο διαμεσολαβητή. Η βασική ιδέα της θεωρίας της «διπλής ροής πληροφοριών», η οποία ηγεμόνευσε για αρκετές δεκαετίες, είναι ότι ο λόγος και η εικόνα αποκτούν νόημα ύστερα από μία ορισμένη επεξεργασία, η οποία συντελείται με τη βοήθεια κοινωνικών μετασχηματισμών της κοινής γνώμης. Επομένως, η τηλεόραση σταθεροποιεί προκαταλήψεις και ενισχύει προλήψεις. Ενισχύει συνήθως την πίστη εκείνων που έχουν ήδη σχηματίσει ευνοϊκή γνώμη για αυτούς που κυβερνούν και που ελέγχουν τα τηλεοπτικά μέσα. Ο βασικός ρόλος όχι μόνο της τηλεόρασης αλλά και των υπόλοιπων ΜΜΕ δεν είναι τόσο να κατευθύνουν την κοινή γνώμη ή να επιβάλουν νέους προσανατολισμούς όσο να σταθεροποιήσουν τους παλιούς και να ενισχύσουν το υπάρχον σύστημα αξιών. Το τηλεοπτικό μήνυμα και ο τηλεοπτικός λόγος φαίνεται να είναι αποτελεσματικότερα για τους ψηφοφόρους των οποίων η συμπεριφορά χαρακτηρίζεται από ρευστότητα, ταλαντεύσεις, παθητικότητα ή και κυνισμό⁹⁰. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι οι επιδράσεις των ΜΜΕ είναι ελάχιστες. Η τηλεόραση, όπως και τα άλλα ΜΜΕ, απλώς παρέχει υπηρεσίες που είναι λίγο πολύ χρήσιμες στο κοινό. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, η τηλεόραση δεν αποτελεί ένα παντοδύναμο μέσο μετάδοσης μηνυμάτων. Αντίθετα, οι διαπροσωπικές επαφές έχουν μεγαλύτερη δύναμη να μεταβάλουν ατομικές στάσεις και αντιλήψεις⁹¹.

---

89. Παπαθανασόπουλος, Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 22.

90. Ναυρίδης, Κ. (επιμ.), *Τηλεόραση και επικοινωνία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1988, σ. 112-113.

91. Παπαθανασόπουλος, Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 112-113.

Η επίδραση των ΜΜΕ είναι πολύ δύσκολο να μετρηθεί εμπειρικά. Συχνά, η περιστασιακή προσοχή στα μηνύματα των ΜΜΕ αποτελεί την πλέον ευνοϊκή συνθήκη για την ιδεολογική χειραγώγηση του κοινού. Οι ψηφοφόροι με περιορισμένο ενδιαφέρον για τα κοινά είναι πολύ πιθανό να επηρεάζονται από τα μηνύματα των ΜΜΕ. Έτσι, για παράδειγμα, το ελληνικό κοινό μπορεί να βασίζεται για την πολιτική του ενημέρωση περισσότερο στην τηλεόραση παρά στις εφημερίδες ή το ραδιόφωνο, αυτή η τάση, ωστόσο, δεν μεταφράζεται σε εμπιστοσύνη προς τους δημοσιογράφους και τα ΜΜΕ. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε κατά πόσο οι τηλεθεατές αποκωδικοποιούν με ενιαίο τρόπο τα όσα διαδραματίζονται στις προεκλογικές αναμετρήσεις. Αμφίβολο επίσης είναι κατά πόσο οι εκλογείς θυμούνται τα όσα ειπώθηκαν κατά τη διάρκεια των αναμετρήσεων, καθώς και τις επιλογές και την τοποθέτηση κάθε υποψηφίου επί των θεμάτων που τίθενται προς συζήτηση. Εξίσου άγνωστο παραμένει σε ποιο βαθμό οι αναμετρήσεις διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις προτιμήσεις των ψηφοφόρων. Ενδεχομένως οι τηλεοπτικές αναμετρήσεις να συμβάλλουν στην κατανόηση των θέσεων των εκάστοτε υποψηφίων. Κάτι τέτοιο δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί καθώς στις σύγχρονες εκλογικές αναμετρήσεις οι θέσεις των υποψηφίων συγχέονται με την εικόνα τους, την οποία έχουν «εμπιστευθεί» σε επαγγελματίες. Σε κάθε περίπτωση, ενδέχεται η πολιτική να υποτάσσεται στη λογική του τηλεοπτικού θεάματος⁹².

Σύμφωνα με μία άλλη σχολή, η τηλεόραση έχει άμεση και καταλυτική επίδραση στη ζωή μας. Επειδή η τηλεόραση είναι σήμερα το κυρίαρχο μέσο ενημέρωσης και ψυχαγωγίας, ο μέσος άνθρωπος την εμπιστεύεται απόλυτα και εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από αυτήν. Όπως παρατηρούν, εξάλλου, οι J. M. Carlson και M. Parenti, η έκθεσή μας στα ψυχαγωγικά προγράμματα συμβάλλει εξίσου στη διαμόρφωση των βασικών μας πολιτικών προσανατολισμών. Και αυτό γιατί οι αντιλήψεις μας για την κοινωνία και την πολιτική διαμορφώνονται ή επηρεάζονται σχετικά ευκολότερα όταν δεν έχουμε συναίσθηση της επιρροής που δεχόμαστε από τις προσλαμβανόμενες εικόνες⁹³.

---

92. Δεμερτζής, Ν. (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002, σ. 45-46, 57-59.

93. Παπαθανασόπουλος, Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 163.

Ο μέσος άνθρωπος δεν διαθέτει την ικανότητα της κριτικής σκέψης ώστε να επεξεργασθεί και να αποτιμήσει τα μηνύματα που λαμβάνει μέσω των τηλεοπτικών προγραμμάτων. Οι σημαντικότερες επιδράσεις των ΜΜΕ είναι αποτέλεσμα της δύναμής τους να υποβαθμίζουν τον πολιτισμό. Προσανατολίζονται στην παρουσίαση ευτελών στοιχείων μίας ελκυστικής, δραματικής και άκρως θεαματικής κουλτούρας. Τα προγράμματα μαζικής κατανάλωσης είναι θελκτικά για το κοινό καθώς είναι εύπεπτα και δεν προβάλλουν καμία απαίτηση από τους θεατές. Τα ΜΜΕ και, ιδιαίτερα η τηλεόραση, έχουν σημαντικές επιδράσεις, ως επί το πλείστον αρνητικές. Μολονότι έχουν τη δύναμη να μεταφέρουν σημαντικά επιμορφωτικά, κοινωνικά και πολιτικά μηνύματα, ωστόσο, «βομβαρδίζουν» το κοινό με χαμηλής ποιότητας θεάματα.

Τέλος, σύμφωνα με μία τρίτη προσέγγιση, η τηλεόραση επιφέρει επιδράσεις σε ορισμένες μόνο κατηγορίες θεατών και μόνο υπό ορισμένες συνθήκες. Τα μέλη της κοινωνίας διαμορφώνουν από μόνα τους τις συνθήκες αύξησης των πιθανοτήτων επίδρασης των ΜΜΕ επάνω τους. Εν ολίγοις, η τηλεόραση, από μόνη της, δεν επηρεάζει. Τα ΜΜΕ προκαλούν επιδράσεις ενδυναμώνοντας ή υποστηρίζοντας τις υπάρχουσες κοινωνικές τάσεις δεδομένης της επιλεκτικής έκθεσης του κοινού στα μηνύματα των ΜΜΕ. Η «επιλεκτική πρόσληψη» έγκειται στην τάση του κοινού να ερμηνεύει τα προσλαμβανόμενα μηνύματα κατά τρόπο που θα συνάδει με τις προϋπάρχουσες απόψεις του⁹⁴. Τελικά, τα ΜΜΕ και η τηλεόραση διαθέτουν ελάχιστη ή περιορισμένη ικανότητα να επηρεάσουν το κοινωνικό σύνολο. Αντίθετα, η δράση και η δύναμη των κοινωνικών ομάδων, φορέων και οργανώσεων ωθεί τα ΜΜΕ να προχωρήσουν σε αλλαγές στην κοινωνία.

Στην Ελλάδα, η εμπλοκή της τηλεόρασης στην εκλογική διαδικασία είναι αρκετά πρόσφατη. Η τηλεόραση και η πολιτική αξιοποίησή της δεν ανακαλύφθηκαν το 1980 αλλά κατά τη διάρκεια της Χούντας. Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, ωστόσο, η τηλεόραση θα παραμείνει στο πε-

---

94. Βλέπε Cooper, E., Jahoda, M., "The Evasion of Propaganda" στο *Journal of Psychology*, vol. 23, p. 15-25.

περιθώριο (αν και σε κάθε προεκλογική περίοδο θα διανέμεται τηλεοπτικός χρόνος στα κόμματα) για λόγους που είχαν να κάνουν, αφενός, με την περιορισμένη τεχνική εμπειρία και υποδομή και, αφετέρου, με την επιφυλακτικότητα της πολιτικής ηγεσίας απέναντι στο νέο -τότε- μέσο. Ο τρόπος διεξαγωγής των προεκλογικών εκστρατειών προσιδίαζε περισσότερο στο μοντέλο που η P. Norris έχει περιγράψει ως «προ-νεωτερικές καμπάνιες»⁹⁵. Τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του μοντέλου διατηρήθηκαν κατά το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του 1980. Στη δεκαετία του 1980 πάντως θα συνειδητοποιηθούν οι δυνατότητες που προσφέρει η τηλεόραση σε ό,τι αφορά την προβολή των κομμάτων. Οι προεκλογικές εκστρατείες της δεκαετίας του 1980 θα στηρίζονται ολοένα και περισσότερο στην τηλεοπτική διάσταση. Οι πρώτες εκλογές της δεκαετίας του 1990 θα σημάνουν τη μετάβαση στις σύγχρονες εκλογικές εκστρατείες χάρη στην επικράτηση της ιδιωτικής τηλεόρασης έναντι της κρατικής. Η μετατόπιση του βάρους της πολιτικής επικοινωνίας από τον Τύπο στην τηλεόραση συνδέεται στενά με την παθητική φύση της σχέσης πολίτη-πολιτικής, όπως αυτή καταγράφεται στις αρχές της δεκαετίας. Κατά την ίδια περίοδο, η τηλεόραση θα κατορθώσει να παραγκωνίσει κάθε άλλο επικοινωνιακό μέσο και να αυτοαναγορευθεί σε κυρίαρχο μέσο της προεκλογικής εκστρατείας.

Στη δεκαετία του 1990, η δημόσια σφαίρα θα απολέσει το βασικό της γνώρισμα την ενασχόληση με θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος τα οποία σχετίζονται με τη διακυβέρνηση του κράτους. Το κράτος, κορεσμένο από τις διαπροσωπικές εξυπηρετήσεις πελατειακού τύπου, θα γίνεται όλο και πιο απροσπέλαστο σε επιδιώξεις ιδιωτικού συμφέροντος. Την ίδια περίοδο, θα αναπτυχθούν σαφώς διαφοροποιημένα μεταξύ τους πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς και εμφάνισης, πλήρως ευθυγραμμισμένα με τα διάφορα καταναλωτικά πρότυπα⁹⁶. Η αποδέσμευση της ελληνικής δημοσιογραφίας από τον σφιχτό κομματικό εναγκαλισμό, η εισαγωγή του δραματικοποιημένου λόγου της εικόνας, η ανάπτυξη του περιοδικού τύπου, των lifestyle περιοδικών και των κίτρινων εντύπων και, τέλος, η νομιμοποίηση της τηλεοπτικής κάμερας συνέβαλαν στην «αποπολιτικοποίηση» της κοινής γνώμης. Χάρη σε αυτούς

---

95. Norris, P., *A Virtuous Circle: Political Communications in Post-Industrial Societies*, New York, Cambridge University Press, 2000, ch. 7.

96. Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση: πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 115, 118-119.

τους νέους φορείς διαμεσολάβησης, σταδιακά, θα ατονήσουν οι κομματικοί και ιδεολογικοί μηχανισμοί και, τελικά, θα εκθρονιστούν από την περίοπτη θέση που καταλάμβαναν μέχρι το 1989 στο πολιτικό σύστημα. Οι αλλαγές αυτές είχαν ως συνέπεια την αποδυνάμωση του ενδιαφέροντος για τα κόμματα και τα τεκταινόμενα στην εγχώρια πολιτική σκηνή, την τάση συσπείρωσης του κοινού γύρω από νέους ομαδοποιητικούς πυρήνες με εντελώς διαφορετικά ενδιαφέροντα (πολιτιστικά, αθλητικά, θρησκευτικά και εθνικοφυλετικά).

Αν και η κυριαρχία της τηλεόρασης στην προεκλογική επικοινωνία στη χώρα μας παρατηρείται κυρίως από τις εκλογές του 1990 και εξής, στις βουλευτικές εκλογές της 10ης Οκτωβρίου 1993 και της 22ας Σεπτεμβρίου 1996 η τηλεοπτική πολιτική διαφήμιση, οι πολιτικές συνεντεύξεις και οι συναφείς εκπομπές σε κανάλια εθνικής και περιφερειακής εμβέλειας διαδραμάτισαν πολύ μεγαλύτερο ρόλο από ό,τι οι συμβατικές προεκλογικές πρακτικές που γνωρίζαμε έως τότε. Στις εκλογές του 1993, τα θέματα μπορεί να υπήρχαν αλλά θεματοποιήθηκαν για να χρησιμοποιηθούν ως έναυσμα της αρνητικής διαφήμισης. Στις εκλογές του 1993, είχαμε για πρώτη φορά μία διαφοροποίηση στην αναμέτρηση των πολιτικών, έτσι είχαμε αφενός τις παραδοσιακές εκπομπές συζητήσεων και αφετέρου τις τηλεοπτικές αναμετρήσεις που προσομοιάζαν περισσότερο στην αμερικανική εμπειρία. Το 1996, πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά στα ελληνικά δεδομένα τηλεοπτική αναμέτρηση ανάμεσα στους αρχηγούς των δύο μεγάλων κομμάτων, του Κ. Σημίτη και του Μ. Έβερτ. Η αναμέτρηση αυτή σηματοδότησε μία νέα εποχή στις εγχώριες πρακτικές της προεκλογικής εκστρατείας. Μέσα σε λίγα μόλις χρόνια άλλαξαν όχι μόνο το τηλεοπτικό σκηνικό αλλά συνολικά ο τρόπος επικοινωνίας των πολιτικών με αποκορύφωμα την αντιπαράθεση των αρχηγών, που στα αμέσως επόμενα χρόνια θα καταστεί θεσμός⁹⁷.

Μπορεί η τηλεόραση να οδηγεί ως ένα βαθμό στην αποξένωση ή τον κυνισμό των πολιτών απέναντι στα πολιτικά πράγματα, δεν μπορούμε όμως να ισχυρισθούμε ότι η τηλεόραση είναι ο καθοριστικός παράγοντας απομάκρυνσης

---

97. Παπαθανασόπουλος, Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 167, 177, 179, 182, 195.

του μέσου πολίτη από τις κάλπες. Η τηλεόραση, ως πηγή πληροφόρησης, βρίσκεται σε ανταγωνισμό με τα υπόλοιπα μέσα και με το άμεσο περιβάλλον του ψηφοφόρου. Η επιλογή του μέσου ψηφοφόρου σχετίζεται με την προηγούμενη εκλογική του συμπεριφορά αλλά και με τον τρόπο με τον οποίο αυτός ερμηνεύει την πολιτική κατάσταση στη δεδομένη πολιτική συγκυρία. Οπωσδήποτε πάντως κανείς δεν μπορεί να αποφανθεί ότι ο μέσος ψηφοφόρος ψηφίζει τελικά το ένα ή το άλλο κόμμα ή θα αποφασίσει να αποσχει από την εκλογική αναμέτρηση λόγω της έκθεσής του στην τηλεόραση. Κυριότερο αίτιο της αποχής των πολιτών θεωρείται, εξάλλου, η απομάκρυνση των κομμάτων από το εκλογικό σώμα. Πράγματι, όσον αφορά την ελληνική περίπτωση, τα κόμματα παρέμειναν αρχηγικά και προσωποπαγή διατηρώντας σε ισχύ το πελατειακό σύστημα. Ο συνδυασμός αυτός υπήρξε στην πράξη ανασταλτικός παράγοντας για τη μετατροπή των οπαδών-ψηφοφόρων σε ενεργούς πολίτες, καθώς πρωτεύων στόχος παρέμεινε η εξυπηρέτηση του κομματικού συμφέροντος και η κατάληψη της εξουσίας. Από την άλλη πλευρά, η πολιτική ηγεσία της χώρας, λόγω της προσχώρησης στην Ε.Ε., αναγκαζόταν σταδιακά να ακολουθεί περισσότερο διαχειριστική παρά παρεμβατική πολιτική, δεν μπορούσε να διαφοροποιηθεί ούτε και να εξυπηρετήσει το πατροπαράδοτο πελατειακό της σύστημα. Έτσι, ορισμένες ομάδες πολιτών άρχισαν να αισθάνονται ότι η πολιτική δεν είναι σε θέση να επιλύσει τα ακανθώδη προβλήματα του τόπου με αποτέλεσμα να απομακρύνονται από την πολιτική, εκφράζοντας δυσπιστία για την αποτελεσματικότητα των πολιτικών και των κομμάτων. Οι πολιτικοί με τη σειρά τους άρχισαν να προβαίνουν σε αφορισμούς και γενικόλογες καταδίκες των πελατειακών σχέσεων, της διαφθοράς και της διάβρωσης των θεσμών, αποφεύγοντας όμως συστηματικά να δείξουν τα κακώς κείμενα φοβούμενοι το επαπειλούμενο πολιτικό κόστος.

Στις μέρες μας, η συμπεριφορά των πολιτικών διαμορφώνεται κυρίως από την επίγνωση ότι απεικονίζεται στην τηλεοπτική οθόνη και ότι η «σκηνοθετημένη» εικόνα τους εξαργυρώνεται στις εκλογές. Πολιτικοί και κόμματα έχουν αναγάγει την τηλεόραση σε σημείο αναφοράς όλων των κινήσεών τους στο πλαίσιο της δημόσιας επικοινωνίας. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, ότι πλέον τα πολιτικά κόμματα ζητούν την καθοδήγηση ειδικών της διαφήμισης και της επικοινωνίας προκειμένου να εξασφαλίσουν από τη μια την εύνοια και την προσοχή των δημοσιογράφων και να χρησιμοποιήσουν από την άλλη κατά τον αποδοτικότερο δυνατό τρόπο την τηλεόραση, ώστε να απευθυνθούν στην

κοινή γνώμη και να την επηρεάσουν. Καθώς τα πολιτικά κόμματα και οι πολιτικοί έχουν χάσει την επαφή τους με τους οπαδούς τους, προσαρμόζονται στις απαιτήσεις της σύγχρονης μαζικής επικοινωνίας, και τούς αναζητούν διαμέσου των ΜΜΕ. Η διαδικασία αυτή έχει αποκληθεί από τους ειδήμονες «τηλεκρατία»⁹⁸. Στην «εικονική δημοκρατία» οι κυβερνήσεις δεν ασχολούνται τόσο με τη διαχείριση συλλογικών προβλημάτων όσο με τη διαχείριση της εικόνας των προβλημάτων. Πιθανότατα να μην υπάρχει άλλη χώρα στην Ευρώπη στην οποία οι δημοσκοπήσεις να συνιστούν πολιτικό γεγονός. Όταν η κυβέρνηση κλονίζεται δημοσκοπικά, κύριο μέλημά της καθίσταται η ανόρθωση της δημοτικότητάς της. Τα συλλογικά προβλήματα δεν αποτελούν τόσο αντικείμενο προβληματισμού για την ορθολογική διαχείρισή τους, από το αποτέλεσμα της οποίας θα αξιολογηθεί η κυβερνητική αποτελεσματικότητα, όσο το έναυσμα ενεργειών για να μη φθαρεί η «εικόνα της κυβέρνησης». Στην «εικονική δημοκρατία» οι κυβερνήσεις ενεργούν μελετώντας όχι τα προβλήματα αλλά τον εαυτό τους στην οθόνη της τηλεόρασης και τους δείκτες των δημοσκοπήσεων⁹⁹.

Βέβαια, στον αντίποδα όσων αναφέραμε παραπάνω βρίσκεται η άποψη ότι, στην τηλεοπτική εποχή της εξ αποστάσεως οικειότητας, η γνώση για τις προσωπικές ιδιότητες ή τα χαρίσματα των ηγετών κάνει τους ανθρώπους να νιώθουν περισσότερο «οικείοι» μαζί τους, πράγμα το οποίο όπως υποστηρίζει ο M. J. Edelman, τούς προσφέρει μία αίσθηση ασφάλειας. Εάν η δύναμη της τηλεόρασης είναι, σε σημαντικό βαθμό, απόρροια της αποδυνάμωσης των πολιτικών κομμάτων, θα μπορούσε επίσης να λεχθεί ότι και η τηλεόραση έχει συμβάλει στην αποδυνάμωση των κομμάτων. Η τηλεόραση, ως ηγετικό μέσο του σύγχρονου επικοινωνιακού πεδίου, έχει προσανατολίσει το «προεκλογικό πράττειν» περισσότερο στα πρόσωπα των πολιτικών παρά στις θέσεις και στην ιδεολογία των πολιτικών κομμάτων με τα οποία αυτοί συνδέονται¹⁰⁰.

Το άστρο των παλαιότερων πολιτικών έλαμψε προφανώς επειδή υπήρχε ένας μύθος, μία απόσταση ασφαλείας, και συνακόλουθα ένας ιδιαίτερος σεβασμός από και προς τους οπαδούς. Σήμερα, οι πολιτικοί έχουν προσαρμοσθεί απόλυτα στις τηλεοπτικές ανάγκες και πρακτικές, ενώ οι τηλεθεατές δεν εί-

---

98. Δεμερτζής, Ν. (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002, σ. 40.

99. Βερέμης, Θ., Τσούκας, Χ. (επιμ.), *Η ανατομία της κρίσης*, Αθήνα, ΣΚΑΪ, 2011, σ. 181-184.

100. Edelman, M. J., *The Symbolic Uses of Politics*, Urbana, University of Illinois, 1964, p. 14.

ναι πια αρχάριοι. Αντίθετα, διαθέτουν πλέον την κατάλληλη εμπειρία. Μέσω της τηλεόρασης προβάλλονται ξανά και ξανά τα ίδια πολιτικά πρόσωπα. Η επανάληψη αυτή συμβάλλει στην απώλεια της πολιτικής τους «αύρας». Γιατί όσο καλά και χαρισματικά και να είναι, η συχνή έκθεσή τους στον φακό οδηγεί τελικά στην απομυθοποίησή τους.

Στις μέρες μας, η τηλεόραση όχι μόνο αποτελεί το κυριότερο μέσο ενημέρωσης αλλά και, όπως επισημαίνουν οι G. E. και K. Lang, «η πολιτική χωρίς την τηλεόραση στις μέρες μας θεωρείται κάτι το αδιανόητο»¹⁰¹.

---

101. Lang, G. E., Lang, K., *Politics and Television Re-viewed*, Beverly Hills, Sage, 1984, p. 16.

2

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

2.1 Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ

Στην προσπάθειά μας να προσεγγίσουμε ολόπλευρα το θέμα της παρούσας εργασίας, θεωρούμε ότι στο σημείο αυτό, προτού προχωρήσουμε στη μελέτη του ιστορικού και πολιτικού πλαισίου, είναι απαραίτητο να αναφερθούμε στην «πολιτική κουλτούρα». Η κατανόηση της εν λόγω έννοιας θα μάς επιτρέψει να κατανοήσουμε καλύτερα την ελληνική κοινωνία της δεκαετίας του 1980, μιας και τότε ξεκινά η κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ στην πολιτική σκηνή της χώρας.

Καταρχάς θα παραθέσουμε τον ορισμό της πολιτικής κουλτούρας ο οποίος θεωρούμε ότι βρίσκεται πιο κοντά στην οπτική που υιοθετούμε στο παρόν εγχείρημα. Έτσι, η πολιτική κουλτούρα μιας κοινωνίας αποτελείται από «το σύνολο των αντιλήψεων, των στάσεων και των συμπεριφορών με πολιτική σημασία που χαρακτηρίζουν την συγκεκριμένη κοινωνία, ένα σύνολο που διαμορφώνεται με βάση την ιστορική εμπειρία και την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα»¹⁰².

Θα πρέπει μάλιστα να τονισθεί ότι η διαμόρφωση των πολιτικών στάσεων και συμπεριφορών συντελείται χάρη στην συμπλοκή των εμπειριών που είναι φορτισμένες με εμφανή πολιτικότητα αλλά και στην γενική κοινωνική εμπειρία των πολιτών¹⁰³.

Η κοινωνική κινητικότητα που παρατηρήθηκε στα χρόνια της Μεταπολίτευσης, χάρη στην οποία αναδύθηκαν τα μικροαστικά στρώματα, είχε ως αποτέλεσμα να προκαλέσει σύγχυση, ανασφάλεια και αβεβαιότητα. Επέφερε την αίσθηση του «κοινωνικού αδιαχώρητου», τον φόβο δηλαδή ότι τα πιο προνομιούχα στρώματα θα έχαναν τα κεκτημένα τους. Αυτές οι ανακατατάξεις εξηγούν γιατί, από τη μία, τα στρώματα αυτά συμμετείχαν μαζικά στις εκλογικές διαδικασίες, ενώ, από την άλλη, επέλεξαν όλο και πεισσότερο την κοινωνική

---

102. Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., *Πολιτική συμπεριφορά*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α. Ν. Σάκκουλας, 1983, σ. 14.

103. *Ο. π.*, σ. 28.

απόσυρση. Το «κοινωνικό αδιαχώρητο» συσχετίζεται άμεσα με τον λαϊκισμό, για τον οποίο θα μιλήσουμε στη συνέχεια, στον βαθμό που τα μικροαστικά στρώματα εκφράζουν την ανάγκη της λαϊκιστικής προβολής και ταύτισης με χαρισματικούς ηγέτες. Στην Ελλάδα, βέβαια, η ιδιώτευση δεν οδήγησε στην μαζική αποχή και απάθεια¹⁰⁴.

Σε ό,τι αφορά συνεπώς την ελληνική πολιτική κουλτούρα της δεκαετίας του 1980, θα πρέπει εξ αρχής να καταστεί σαφές ότι αυτή δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί ομοιογενής αλλά μάλλον μικτή, ασυνεχής και διαφοροποιημένη δεδομένου ότι στους κόλπους της συνυπήρξαν ιδιαίτερες πολιτικές υποκουλτούρες¹⁰⁵. Η πολιτική κουλτούρα του 1980 αποτέλεσε έναν συγκερασμό παραδοσιακών και εκσυγχρονιστικών τάσεων και αντιλήψεων με πολιτική φόρτιση δύο τουλάχιστον αιώνων: από τη μόνιμη αναπαραγωγή και συμβολική μεταφορά στην πολιτική θρησκευτικών σχημάτων, τον προσωποκρατικό χαρακτήρα των πολιτικών σχέσεων (σχέσεις προστασίας/πελατείας), την ανίσχυρη δημόσια σφαίρα και την αμυντική πολιτική δράση, τον χαμηλό βαθμό εξειδίκευσης κοινωνικών και πολιτικών ρόλων, την σύγχυση θεσμών και φορέων, την παραταξιακότητα της πολιτικής αντιπαράθεσης έως την βαθμιαία κατασίγαση των παθών της μετεμφυλιακής περιόδου, την ανανέωση του πολιτικού προσωπικού, την επέκταση της πολιτικής συμμετοχής και τη διεύρυνση της πολιτικής επικοινωνίας¹⁰⁶. Όπως παρατηρεί ο Ν. Διαμαντούρος, η διαδικασία συγκρότησης του ελληνικού κράτους υπήρξε κομβική στιγμή για την νεότερη ελληνική ιστορία. Σε αυτή τη φάση αναδείχθηκαν δύο ισχυρές και αντιτιθέμενες μεταξύ τους πολιτισμικές παραδόσεις, στην ύπαρξη των οποίων οφείλεται ο «πολιτισμικός δυϊσμός» που τέμνει εγκάρσια την ελληνική κοινωνία και τους θεσμούς της¹⁰⁷.

Ο όρος «ανεστραμμένος συγκρητισμός», τον οποίο εισάγει στον προβληματισμό μας ο Ν. Δεμερτζής, περιγράφει ίσως περισσότερο ικανοποιητικά τη συνύπαρξη παράδοσης και νεωτερισμού στο πλαίσιο της ελ-

---

104. Δεμερτζής, Ν., «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 80-81, 84.

105. Ό. π., σ. 71.

106. Ό. π., σ. 74, 76.

107. Διαμαντούρος, Ν., *Πολιτικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρα, 2000, σ. 38-39, Diamandouros, N. P., "Politics and Culture in Greece, 1974-1991: An Interpretation" στο Clogg, R. (ed.), *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, London, Palgrave Macmillan, 1993.

ληνικής πολιτικής κουλτούρας. Πρόκειται για την συνένωση ετερογενών στοιχείων, για την υιοθέτηση καινοφανών πολιτισμικών στοιχείων με όρους που επιτρέπουν στα στοιχεία αυτά να προσαρμόζονται στην ήδη υπάρχουσα πολιτισμική και πολιτιστική κληρονομιά ενός λαού -και δη του ελληνικού- ή μιας κοινωνικής ομάδας. Πρόκειται δηλαδή για την εκ μέρους των κοινωνικών υποκειμένων υιοθέτηση νεωτερικών προτύπων πολιτικής συμπεριφοράς με όρους που ευθυγραμμίζονται με την παραδοσιακή πολιτική κουλτούρα τους. Στην Ελλάδα, η ένταξη των εκσυγχρονιστικών στοιχείων στην παραδοσιακή πολιτική κουλτούρα είχε ως αποτέλεσμα αυτά να χάσουν τον δυναμισμό τους¹⁰⁸.

Θεωρούμε ότι η δεκαετία του 1980 έχει αφήσει ανεξίτηλα σημάδια στην κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας, τα οποία έως και σήμερα είναι ευδιάκριτα και αμείωτης έντασης.

2.2 ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΣΤΗΝ «ΑΛΛΑΓΗ»

Η πτώση της Δικτατορίας σήμανε τη μετάβαση από την «ελεγχόμενη δημοκρατία» και το «Διπλό Κράτος» στην αυτορυθμιζόμενη δημοκρατία και το κράτος των κομμάτων. Το μετεμφυλιακό πολιτικό κλίμα είχε παγιώσει ένα είδος «Διπλού Κράτους», όπως γράφει ο Γ. Βούλγαρης, το οποίο για ένα μέρος των πολιτών ήταν δημοκρατικό, ενώ για τους υπόλοιπους ήταν αυταρχικό. Η Μεταπολίτευση επέφερε δύο σημαντικές τομές. Η πρώτη αφορούσε τη νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος. Η δεύτερη αφορούσε το πολιτικό σύστημα και την πολιτική σφαίρα εν γένει¹⁰⁹. Η Μεταπολίτευση, η «βελουδίνη μετάβαση» όπως αποκαλείται διαφορετικά, ήταν αποφασιστικής σημασίας για την αποφόρτιση του διπολικού σχήματος «Δεξιά-Αντιδεξιά», το οποίο είχε εκφράσει επί μακρόν τις κρίσιμες τομές του παρελθόντος (Εθνικός Διχασμός, Εμφύλιος Πόλεμος). Μεταδικτατορικά, το δίπολο αυτό συνέχισε να εκφράζει τις υφιστάμενες κομματικές και παραταξιακές ταυτίσεις¹¹⁰.

---

108. Δεμερτζής, Ν., «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 77-79.

109. Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990: σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2008, σ. 29, 31-32.

110. Νικολακόπουλος, Η., «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η., *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 205.

Η διάκριση Αριστερά-Κέντρο-Δεξιά θεωρητικά μεταφράζεται από πλευράς κομμάτων σε διαφορετική τοποθέτηση επί συγκεκριμένων θεμάτων. Ωστόσο, η πολιτική σύγκρουση κατά τη Μεταπολίτευση δεν διεξήχθη γύρω από μια πολύ συγκεκριμένη θεματολογία αλλά γύρω από ισχυρές κομματικές ταυτότητες και ιστορικές πολιτικές παραδόσεις. Οι τοποθετήσεις στα ιδιαίτερα προβλήματα προέκυπταν ή υποτάσσονταν στη γενική πολιτική επιλογή¹¹¹.

Το 1977, έχουν πλέον ωριμάσει οι συνθήκες και έχει καταστεί σαφές ότι οι έντονες πολιτικοϊδεολογικές διαφορές των δύο διακριτών κοινωνικοπολιτικών μπλοκ που είχαν διαμορφωθεί είναι πολύ σημαντικότερες από εκείνες της προδικτατορικής εποχής. Η διακύβευση αφορά πλέον την αμφισβήτηση βασικών στοιχείων της κυρίαρχης πολιτικής (λ.χ. προσανατολισμοί εξωτερικής πολιτικής, αντίθεση στην επικείμενη ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ)¹¹².

Σε αυτό το πλαίσιο, το ΠΑΣΟΚ, ως νέος φορέας των μεταπολιτευτικών χρόνων, κλήθηκε να ενοποιήσει μία ιστορικά και πολιτικά ανομοιογενή εκλογική βάση. Η ανομοιογένεια αυτή εκφραζόταν μέσα από το σχήμα των τριών γενεών: τη γενιά της Αντίστασης, τη γενιά του Ανένδοτου και τη γενιά του Αντιδικτατορικού Αγώνα¹¹³. Το ρητορικό αυτό σχήμα θα αποδεικνυόταν εξαιρετικά αποτελεσματικός ενοποιητικός πόλος της «Αντιδεξιάς»¹¹⁴.

Κατά τη δεκαετία του 1980, συντελείται η εμπέδωση του απόλυτου τρικομματισμού. Παράλληλα, παγιώνεται μία ιδιότυπη διπολική μορφή πολιτικού ανταγωνισμού «Δεξιάς-Αντιδεξιάς», η οποία στηρίζεται εν πολλοίς στον τρικομματισμό της τελευταίας προδικτατορικής περιόδου, οπότε εκφραζόταν με τη διάκριση Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά. Στην τριμέτωση αυτή διαίρεση συναρθρώνονταν ουσιαστικά οι διαχωρισμοί του παρελθόντος «εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες» και «Δεξιά-Αντιδεξιά»¹¹⁵.

---

111. Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδωμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2008, σ. 56.

112. Σακελλαρόπουλος, Σ., *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση: πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, Αθήνα, Α. Α. Λιβάνης, 2001, σ. 105.

113. «Μέρα με τη μέρα, μάζες που χρόνια ολόκληρα βρίσκονταν εγκλωβισμένες στη Δεξιά, χωρίς να της ανήκουν κανονικά, πικνύνουν τις γραμμές των μελών, των φίλων και οπαδών του Κινήματος. Ταυτόχρονα συνεχίζεται η συσπείρωση στο ΠΑΣΟΚ αγωνιστών από την Εθνική Αντίσταση, τους Ανένδοτους και τη γενιά του Πολυτεχνείου» - «Συμβόλαιο με το Λαό», Ιούλιος 1981.

114. Νικολακόπουλος, Η., «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 206.

115. *Ό. π.*, σ. 203-204.

Η δεκαετία του 1980 σφραγίστηκε από την ιδεολογικοποίηση των ελληνικών κομμάτων και τη δημιουργία αντιστοιχιών ψήφου-κοινωνικοοικονομικής τάξης¹¹⁶. Έτσι, στην εκλογική αναμέτρηση του 1981, συγκρούσθηκαν με προδικτατορικούς όρους για τελευταία φορά δύο μεγάλοι κομματικοί σχηματισμοί-συνεχιστές της διαίρεσης «Δεξιάς-Κέντρου». Άλλη μία σημαντική εξέλιξη ήταν η ήττα της Δεξιάς με την απώλεια της κυβερνητικής εξουσίας, εξέλιξη που συμβολίζει το οριστικό τέλος της κυριαρχίας του κράτους των εθνοκφρόνων με τη συμμετοχή στην κυβερνητική εξουσία δυνάμεων και προσώπων, τα οποία επί μακρόν είχαν τεθεί στο περιθώριο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής¹¹⁷.

Το 1981, οι δύο συγκυριακοί παράγοντες (κίνδυνος ένοπλης σύρραξης με την Τουρκία και ανάγκη σταθεροποίησης του δημοκρατικού καθεστώτος) που είχαν οδηγήσει στην συναίνεση γύρω από τη Ν.Δ., το 1974, είχαν σχεδόν ατονήσει. Ήδη από τις εκλογές του 1977 είχε διαμορφωθεί στο εκλογικό σώμα σαφής η τάση χειραφέτησης από τη μεταπολιτευτική συναίνεση¹¹⁸.

Οι εκλογές του 1981 αποτέλεσαν ορόσημο για την Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Σηματοδότησαν βαθιές ανακατατάξεις στην πολιτική σκηνή της χώρας, συμπυκνώνοντας το αίτημα της «Αλλαγής».

Αντίστοιχα, οι εκλογές του 1993 σηματοδότησαν μία νέα αρχή για τη χώρα με την πανηγυρική επάνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία μετά από τέσσερα χρόνια στην αντιπολίτευση και το τέλος της «δεξιάς παρένθεσης».

Ως μικρότερης συμβολικής αξίας μπορεί να αποτιμηθεί η νίκη του 2009 έστω και αν αυτή βασίζεται σε διαφορά από το δεύτερο σε ψήφους κόμμα (Ν.Δ.) της τάξης του 10%.

---

116. Κατσούδας, Δ., «Ψήφος και ιδεολογία» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η., *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.

117. Σακελλαρόπουλος, Σ., *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση: πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, Αθήνα, Α. Α. Λιβάνης, 2001, σ. 350.

118. Ό. π., σ. 104.

2.3 ΤΟ ΠΑΣΟΚ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Η ρήξη των προδικτατορικών σχέσεων εκπροσώπησης και το πολιτικό κενό που δημιουργήθηκε στα αριστερά της προδικτατορικής Ένωσης Κέντρου (ΕΚ) δημιούργησαν τις αντικειμενικές συνθήκες εμφάνισης ενός νέου αριστερού κόμματος που θα κατόρθωνε να διανθίσει τον αριστερό λόγο με νέα αιτήματα, αποσπώντας ψήφους από το αριστερό ρεύμα που στήριζε προδικτατορικά το Κέντρο. Η αποκρυστάλλωση των δύο αντιπαρατιθέμενων μπλοκ, για τα οποία μιλήσαμε και νωρίτερα, είχε ως συνέπεια την ουσιαστική εξαφάνιση της ΕΚΝΔ στις εκλογές του 1981 μιας και είχε απολέσει την στήριξη τόσο από τα αριστερά όσο και από τα δεξιά¹¹⁹.

Στις 3 Σεπτεμβρίου 1974, ο Ανδρέας Παπανδρέου, προχώρησε στην ίδρυση ενός νέου πολιτικού φορέα, του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑ.ΣΟ.Κ.). Στις 10 Οκτωβρίου 1974, ο Πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ παραχώρησε συνέντευξη Τύπου και ανακοίνωσε τα ονόματα της πρώτης Κ.Ε. του κινήματος.

Η δημιουργία στο εξωτερικό του Πανελληνίου Απελευθερωτικού Κινήματος (ΠΑΚ), τον Μάρτιο του 1968, με πρωτοβουλία του Α. Παπανδρέου, πρώτη εκδήλωση ριζοσπαστικοποίησης ενός πολιτικού προσωπικού και μιας μαζικής οργάνωσης που διακήρυξαν την πρόθεσή τους να οικοδομήσουν έναν αριστερό πολιτικό φορέα έξω από τον χώρο της ιστορικής Αριστεράς, δεν αποτέλεσε, όπως θα περίμενε κανείς, τη βάση του νέου κόμματος¹²⁰. Το ΠΑΚ στο εξωτερικό δεν έγινε ποτέ ιδιαίτερα μαζική οργάνωση, ενώ στο εσωτερικό είχε περιθωριακή επίδραση στην ενεργή αντίσταση. Την πραγματική ενδοχώρα του ΠΑΣΟΚ αποτέλεσαν οι πλατιές και αποκλεισμένες κατά τη Δικτατορία μάζες του κέντρου και της κεντροαριστεράς, οι οποίες μετά την πτώση της Χούντας «απελευθερώθηκαν» σταδιακά¹²¹. Η δυναμική και η φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ καθορίστηκαν από τη συνύπαρξη δύο διαφορετικών εμπειριών: ενός τμήματος (συμπεριλαμβανομένου του Α. Παπανδρέου) που είχε ριζοσπαστικοποιηθεί στις δυτικές χώρες με έντονες επιρροές από τον Μάη του

---

119. Σακελλαρόπουλος, Σ., *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση: πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, Αθήνα, Α. Α. Λιβάνης, 2001, σ. 105.

120. Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδωμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2008, σ. 71.

121. *Ο. π.*, σ. 77-78.

1968 και ενός τμήματος, το οποίο συγκροτούσαν οι μεγάλες μάζες της Ένωσης Κέντρου που είχαν ένα πρόσφατο παρελθόν έντονης πολιτικοποίησης και διαφοροποίησης έναντι του «κράτους της Δεξιάς».

Όπως αντιλαμβανόμαστε, η πορεία του ΠΑΣΟΚ, από καταβολής του, χαρακτηρίστηκε από ασυνέχειες και διαμορφώθηκε μέσα από «αρνήσεις» (τι δεν είναι ΠΑΣΟΚ). Το ΠΑΣΟΚ υπήρξε το κατεξοχήν κόμμα που διαμορφώθηκε υπό το κράτος των έκτακτων περιστάσεων που επέβαλε η Δικτατορία στη χώρα¹²². Δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι το ΠΑΣΟΚ, προερχόμενο κατά κύριο λόγο από την κεντρώα παράταξη και, επιθυμώντας να τοποθετείται στην Αριστερά, επεδίωξε να ενταχθεί στην αριστερή παράταξη την οποία ιστορικά μονοπωλούσε το Κ.Κ. Το νεαρό κίνημα ήδη από τη γέννησή του όφειλε να αντιμετωπίσει τους ανταγωνιστές του και να ανταποκριθεί σε υψηλές ιδεολογικές προσδοκίες.

Η μονοπώληση του κομματικού λόγου από τον αρχηγό του γέννησε και καθιέρωσε ό,τι αποτέλεσε εγγενές συστατικό του παπανδρεϊκού ΠΑΣΟΚ: την αμφισημία του πολιτικού λόγου και τη διπλή συνείδηση των μελών του κόμματος. Η αμφισημία αυτή αποτέλεσε, εξάλλου, τη «σημειολογική» έκφραση της πολιτικής και κοινωνικής πολυσυλλεκτικότητας του κόμματος¹²³.

Οι διαδικασίες συγκρότησης του ΠΑΣΟΚ αλλά και η Ιδρυτική του Διακήρυξη έθεσαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα έπρεπε να εξισορροπηθούν οι αντιτιθέμενες πολιτικές τάσεις που αναπτύχθηκαν στους κόλπους του κινήματος και οι οποίες ήταν: η αριστερή/σοσιαλιστική, η τεχνοκρατική και η κομφορμιστική/παλαιοκομματική. Το συνεκτικό στοιχείο των τριών αυτών τάσεων ήταν, πέρα από την ηγετική προσωπικότητα του Ανδρέα Παπανδρέου, η διαφορετική ανάγνωση τις Ιδρυτικής Πράξης του Κινήματος¹²⁴. Η αριστερή τάση συγκροτήθηκε κυρίως από τα στελέχη του ΠΑΚ εξωτερικού και άλλα αριστερά στελέχη της Αντίστασης. Το τεχνοκρατικό ρεύμα του κινήματος αποτελείτο από στελέχη της «Κεντροαριστεράς» της περιόδου του Ανένδοτου,

---

122. Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδωμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2008, σ. 71.

123. *Ο. π.*, σ. 87.

124. Σπουρδαλάκης, Μ., «Από το κίνημα διαμαρτυρίας στο "νέο ΠΑΣΟΚ"» στο Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κράτος-κόμμα-κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης, 1998, σ. 21.

αλλά και από στελέχη του αντιδικτατορικού αγώνα με πανεπιστημιακή μόρφωση. Με το ρεύμα αυτό ταυτίζονταν και πολλά στελέχη από το φοιτητικό κίνημα. Η κομφορμιστική/παλαιοκομματική τάση εκφραζόταν κυρίως από στελέχη (πολιτευτές και βουλευτές) της Ένωσης Κέντρου με παλαιοκομματικές πρακτικές. Τα κοινοβουλευτικής προέλευσης μέλη της ομάδας αυτής βρίσκονταν περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον κοντά στο εκλογικό σώμα, γνώριζαν την εκλογική τους δύναμη και το συγκριτικό τους πλεονέκτημα απέναντι στους άλλους.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η φυσιογνωμία του Προέδρου του νεοσύστατου κινήματος αποτέλεσε εξαρχής συνδετικό κρίκο που εξασφάλιζε την απαραίτητη συνοχή. Ο Α. Παπανδρέου ενσάρκωνε την ελπίδα για την έξοδο της Αριστεράς από την εσωστρέφεια και τη μετατροπή της σε μαζικό κίνημα, αποτέλεσε πόλο έλξης για τους διανοούμενους και τα προσκείμενα στην τεχνοκρατική τάση στελέχη του κόμματος, ενώ, οι παλαιοκομματικοί είδαν στο πρόσωπο του Α. Παπανδρέου την γέφυρα ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και το κεντρώο κομματικό τους παρελθόν, τον φυσικό σύμμαχο που θα τους εξασφάλιζε την πολιτική τους επιβίωση¹²⁵.

Αρχικά, το ΠΑΣΟΚ θύμιζε περισσότερο κόμμα στελεχών. Η απουσία μαζικής συμμετοχής στη συγκρότησή του, ο άτυπος και συχνά διαπροσωπικός χαρακτήρας των διαδικασιών, η κοινωνική καταγωγή όσων συμμετείχαν σε αυτήν τη διαδικασία είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στα κόμματα στελεχών. Η περίοδος όμως αυτή δεν διήρκεσε πολύ για το ΠΑΣΟΚ, το οποίο από συστάσεώς του επεδίωξε συστηματικά τη μετατροπή του σε κόμμα μαζών. Παρά τη σύντομη διάρκεια της περιόδου κατά την οποία το ΠΑΣΟΚ θύμιζε κόμμα στελεχών, οι πρακτικές που αναπτύχθηκαν τότε δημιούργησαν οργανωτικές αδράνειες που επιβίωσαν ακόμη και όταν το κίνημα κατάφερε να μετασχηματισθεί πλήρως σε κόμμα μαζών και σύντομα αυτές εντάχθηκαν στην επιχειρηματολογία των διαφορετικών τάσεων του κινήματος, γεγονός που θα επηρέαζε την εξέλιξη της παράταξης¹²⁶.

---

125. Σπουρδαλάκης, Μ., «Από το κίνημα διαμαρτυρίας στο "νέο ΠΑΣΟΚ"» στο Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κράτος-κόμμα-κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης, 1998, σ. 22.

126. *Ο. π.*, σ. 24.

Το κίνημα κάλεσε όλους τους πολίτες που ήταν σύμφωνοι με την Ιδρυτική του Διακήρυξη σε αυτοοργάνωση. Το κάλεσμα αυτό αποδείχθηκε ιδιαίτερα αποτελεσματικό. Η πολιτική ενέργεια που κατάφερε να απελευθερώσει και να κινητοποιήσει αυτή η οργανωτική πρωτοβουλία καλλιέργησε τόσο σε μερίδα των ηγετικών στελεχών όσο και στον ίδιο τον Α. Παπανδρέου προσδοκίες για υψηλότερα εκλογικά ποσοστά από το τελικό 13,58% του 1974¹²⁷. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ερμηνεία των αποτελεσμάτων είχε ως συνέπεια να δημιουργηθούν δύο ανταγωνιστικές αντιλήψεις. Από τη μία, εκείνη που προέκρινε μια πολιτική στρατηγική που θα οδηγούσε το ΠΑΣΟΚ γρήγορα στην εκλογική επιτυχία και στην κατάκτηση της εξουσίας. Από την άλλη μεριά, αναπτύχθηκε η αντίληψη που εκτιμούσε ότι το εκλογικό αποτέλεσμα ήταν ικανοποιητικό και πίστευε ότι η οικοδόμηση ενός δημοκρατικού κόμματος στηριζόμενου στη μαζική συμμετοχή θα έπρεπε να αποτελεί τη βασική προϋπόθεση αυτού του στόχου. Με την πρώτη από τις δύο απόψεις είχαν συνταχθεί, εκτός από τον ίδιο τον Α. Παπανδρέου, τα παλαιοκομματικής προέλευσης στελέχη και όσοι εμπνέονταν από την λενινιστική αντίληψη του κόμματος. Αντιθέτως, με τη δεύτερη άποψη είχε ταχθεί η πλειοψηφία των στελεχών της Δημοκρατικής Άμυνας, καθώς και σημαντικός αριθμός στελεχών που προέρχονταν από μικρές αντιστασιακές οργανώσεις της μη παραδοσιακής Αριστεράς¹²⁸.

Το κάλεσμα σε αυτοοργάνωση πάντως δημιούργησε, εκτός από ενθουσιασμό και απελευθέρωση, σοβαρές οργανωτικές δυσλειτουργίες κυρίως γιατί η πλειοψηφία των στελεχών προερχόταν από συγκεκριμένους κύκλους με αποτέλεσμα να παρεμποδίζεται η διείσδυση στις μάζες των αγροτών και των εργατών. Σε αυτή τη φάση της ζωής του κινήματος εντοπίζεται η απόπειρα να συγκροτηθεί το ΠΑΣΟΚ σε κόμμα μαζών. Τα προβλήματα που αναδύθηκαν κατά τη σύντομη αυτή περίοδο δημιούργησαν ουσιαστικά ένα οιονεί κόμμα μαζών. Όλες οι οργανωτικές πρακτικές που εμφανίστηκαν εκείνη την περίοδο συνέκλιναν στη συγκρότηση και τη δημιουργία ενός ιδιότυπου «από τα πάνω» κόμματος μαζών¹²⁹.

---

127. *Ο. π.*, σ. 25.

128. *Ο. π.*, σ. 27-28.

129. *Ο. π.*, σ. 26, 28.

Ήταν προφανές ότι η εξέλιξη του κινήματος σε κόμμα μαζών με δημοκρατικές, μαζικές, συμμετοχικές και αποκεντρωμένες δομές θα περιθωριοποιούσε τον ρόλο των «παλαιοκομματικών», ενώ το συγκριτικό τους πλεονέκτημα, η ικανότητά τους δηλαδή να οργανώνουν εκλογές, θα υποτασσόταν σε συλλογικές διαδικασίες μακριά από τον έλεγχό τους. Η σύγκρουση και τελικά η επίλυση των διαφορών ανάμεσα σε αυτούς τους δύο, εν πολλοίς, ετερόκλητους πόλους του κινήματος εκδηλώθηκε μέσα από σειρά πρακτικών πρωτοβουλιών της ηγεσίας, από τη μία, και αντιδράσεων της εσωκομματικής αντιπολίτευσης, από την άλλη. Η εσωκομματική αυτή κρίση οδήγησε στην πρώτη μαζική έξοδο στελεχών από το κίνημα¹³⁰. Η αποτυχία του ΠΑΣΟΚ να συγκροτηθεί σε κόμμα μαζών «από τα κάτω» δεν οφείλεται μόνο στις εσωκομματικές λεπτές ισορροπίες, αλλά και στο γεγονός ότι το κλίμα του μετεμφυλιακού καθεστώτος είχε συμβάλει στη δημιουργία μιας πολιτικής κουλτούρας που ήταν ξένη, αν όχι αντίθετη, στους δημοκρατικούς, συμμετοχικούς θεσμούς πολιτικής εκπροσώπησης. Η εμπειρία του μαζικού κόμματος ήταν άγνωστη στην ιστορία του ελληνικού κομματικού συστήματος. Παρ' όλα αυτά το ΠΑΣΟΚ με την οργάνωσή του σε κόμμα μαζών συνέβαλε αποφασιστικά στον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κομματικού συστήματος. Εξάλλου, το κίνημα επέδειξε εξαιρετικές ικανότητες σε δραστηριότητες που κατεξοχήν προσομοιάζαν στο κλασικό πρότυπο του κόμματος μαζών. Αυτές οι πρακτικές είχαν να κάνουν κυρίως με την παρουσία και τις σχέσεις που ανέπτυξε στους μαζικούς χώρους. Η δράση του κινήματος εξασφάλισε την πρόσδεσή του με την κοινωνία και οδήγησε, αργότερα, στη συγκρότηση ενός μπλοκ κοινωνικών δυνάμεων το οποίο θα στήριζε τους δεσμούς του με το εκλογικό σώμα¹³¹.

Κατά τον Μιχάλη Σπουρδαλάκη, το ΠΑΣΟΚ συνιστά μοναδικό φαινόμενο του κομματικού συστήματος της χώρας γιατί μέσα σε είκοσι τρία χρόνια κατόρθωσε να διανύσει όλα τα στάδια εξέλιξης των κομμάτων που εμφανίστηκαν από τα μέσα του 19ου αιώνα¹³². Η περίοδος 1977-1985 χαρακτηρίζεται από τη στροφή του ΠΑΣΟΚ σε «πανσυλλεκτικά» πρότυπα οργανωτικής δομής. Η στροφή αυτή του ΠΑΣΟΚ δεν σήμανε, ωστόσο, ούτε εγκατάλειψη των οργα-

---

130. *Ο. π.*, σ. 28-29.

131. *Ο. π.*, σ. 38.

132. *Ο. π.*, σ. 17-18.

νωτικών δομών του κόμματος μαζών ούτε και αλλοίωση των κοινωνικών-ταξικών χαρακτηριστικών της εκλογικής βάσης. Το ΠΑΣΟΚ οδηγήθηκε στην υιοθέτηση «πανσυλλεκτικής» οργανωτικής στρατηγικής, που άρχισε να τροποποιεί τον χαρακτήρα του ως μαζικού κόμματος. Η διαμόρφωση του κόμματος μαζών αυτή την περίοδο συντελέσθηκε ταυτόχρονα με τη μετροπή του σε κόμμα διακυβέρνησης. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε στη ριζική αλλαγή της σχέσης του ΠΑΣΟΚ με το κράτος και την κοινωνία¹³³. Ήδη από τις εκλογές του 1974, είχε διαφανεί ότι το ΠΑΣΟΚ αποτελούσε μία δυνάμει εναλλακτική κυβερνητική λύση. Στις 20 Νοεμβρίου 1977, το ΠΑΣΟΚ κατάφερε να διπλασιάσει το εκλογικό του ποσοστό σε 25,34% και να εκλέξει 93 βουλευτές. Χάρη στην εκλογική αυτή επιτυχία, το ΠΑΣΟΚ αναδείχθηκε αξιωματική αντιπολίτευση. Ο διπλασιασμός της εκλογικής του δύναμης στις εκλογές του 1977 αποδεικνύει περίτρανα ότι το ΠΑΣΟΚ είχε καταστεί ο κατεξοχήν εκφραστής και συναρθρωτής των νέων αιτημάτων και του ανανεωτικού πολιτικού λόγου¹³⁴.

Ο νέος προσανατολισμός του κινήματος μετεωριζόταν ανάμεσα στην προσπάθεια για κατά το δυνατόν μετριοπαθή δημόσια εικόνα και διατήρηση του ριζοσπαστικού αριστερού προφίλ, που εκείνη την περίοδο είχε έντονο αντιιμπεριαλιστικό χαρακτήρα. Για να γίνουμε πιο σαφείς, από τη μία πλευρά, δέσποζε μία πρακτική που στηριζόταν σε και εξέφραζε έναν μετριοπαθέστερο πολιτικό λόγο που ξεπελούσε, κυρίως από την κοινοβουλευτική ομάδα (ιδιαίτερα από τον ίδιο τον Α. Παπανδρέου), ενώ, από την άλλη, επιβίωνε ένας διάχυτος αριστερός πολιτικός λόγος που παρέμενε όμως ουσιαστικά στο εσωτερικό του κινήματος. Η αμφιταλάντευση αυτή κατάφερε να αναδεικνύει το ΠΑΣΟΚ σε κόμμα διακυβέρνησης, ενώ συντηρούσε, τουλάχιστον συμβολικά, τον κινηματικό, λαϊκό και αριστερό του χαρακτήρα. Πρόκειται για έναν δυϊσμό που αποδείχθηκε ιδιαίτερα λειτουργικός καθώς κατάφερε να συναρθρώνει τις επιμέρους διαφορές και επιδιώξεις των τάσεων του κινήματος και να τις εντάσσει στην προοπτική κατάκτησης της εξουσίας¹³⁵. Ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας και κυρίως το «άφθαρτο» προφίλ του κινήματος έ-

---

133. Ό. π., σ. 18.

134. Ό. π., σ. 38.

135. Ό. π., σ. 42.

καναν την παρουσία του στους μαζικούς χώρους ηγεμονική. Σε αυτό το πλαίσιο, το ΠΑΣΟΚ ανέπτυξε και εδραίωσε τον ιδιότυπο πανσυλλεκτισμό του, ο οποίος το οδήγησε τελικά στην εξουσία. Στις εκλογές του 1977 το ΠΑΣΟΚ παρουσίασε ένα πολιτικό πρόγραμμα σαφώς διαφοροποιημένο σε σχέση με την Ιδρυτική Διακήρυξη του 1974. Ο μετριοπαθής πολιτικός λόγος, ίδιον των πανσυλλεκτικών κομμάτων, εκφράστηκε, στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, με την παγίωση της πολιτικής διγλωσσίας. Η διγλωσσία αυτή, η οποία είχε ήδη φανεί από τις παραμονές των εκλογών του 1977, άρχισε να εμπεριέχει εθνικιστικά και τεχνοκρατικά στοιχεία, γεγονός που θα αποτυπωθεί στο περίφημο «Συμβόλαιο με το Λαό», το καλοκαίρι του 1981¹³⁶.

Το ΠΑΣΟΚ, χωρίς να έχει την προϋστορία των κομμάτων μαζών, οδηγήθηκε στην εξουσία με εμφανή στοιχεία πανσυλλεκτισμού. Ο πανσυλλεκτισμός αυτός του κινήματος εκφράστηκε σε όλα τα επίπεδα -ιδεολογικό, πολιτικό και κυρίως οργανωτικό- και οδήγησε το κίνημα στον εκλογικό του θρίαμβο. Οι γενικότερες εξελίξεις στο πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, όπως η κατάρρευση του Κέντρου, η ανικανότητα της Ν.Δ. να αντιμετωπίσει τα συσσωρευμένα προβλήματα και τις αντιθέσεις δεκαετιών, καθώς και η αδυναμία της παραδοσιακής αριστεράς να συγκροτήσει πειστική εναλλακτική πρόταση εξουσίας δημιούργησαν θετικό κλίμα και πρόσφορο έδαφος για τη δραστηριοποίηση του νεαρού κινήματος.

Ο Α. Παπανδρέου και η ηγετική ομάδα του ΠΑΣΟΚ αντελήφθησαν πολύ γρήγορα τις νέες απαιτήσεις για αναπροσαρμογή των κατεστημένων μορφών πολιτικής πράξης που δημιουργούσαν οι καινούριες συνθήκες. Πράγματι, το ΠΑΣΟΚ θα αποτελέσει τον μοναδικό κοινοβουλευτικό φορέα που κινήθηκε πέραν του κοινωνικού συμβολαίου της Μεταπολίτευσης¹³⁷. Το ΠΑΣΟΚ επιχείρησε να συγκροτήσει μια κοινωνική συμμαχία γύρω από το έργο της κυβέρνησης, η οποία σε ιδεολογικό επίπεδο συμπυκνωνόταν στο αίτημα για την πραγματοποίηση της «Αλλαγής». Η «Αλλαγή» ως πολιτικός συμβολισμός πήρε διττή μορφή: αλλαγή του κόμματος που κατείχε την εξουσία αλλά και αλ-

---

136. Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κράτος-κόμμα-κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης, 1998, σ. 46-47.

137. Σακελλαρόπουλος, Σ., *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση: πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, Αθήνα, Α. Α. Λιβάνης, 2001, σ. 113.

λαγή της ζωής των εργαζομένων σε όλα τα επίπεδα. Το στρατήγημα της «Αλλαγής» ανταποκρινόταν πλήρως στα βασικά αιτήματα που δέσποζαν εκείνη την εποχή στην ελληνική κοινωνία: δημοκρατία, ανάπτυξη, αξιοκρατία και ανεξαρτησία¹³⁸.

Το 1981, έχουν ολοκληρωθεί οι διαδικασίες που θα προφέρουν στο ΠΑΣΟΚ την ιστορική νίκη στις εκλογές του ίδιου έτους. Τα αίτια για την εξέλιξη αυτή θα πρέπει να αναζητηθούν στη διάχυτη δυσaréσκεια που είχαν προκαλέσει οι κοινωνικές ανισότητες και τα αντιλαϊκά μέτρα των δεξιών μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων. Οι κοινωνικές κινητοποιήσεις και η άρση της συναίνεσης των μεταπολιτευτικών χρόνων αποτέλεσαν τους βασικότερους λόγους της ήττας της Ν.Δ. Το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να αποτελέσει τον πολιτικό φορέα της «Αλλαγής» γιατί μπόρεσε να παρέμβει με τρόπο ικανοποιητικό στην ανάγκη του θεσμικού εκσυγχρονισμού της χώρας (διατυπώνοντας ενάντια στο «αναχρονιστικό» κράτος της Δεξιάς μία επιχειρηματολογία, η οποία βρήκε σημαντικά κοινωνικά ερείσματα), στην αποδυνάμωση της Αριστεράς μετά τη διάσπαση του 1968 και στο κλίμα ριζοσπαστικοποίησης της Μεταπολίτευσης¹³⁹.

Τον Ιούλιο του 1981, μερικούς μήνες πριν από τις εκλογές, ο Α. Παπανδρέου παρουσίασε το περίφημο «Συμβόλαιο με το Λαό», κείμενο το οποίο είχε συντάξει και επεξεργασθεί η τρoίκα του Εκτελεστικού Γραφείου του κόμματος. Στο κείμενο αυτό διατυπώνονταν οι βασικές θέσεις του κόμματος σχετικά με τα φλέγοντα ζητήματα της εποχής: ελληνοαμερικανικές σχέσεις, παραμονή της χώρας στο ΝΑΤΟ, ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ¹⁴⁰. Το «Συμβόλαιο με το Λαό» διατήρησε μεν τη ριζοσπαστική ρητορεία του παρελθόντος καθώς και τα βασικά συνθήματα-ταυτότητες (Εθνική Ανεξαρτησία, Λαϊκή Κυριαρχία, Κοινωνική Απελευθέρωση, δημοκρατικές διαδικασίες) με μία σημαντική διαφορά: τα αιτήματα αυτά έπαψαν να αποτελούν στρατηγικούς στόχους.

Ως νέοι στόχοι τέθηκαν η πλήρης απόρριψη της συμμετοχής της χώρας στην ΕΟΚ και η υπόσχεση για διεξαγωγή δημοψηφίσματος, η απομάκρυνση από το

---

138. *Ο. π.*, σ. 352.

139. *Ο. π.*, σ. 108-109, 112.

140. Ντάβου, Μ., *Πολιτικές αφίσες ΠΑ.ΣΟ.Κ. από τις βουλευτικές εκλογές του 1981 έως και του 1993* (διπλωματική εργασία), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα ΕΜΜΕ, 2009, σ. 22.

NATO, η δέσμευση για άμεσα μέτρα σταθεροποίησης της οικονομίας και για αναδιανομή του εθνικού εισοδήματος, οι κοινωνικοποιήσεις.

Ο λόγος της επιτυχίας του ΠΑΣΟΚ αποδίδεται κυρίως στο γεγονός ότι ο ηγέτης του κατάφερε, σε ένα γενικό πλαίσιο, να ενώσει μέσα στο κόμμα δύο διαφορετικές πολιτικές συνισταμένες. Από τη μία, ένα κεντροαριστερό κοινοβουλευτικό προφίλ που κάλυπτε πολιτικά τους παλαιούς ψηφοφόρους της Ένωσης Κέντρου και, από την άλλη, ένα αριστερό κομματικό προφίλ. Η σύζευξη αυτή επετεύχθη σε μια ιστορική στιγμή για τις εξελίξεις στην καρδιά του ελληνικού πολιτικού συστήματος (κατάργηση της βασιλείας, περιορισμός του ρόλου του Στρατού, ευφορία και ριζοσπαστισμός των πρώτων χρόνων της Μεταπολίτευσης). Παράλληλα, το ΠΑΣΟΚ απολάμβανε και το «λευκό ποινικό μητρώο» δεδομένου ότι το ίδιο δεν βαρυνόταν από τα λάθη του παρελθόντος που είχαν στιγματίσει την παραδοσιακή Αριστερά. Έτσι, το ΠΑΣΟΚ εμφανίσθηκε ως η μόνη φερέγγυα εναλλακτική λύση απέναντι στη Ν.Δ.¹⁴¹

Στην εκλογική αναμέτρηση της 18ης Οκτωβρίου 1981, το ΠΑΣΟΚ κατέλαβε την εξουσία με το ιστορικό ποσοστό 48,02%, εξασφαλίζοντας έτσι 172 έδρες στο Κοινοβούλιο.

2.3.1 ΤΟ ΟΡΑΜΑ ΤΗΣ «ΑΛΛΑΓΗΣ»

Το αίτημα της «αλλαγής» κατά τη δεκαετία του 1980 αποτέλεσε σταθερή συμβολική αναφορά. Συναντάται κατά κόρον σε κομματικά κείμενα, φυλλάδια και αφίσες του ΠΑΣΟΚ τις παραμονές των εκλογών του 1981. Η αλλαγή εξουσίας στις εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981 πήρε διαστάσεις ιστορικού γεγονότος, όπως μάλιστα αποτυπώθηκε στην αφίσα με το σύνθημα: «18 Οκτώβρη: ραντεβού με την ιστορία». Όπως επισημαίνει ο Β. Βαμβακάς, το κεντρικό σύνθημα της προεκλογικής εκστρατείας του ΠΑΣΟΚ «Ο λαός θέλει, το ΠΑΣΟΚ μπορεί να φέρει την Αλλαγή» έθεσε ξεκάθαρα τις «δύο προϋποθέσεις για το τέλος της δεξιάς κυριαρχίας στην Ελλάδα: μία συλλογική βούληση που ξεπερνούσε τις αναστολές του παρελθόντος (ο λαός θέλει) αλλά και έναν κομ-

---

141. Σακελλαρόπουλος, Σ., *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση: πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, Αθήνα, Α. Α. Λιβάνης, 2001, σ. 208.

ματικό φορέα ικανό να τη συνθέσει και να την εκφράσει (το ΠΑΣΟΚ μπορεί)»¹⁴².

Το σύνθημα-πρόσταγμα της «Αλλαγής» αποτέλεσε αρχικά το ελάχιστο κοινό έδαφος συγκρότησης του αντιδεξιού μπλοκ εξουσίας της Μεταπολίτευσης. Μετεξελίχθηκε σε πολυσυλλεκτικό ιδεολόγημα νομιμοποίησης του ανοίγματος του κρατικού μηχανισμού στους «αδικημένους» της μεταπολεμικής περιόδου για να καταλήξει σε ρητορικό σχήμα που εξακολούθησε να εγείρει μνήμες μιας εξισωτικής-μεταρρυθμιστικής περιόδου σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα. Το σύνθημα της «Αλλαγής» αποτελεί το επιστέγασμα της αμφισημίας του παπανδρείκου λόγου. Η «Αλλαγή» μετουσίωσε ιδεολογικά τη συσσωρευμένη ένταση των «μη προνομιούχων» της μακρόχρονης δεξιάς διακυβέρνησης και επέδειξε τη μοναδική δυνατότητα να συνθηματοποιήσει τη ρευστότητα συναισθημάτων και συμφερόντων μιας κοινωνίας σε μετάβαση¹⁴³.

Ο Α. Μάνεσης στην προσπάθεια να αποκωδικοποιήσει το κεντρικό σύνθημα της «Αλλαγής» του ΠΑΣΟΚ (εκλογές του 1981), το χαρακτηρίζει ως ρευστό και ακαθόριστο όρο που εξέπεμψε έναν έντονο συναισθηματισμό. Στο σύνθημα αυτό συμπυκνωνόταν η επιθυμία για αλλαγή φρουράς στην πολιτική σκηνή της χώρας, η οποία σηματοδοτούσε για πολλούς το τέλος μιας μακρόχρονης κυριαρχίας. Παράλληλα, το ιδεολόγημα της «Αλλαγής» υπήρξε μάλλον έκφραση πολιτικής μετριοπάθειας χάρη στην οποία, σταδιακά, αποσιωπήθηκε το σοσιαλιστικό όραμα του ΠΑΣΟΚ της πρώτης περιόδου¹⁴⁴.

Η «Αλλαγή», ως κεντρικό σύνθημα στην προεκλογική φαρέτρα του ΠΑΣΟΚ, δεν ήταν, ωστόσο, άγνωστη λέξη για το εκλογικό σώμα. Κατά τη δεκαετία του 1950, η «αλλαγή» είχε χρησιμοποιηθεί από την Ε.Π.Ε.Κ., το κεντρικό κόμμα υπό την ηγεσία του Νικόλαου Πλαστήρα. Το σύνθημα εξέφραζε τότε τη διάχυτη λαϊκή αγανάκτηση για την παντοδυναμία της Δεξιάς. Το σύνθημα της αλλαγής, λίγο μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου, και, ενώ, τα πάθη ήταν ακόμη εξημμένα, συσπείρωνε τόσο τους προοδευτικούς κεντρώους όσο και τις απαυδισμένες λαϊκές μάζες. Ο όρος «αλλαγή» θα χρησιμοποιηθεί και αργότερα

---

142. Βαμβακάς, Β., «Αλλαγή» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 21.

143. *Ο. π.*, σ. 22.

144. Μάνεσης, Α., «Η προεκλογική διαδικασία: προγράμματα, τακτικές, ύφος», στο Διαμαντούρος, Ν. Π., Κιτρομηλίδης, Π. Μ., Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Αθήνα, Εστία, 1984, σ. 15-19.

από τον Α. Παπανδρέου. Στις 14 Φεβρουαρίου 1964, ο Α. Παπανδρέου εκφωνεί από το εκλογικό του κέντρο στην Πάτρα ομιλία στην οποία, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Να δώσετε τη δύναμη στις νέες και άφθαρτες δυνάμεις, τις μόνες που μπορούν να γίνουν οι γνήσιοι φορείς της ανανέωσης και της αλλαγής»¹⁴⁵.

Σε αδρές γραμμές, η επιτυχία της «Αλλαγής» ως συνθήματος οφείλεται καταρχάς στην αίσθηση προόδου που προσέφερε. Χάρη σε αυτή την αίσθηση, το ΠΑΣΟΚ κατάφερε να προσελκύσει σημαντική μερίδα των δυσαρεστημένων με την υφιστάμενη κατάσταση διεγείροντας συνειρμούς και συναισθήματα χωρίς όμως να προκαλεί ή να απωθεί το κοινό. Έτσι, η λέξη «αλλαγή» συνδέθηκε άνετα με έννοιες όπως «πρόοδος», «βελτίωση», «ανάπτυξη», «δημοκρατία», «ελευθερία». Η «Αλλαγή» ευαγγελιζόταν τη μετάβαση από το κράτος της Δεξιάς στο κράτος της Εθνικής Ανεξαρτησίας, της Λαϊκής Κυριαρχίας και της Κοινωνικής Απελευθέρωσης. Η «Αλλαγή» συμβόλιζε τη νέα σελίδα στην ιστορία της μεταδικτατορικής Ελλάδας, την ανανέωση του πολιτικού σκηνικού, την έξοδο από τη στασιμότητα και την εσωστρέφεια, την κινητικότητα, την άνοδο, την εξέλιξη. Το σύνθημα της «Αλλαγής» υπήρξε τόσο επιτυχημένο με αποτέλεσμα να χρησιμοποιηθεί από το ΠΑΣΟΚ και στην προεκλογική εκστρατεία του 1985.

2.3.2 ΤΟ ΠΑΣΟΚ ΚΑΙ Ο ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ

Στην ελληνική βιβλιογραφία, ο λαϊκισμός ως έννοια είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την πολιτική πρακτική του ΠΑΣΟΚ, το οποίο χαρακτηρίζεται συνήθως «λαϊκιστικό» κόμμα¹⁴⁶. Ο προβληματισμός τόσο στη διεθνή όσο και στην ελληνική βιβλιογραφία γύρω από τον ορισμό του λαϊκισμού είναι έντο-

---

145. Μίρκος, Γ., *Ανδρέας Παπανδρέου: τα πρώτα βήματα στην πολιτική*, Αθήνα, Α. Α. Λιβάνης, 2002, σ. 30-32.

146. Λυριντζής, Χ., «Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 44, Λυριντζής, Χ., «Λαϊκισμός» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 303-305, Lyrintzis, Ch., "PASOK in Power: From 'Change' to Disenchantment" in Clogg, R. (ed.), *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, London, Palgrave Macmillan, 1993.

νος. Χωρίς να ασπαζόμαστε τον χαρακτηρισμό που έχει επιφυλαχθεί στο ΠΑΣΟΚ, θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε πολύ συνοπτικά τις κυρίαρχες απόψεις στον χώρο της πολιτικής επιστήμης σχετικά με τον λαϊκισμό.

Για άλλους, ο λαϊκισμός είναι κίνημα και ιδεολογία μιας συγκεκριμένης τάξης, ιδιαίτερα των αγροτών. Σε άλλες προσεγγίσεις, ο λαϊκισμός αντιμετωπίζεται ως ιδεολογικό φαινόμενο ή πολιτική ιδεολογία. Σύμφωνα με μία τρίτη θεώρηση, ο λαϊκισμός ως έννοια είναι τόσο ασαφής που θα έπρεπε να διαγραφεί από τις αναλυτικές κατηγορίες της πολιτικής ανάλυσης.

Σταθμό στη συζήτηση περί λαϊκισμού αποτέλεσαν οι αναλύσεις του E. Laclau και του N. Mouzélis. Κατά τον E. Laclau, βασικό κριτήριο για τον ορισμό του λαϊκισμού είναι η έγκληση των κοινωνικών υποκειμένων ως τμήματος του λαού. Η έγκληση αυτή απορρέει από τη βασική αντίθεση λαού-συγκροτήματος εξουσίας, αντίθεση η οποία λειτουργεί παράλληλα με τις ταξικές αντιθέσεις. Η συνάρθρωση λαϊκών και ταξικών εγκλήσεων συνιστά την ανταγωνιστική επιλογή έναντι της ιδεολογίας του άρχοντος συγκροτήματος. Ο N. Mouzélis, από την άλλη, προσεγγίζει το φαινόμενο του λαϊκισμού ως έναν ιδιαίτερο τρόπο πολιτικής συμμετοχής/ένταξης των μαζών. Η οργάνωση και η ηγεσία διαδραματίζουν εξίσου σημαντικό ρόλο με την ιδεολογία¹⁴⁷.

Είναι γεγονός ότι ο λαϊκισμός ανθεί σε συνθήκες ταχείας κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής και συνδέεται με την ένταξη νέων κοινωνικών δυνάμεων στην πολιτική σκηνή. Το μικροαστικό στοιχείο διαδραματίζει συχνά πρωταγωνιστικό ρόλο στις αλλαγές που συντελούνται. Είναι σαφές ότι η ελληνική κοινωνία της δεκαετίας του 1980 ήταν μία κοινωνία σε μετάβαση, στο πλαίσιο της οποίας συμπορεύθηκαν, όπως ειπώθηκε ανωτέρω, δύο διαφορετικές πολιτικές κουλτούρες, η παρωχημένη και η εκσυγχρονιστική. Χάρη στις νέες συνθήκες δόθηκε για πρώτη φορά χώρος και βήμα σε τμήματα της κοινωνίας τα οποία για δεκαετίες είχαν ζήσει καταπιεσμένα. Το ΠΑΣΟΚ ισοπέδωσε τις διαφορές, αφενός, μεταξύ των κοινωνικών ομάδων που δυνητικά θα αποτελούσαν την εκλογική του βάση και, αφετέρου, μέσα στο α-

---

147. Λυριντζής, Χ., «Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 45-46, Λυριντζής, Χ., «Λαϊκισμός» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 303-305, Lyrintzis, Ch., "PASOK in Power: From 'Change' to Disenchantment" in Clogg, R. (ed.), *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, London, Palgrave Macmillan, 1993.

ντίπαλο στρατόπεδο των προνομιούχων. Η κατάργηση των διαφορών στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο επέτρεψε στο ΠΑΣΟΚ να κινητοποιήσει μεγάλα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας. Αυτή η μαζικότητα λειτούργησε ως μηχανισμός συσσωμάτωσης των μαζών. Στη μεταδικτατορική Ελλάδα, τα νεοσύστατα και ανασφαλή μικροαστικά στρώματα αισθάνονται έντονα τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, καθώς και την απειλή της ανάπτυξης και του εξορθολογισμού του καπιταλισμού στο πλαίσιο της ένταξης της χώρας στην Ε.Ο.Κ. Τα αιτήματα για προστασία συγκεκριμένων ομάδων και συμφερόντων πολλαπλασιάζονται και το ΠΑΣΟΚ προβάλλει ως ο εγγυητής των κάθε λογής αιτημάτων και συμφερόντων.

Εκκινώντας από την παραδοχή ότι ο λαϊκισμός αποτελεί φαινόμενο που συγκροτείται στο επίπεδο της ιδεολογίας, αντιλαμβανόμαστε ότι δεν συνιστά ούτε πολιτική ιδεολογία (όπως ο φιλελευθερισμός ή ο σοσιαλισμός) ούτε σύστημα πολιτικής οργάνωσης και δράσης που συνδέεται με συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές. Ο λαϊκισμός είναι μία ειδική μορφή πολιτικής πρακτικής που προκύπτει σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους μέσα από την προσπάθεια συγκεκριμένων κάθε φορά κοινωνικών δυνάμεων να συναρθρώσουν έναν ηγεμονικό λόγο και να αντιπαρατεθούν στο συγκρότημα εξουσίας¹⁴⁸.

Ο λαϊκισμός επικαλείται μία ενοποιητική κατηγορία όπως είναι ο «λαός», το περιεχόμενο της οποίας το κατασκευάζει μέσα από μία λογική ισοδυναμιών. Ως «ισοδυναμία» ορίζεται η κατάσταση εκείνη στην οποία «όλα τα διαφορετικά στοιχεία που συγκροτούν ένα αντικείμενο γίνονται ισοδύναμα και είναι αδύνατο να εκφραστεί κάτι το θετικό για το συγκεκριμένο αντικείμενο». Έτσι, στο πλαίσιο της ισοδυναμίας ορίζεται τι δεν είναι το αντικείμενο. Έχουμε δηλαδή αρνητικό ορισμό του αντικειμένου. Για να είναι ισοδύναμα δύο στοιχεία θα πρέπει να είναι και διαφορετικά μεταξύ τους. Η λογική της ισοδυναμίας συνεπάγεται την κατασκευή ενός αντικειμένου ή ενός πολιτικού χώρου με βάση το τι δεν είναι το αντικείμενο ή / και την αντιπαράθεσή του με κάτι

---

148. Λυριντζής, Χ., «Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η., *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελέξετε και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 47-48, Λυριντζής, Χ., «Λαϊκισμός» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 303-305, Lyrintzis, Ch., "PASOK in Power: From 'Change' to Disenchantment" in Clogg, R. (ed.), *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, London, Palgrave Macmillan, 1993.

άλλο¹⁴⁹. Πιο συγκεκριμένα, κατασκευάζεται μία κατ' επίφαση ενότητα που παρουσιάζει ως ενιαίο έναν κοινωνικό χώρο, ο οποίος αντιπαράθεται προς οτιδήποτε ορίζεται ως «αντίπαλος» ή «εχθρός», είτε αυτός είναι το κράτος, είτε το κατεστημένο, είτε η αριστοκρατία, είτε η πλουτοκρατία, είτε οι προνομιούχοι, είτε, τέλος, το συγκρότημα εξουσίας στο σύνολό του. Η λογική της ισοδυναμίας δημιουργεί επιφανειακή ενότητα που στηρίζεται σε μία αρνητική ταυτότητα, με την έννοια ότι είναι το αποτέλεσμα της αντιπαράθεσης προς οτιδήποτε έχει ορισθεί ως «αντίπαλος». Σε αυτό ακριβώς το σημείο οι περισσότεροι θεωρητικοί εντοπίζουν τον «λαϊκιστικό» χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ. Η συμβολική και φαντασιακή πολιτική υπόσταση των «μη προνομιούχων» της δεκαετίας του 1980 προκύπτει από την ατομικά βιούμενη ανάγκη αξιοκρατίας και προστασίας από το εχθρικό «κράτος της Δεξιάς» των ανισοτήτων, των αποκλεισμών, της αδικίας και του εκφοβισμού.

Σε αυτή τη λογική, ο «λαϊκισμός» του ΠΑΣΟΚ εκμεταλλεύθηκε το στοιχείο του λαϊκού για να παρουσιάσει το πολιτικό και κοινωνικό πεδίο τετμημένο εγκάρσια από μία βασική και κυρίαρχη αντίθεση: «προνομιούχοι-μη προνομιούχοι».

Πράγματι, ο λαϊκισμός γίνεται κατανοητός ως ο λόγος μέσα από τον οποίο βιώνεται η κοινωνική πραγματικότητα και συγκροτείται η σχέση των ατόμων με τις κοινωνικές διαδικασίες και τους διάφορους συλλογικούς φορείς¹⁵⁰. Στο πολιτικό επίπεδο, η παρουσίαση του πολιτικού και κοινωνικού χώρου διαιρεμένου σε δύο αντίπαλες ενότητες, στις οποίες εντάσσεται εύκολα κάθε κοινωνικό υποκείμενο, σημαίνει ότι είναι εύκολο για έναν πολιτικό φορέα που υιοθετεί και προβάλλει έναν τέτοιο λόγο να κινητοποιήσει μεγάλα τμήματα του εκλογικού σώματος, εγκαλώντας τα ως μέλη μίας ευρύτατης ενότητας, η οποία έχει κοινά συμφέροντα και απειλείται από έναν κοινό εχθρό. Η ταυτότητα του «μη προνομιούχου» έγινε εύκολα αποδεκτή από κάθε φορέα, ο οποίος ως μέλος της συλλογικότητας «λαός» κινητοποιήθηκε προκειμένου να ικανοποιη-

---

149. Λυριντζής, Χ., «Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 48-49, Λυριντζής, Χ., «Λαϊκισμός» λήμμα στο Βαμβακιάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρας, 2010, σ. 303-305, Lyrintzis, Ch., "PASOK in Power: From 'Change' to Disenchantment" in Clogg, R. (ed.), *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, London, Palgrave Macmillan, 1993.

150. Λυριντζής, Χ., «Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 51.

θούν ορισμένα αιτήματα που παρουσιάστηκαν από το ΠΑΣΟΚ ως κοινά για το σύνολο.

Στοιχεία που επισφράγισαν την αποδοτικότητα της «λαϊκιστικής» πρακτικής του ΠΑΣΟΚ ήταν η αναμφισβήτητα χαρισματική προσωπικότητα του Α. Παπανδρέου, η αντιφατικότητα στον πολιτικό σχεδιασμό, η ασάφεια του πολιτικού προγράμματος. Τα στοιχεία αυτά, ωστόσο, δεν αποτελούν αυτά καθαυτά απόδειξη του «λαϊκισμού» του ΠΑΣΟΚ.

Η αποδοχή του λαϊκισμού από τις πολιτικές δυνάμεις σημαίνει ότι σταδιακά η κοινωνία διαποτίζεται από τον λαϊκιστικό λόγο, που επιτρέπει τα πάντα στο όνομα του «Λαού», ικανοποιεί -τουλάχιστον θεωρητικά- όλα τα αιτήματα και παρουσιάζει την κοινωνική πραγματικότητα ως υπεραπλουστευμένη εικόνα. Έτσι, δημιουργείται, στο πολιτικό επίπεδο, πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθούν φαινόμενα και πρακτικές όπως ο πατερναλισμός, η παθητικότητα, η κοινωνική αδιαφορία, η διαφθορά και η αισχροκέρδεια. Η εντυπωσιακή δύναμη αυτής της λογικής βρίσκεται στο γεγονός ότι είναι σε θέση να χρησιμοποιεί το λόγο ανάλογα με τα συμφέροντά της, έστω και αν αυτό γίνεται με τη διαστροφή ή την πλήρη αλλαγή του νοήματος και των γνωστών όρων και λέξεων¹⁵¹.

Σε ό,τι αφορά τους χαρακτηρισμούς «λαϊκιστικό κόμμα» και «μικροαστικό κόμμα» που έχουν αποδοθεί στο ΠΑΣΟΚ, θα ήταν ενδιαφέρον να αφουγκραστούμε κάποιες από τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ:

Ο Α. Μάνεσης υποστηρίζει ότι «η επαγγελία της αλλαγής συνυφάνθηκε κατεξοχήν με το ΠΑΣΟΚ, που κατάφερε με το σύνθημα αυτό να εκφράσει τον ανασταλτικό ριζοσπαστισμό των λαϊκών μαζών και ιδίως των μικροαστικών στρωμάτων»¹⁵². Ο Ν. Μουζέλης, με τη σειρά του, υποστηρίζει ότι το ΠΑΣΟΚ είναι αριστερό λαϊκιστικό κόμμα δεδομένου ότι η πολιτική και οι διακηρύξεις

---

151. Λυριντζής, Χ., «Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 50, 68.

152. Σακελλαρόπουλος, Σ., *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση: πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, Αθήνα, Α. Α. Λιβάνης, 2001, σ. 116-117.

του κόμματος «παρά τη σοσιαλιστική ρητορική ή τον συνυπολογισμό της, παρουσιάζουν τα σταθερά θέματα που διακρίνουν κάθε λαϊκίστικη αριστερή ιδεολογική πλατφόρμα». Ο Α. Ελεφάντης υποστηρίζει ότι το ΠΑΣΟΚ ήταν λαϊκίστικο και ότι «ο σοσιαλισμός του δεν ήταν παρά ο μορφασμός του εξεγερμένου μικροαστού»¹⁵³. Διαφορετική είναι η άποψη που κομίζει ο Μ. Σπουρδαλάκης, σύμφωνα με την οποία το ΠΑΣΟΚ ως κόμμα απολαμβάνει της εμπιστοσύνης όλων των κοινωνικών στρωμάτων και ως εκ τούτου κάθε ισχυρισμός «για τον εργατικό, ταξικό χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ» είναι παρατραβηγμένος¹⁵⁴.

2.4 ΑΠΟ ΤΗΝ «ΑΛΛΑΓΗ» ΣΤΗΝ «ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ»

Όπως είδαμε προηγουμένως, ο Α. Παπανδρέου εισήγαγε στα πολιτικά πράγματα της χώρας τη δική του κοσμοθεώρηση, την οποία κατόρθωσε να μεταδώσει στις ευρείες κοινωνικές μάζες που σύντομα θα αποτελούσαν την εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ. Η νέα κοσμοθεώρηση παρουσιάσθηκε στη μεταπολιτευτική ελληνική κοινωνία υπό τη μορφή κεντρικού αφηγήματος που περιείχε συγκεκριμένους συμβολισμούς με σκοπό την αναπαράσταση μίας πολύπλοκης πραγματικότητας. Ο Α. Παπανδρέου κατόρθωσε να δημιουργήσει και να θέσει σε κίνηση ένα μαζικό ριζοσπαστικό κίνημα ακριβώς γιατί παρουσίασε στην ελληνική κοινωνία ένα καινοφανές πολιτικό αφήγημα, το οποίο έγινε μαζικά αποδεκτό. Μεγάλες κοινωνικές κατηγορίες με εντυπωσιακά ετερόκλητη σύνθεση και ανταγωνιστικά οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα, όπως ήταν οι αγρότες, οι μικροί και μεσαίοι επιχειρηματίες, η νεολαία, ταυτοποιήθηκαν στον λόγο του Α. Παπανδρέου ως «μη προνομιούχοι» Έλληνες και μοιραία θύματα του κατεστημένου¹⁵⁵. Η μεγάλη επιτυχία του Α. Παπανδρέου ήταν ότι κατάφερε να δώσει μορφή και περιεχόμενο στο έντονο αίσθημα αδικίας το οποίο ενυπήρχε συσσωρευμένο στην ελληνική κοινωνία, πράγμα που κανείς μέχρι τότε δεν είχε μπορέσει να κάνει.

Ο Α. Παπανδρέου επαγγέλθηκε το μετασχηματισμό της κοινωνίας επιτυγχάνοντας την κινητοποίηση του λαού, προκάλεσε απίστευτες μετατοπίσεις, μετέφερε ισχύ σε νέες δυνάμεις ακινητοποιώντας τις παλαιές, έ-

---

153. Σακελλαρόπουλος, Σ., *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση: πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, Αθήνα, Α. Α. Λιβάνης, 2001, σ. 205-206.

154. *Ό. π.*, σ. 116.

155. Παππάς, Τ., *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑ.ΣΟ.Κ., Παπανδρέου, εξουσία*, Αθήνα, Πατάκης, 2009, σ. 139, 141, 148.

φερε έναν καινούριο κόσμο στο προσκήνιο, ανέδειξε μία νέα γενιά πολιτικών¹⁵⁶. Με τη σαρωτική του επίδραση, καταβαράθρωσε τις έως τότε κατεστημένες δυνάμεις, ακύρωσε κανόνες και αρχές του παλαιού καθεστώτος, έδωσε σε πλήθος ανθρώπων το δικαίωμα διεξόδου σε απαγορευμένες ζώνες.

Κατά την πρώτη τετραετία του, το ΠΑΣΟΚ προσέφερε μισθολογικές αυξήσεις της τάξης του 35%, αύξησε αναλόγως και τις συντάξεις, καθιέρωσε –όπως είχε υποσχεθεί προεκλογικά- την τιμαριθμική αναπροσαρμογή των μισθών (ΑΤΑ), διεύρυνε σημαντικά τις φοροαπαλλαγές, κατήργησε το βαθμολόγιο και δημιούργησε ενιαίο μισθολόγιο για τους δημοσίους υπαλλήλους, προχώρησε σε πολιτικά μέτρα όπως ο νόμος πλαίσιο για τα ΑΕΙ και η οργάνωση του ΕΣΥ. Τα φιλολαϊκά αυτά μέτρα είχαν ως αποτέλεσμα να έρθει στο προσκήνιο μία Ελλάδα καταπιεσμένη και απομονωμένη, μία Ελλάδα που ζούσε μακριά από το διεθνές πολιτικό σύστημα του κέντρου, πλήρως εξαρτημένη από το παλαιοκομματικό μοντέλο οργάνωσης και διοίκησης της χώρας. Πλήθος νέων εισήλθε τότε στο δημόσιο τομέα ανατρέποντας την προηγούμενη δομή και οργάνωση, νέοι κρατικοί οργανισμοί δημιουργήθηκαν και άλλοι, επί μακρόν υποβαθμισμένοι, «αναστήθηκαν» προκειμένου να στεγάσουν τις στρατιές ανειδίκευτων -ως επί το πλείστον- υπαλλήλων που προσελήφθησαν. Οι μαζικές προσλήψεις προσέλαβαν τις διαστάσεις κύματος «αποκατάστασης» που συνέβαλε αποφασιστικά στην αναδιάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας, κατά τη δεκαετία του 1980. Παράλληλα, το κράτος παρενέβη δυναμικά στην οικονομία αναλαμβάνοντας να συντηρήσει μεγάλο αριθμό ζημιογόνων και προβληματικών επιχειρήσεων, οι οποίες υπό άλλες συνθήκες θα οδηγούνταν σε κλείσιμο¹⁵⁷.

Η πολιτική του Α. Παπανδρέου προκάλεσε πρωτοφανή κοινωνική κινητικότητα, η οποία είχε μεν ξεκινήσει με την αστυφιλία των προηγούμενων δεκαετιών δεν είχε όμως λάβει ποτέ τις απελευθερωτικές διαστάσεις για τα στρώματα εκείνα

---

156. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, 8' έκδοση, σ. 32.

157. *Ο. π.*, σ. 33, 35, 37.

που καταδιώκονταν από τα μετεμφυλιακά σύνδρομα. Το ΠΑΣΟΚ ανέσυρε από την αφάνεια τα καταπιεσμένα στρώματα προσφέροντάς τους ευκαιρίες απασχόλησης και ανέλιξης. Κατά τα πρώτα χρόνια διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, τέθηκαν οι βάσεις για τη μετάλλαξη της ελληνικής κοινωνίας και για τη διεύρυνση της λεγόμενης «μεσαίας τάξης». Μεγάλα τμήματα του πληθυσμού «άλλαξαν στην κυριολεξία κατηγορία, ανέβηκαν γρήγορα την κλίμακα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, απέκτησαν τάχιστα εισόδημα, ισχύ και εξουσία»¹⁵⁸, απέκτησαν νέο *modus vivendi*.

Η γενναία πολιτική αναδιανομής του Α. Παπανδρέου στηρίχθηκε αποκλειστικά σε δάνεια από ξένες τράπεζες παρότι στο μεταξύ είχαν αρχίσει να εισρέουν στη χώρα οι πρώτοι κοινοτικοί πόροι. Πρωτόγνωρα μεγέθη εισοδηματικών ενισχύσεων κατευθύνθηκαν προς τον αγροτικό τομέα. Οι επιδοτήσεις στήριξαν εντυπωσιακά την ελληνική γεωργία, άλλαξαν ριζικά τη ζωή στην περιφέρεια, μετέβαλαν κυριολεκτικά την κοινωνική θέση και την οικονομική κατάσταση των αγροτών. Το αστικό πολιτισμικό πρότυπο επεκτάθηκε και στην ύπαιθρο με αποτέλεσμα οι αγρότες να συσσωρεύσουν πλούτο, τον οποίο στη συνέχεια διοχέτευσαν στα αστικά κέντρα. Οι εισοδηματικές αυτές ενισχύσεις αποτέλεσαν μακροπρόθεσμα τη βάση απαξίωσης της ελληνικής γεωργίας. Η βεβαιότητα και η ασφάλεια που δημιούργησε η γενναιόδωρη εισροή επιδοτήσεων καθυσήχασαν τον αγροτικό κόσμο, έκαμψαν τη φροντίδα για το προϊόν και την ποιότητα και αποδυνάμωσαν τα κίνητρα για την αναζήτηση νέων καλλιεργειών και μεθόδων καλλιέργειας. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι το πείραμα των αγροτικών συνεταιρισμών απέτυχε παταγωδώς. Οι συνεταιρισμοί πνίγηκαν στα χρέη, ενώ η ιδέα του «συνεταιρίζεσθαι» στιγματίστηκε ανεπανόρθωτα. Οι συνεταιρισμοί κατέρρευσαν ως οικονομικές μονάδες και οι αφειδώς προσφερόμενες επιδοτήσεις επενδύθηκαν σε είδη πολυτελείας.

Τα όσα συνέβησαν στον αγροτικό τομέα μας θυμίζουν όσα την ίδια στιγμή λάμβαναν χώρα στο δημόσιο τομέα με την καθιέρωση της μονιμότητας και τα υπερπροστατευτικά καθεστώτα υπέρ των υπαλλήλων. Όπως ήταν αναμενόμενο, αυτό το ορμητικό κύμα ακινητοποίησε τη Διοίκηση, κατέρριψε

---

158. *Ο. π.*, σ. 34.

κάθε έννοια ιεραρχίας, διάβρωσε αξίες, κατέστησε την κρατική μηχανή συνώνυμη της κομματικής μηχανής και ευνόησε στο έπακρο την πελατεία (ρουσφέτια) και τη διαφθορά. Το παλιό κράτος παραδόθηκε αμαχητί στο νέο, το οποίο αναδύθηκε με ιλιγγιώδεις ρυθμούς και εξελίχθηκε τάχιιστα σε υδροκέφαλο. Η μεταβολή υπήρξε σαρωτική και στρεβλωτική και συντέλεσε στην αναπαργαγωγή όλων των γνωστών μας παθογενειών: γραφειοκρατία, αναξιοκρατία, κομματισμό, ρουσφετολογία και διαφθορά. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι η οικονομική πολιτική της πρώτης κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ οδήγησε σε επανακαθορισμό των συμφερόντων μεγάλων κοινωνικοοικονομικών ομάδων σε σχέση με την ψήφο¹⁵⁹.

Την τετραετία 1981-1985, οι περιφερειακές ανισότητες υποχώρησαν, οι πολίτες απέκτησαν εισοδήματα και, σταδιακά, ένα νέο καταναλωτικό πρότυπο επικράτησε. Το κράτος ξόδευε αφειδώς, οι μισθοί αυξάνονταν σύμφωνα με τον πληθωρισμό, με βάση τον μηχανισμό τιμαριθμικής αναπροσαρμογής. Με λίγα λόγια, ο κόσμος απολάμβανε μία επίπλαστη ευημερία που σιγά σιγά διαχεόταν στην ελληνική κοινωνία.

Ο λαϊκισμός ίσως ταίριαζε στην ελληνική υπανάπτυξη γι' αυτό και διαπέρασε τους πάντες και τα πάντα. Η επιρροή που άσκησε στα μέσα ήταν πολύ μεγάλη. Άφησε βαθύ το στίγμα του επηρεάζοντας κυρίως τις νέες μορφές ενημέρωσης, τα νέα έντυπα και πρωτίστως την τηλεόραση. Ο λαϊκισμός θα προκαλέσει στο πέρασμά του σοβαρά διαρθρωτικά προβλήματα. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι στον τομέα της Παιδείας, ο νόμος πλαίσιο για τα ΑΕΙ θα καταστήσει τη διαδικασία επιλογής του διδακτικού προσωπικού κομματική υπόθεση. Δεν είναι τυχαίο ότι εκείνη την περίοδο αναδείχθηκαν πρόσωπα που δεν διέθεταν τα απαραίτητα προσόντα για τις θέσεις στις οποίες τοποθετήθηκαν. Στον τομέα της Υγείας, από την άλλη, θα συντελεσθούν σημαντικές αλλαγές, πρωτόγνωρες για τα ελληνικά δεδομένα: η ύπαιθρος θα αποκτήσει επιτέλους κέντρα υγείας και θα αναπτυχθεί το ΕΣΥ. Ωστόσο, ακόμη και αυτές οι ευκαιρίες ανανέωσης θα αποδειχθούν πηγή ανισορροπίας και διαρθρωτικών ανωμαλιών¹⁶⁰.

---

159. Κατσούδας, Δ., «Ψήφος και ιδεολογία» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η., *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.

160. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 37-39..

Τον Μάρτιο του 1985, ενόψει της λήξης της θητείας του Προέδρου της Δημοκρατίας, το ΠΑΣΟΚ κλήθηκε να προτείνει νέο πρόσωπο για το αξίωμα. Η φημολογία που ήθελε τον Α. Παπανδρέου να προτείνει και πάλι τον Κωνσταντίνο Καραμανλή ήταν εντονότατη, τόσο που η επανεκλογή του θεωρούνταν σχεδόν δεδομένη. Ωστόσο, ο Α. Παπανδρέου, στη συνάντηση της 140μελούς Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ, ανακοίνωσε προς μεγάλη έκπληξη όλων ότι η επιλογή του κόμματος για το ανώτατο αξίωμα δεν ήταν ο απερχόμενος Πρόεδρος αλλά ο Χρήστος Σαρτζετάκης, Αρεοπαγίτης, ο οποίος έχαιρε μεγάλου σεβασμού για το ρόλο του ως νεαρού ανακριτή στην υπόθεση Λαμπράκη. Παράλληλα, ο Α. Παπανδρέου ανακοίνωσε σειρά προτάσεων για την αναθεώρηση του Συντάγματος (του 1975) που στόχο είχαν τη σημαντική μείωση των προεδρικών προνομίων (εφεδρικές εξουσίες). Επρόκειτο ουσιαστικά για την αναέωση του αιτήματος για ένα «σοσιαλιστικό» Σύνταγμα, όπως είχε εκφρασθεί από το ΠΑΣΟΚ, το 1981. Φάνταζε λοιπόν αδιανόητο να ζητηθεί από τον Κ. Καραμανλή να υπηρετήσει ως Πρόεδρος με αναθεωρημένο Σύνταγμα αφ' ής στιγμής αυτό ήταν σε μεγάλο βαθμό δικό του δημιούργημα. Η βιασύνη με την οποία έγινε η ανακοίνωση του ονόματος του Χ. Σαρτζετάκη αποδίδεται, από όσους γνωρίζουν, στις πιέσεις της αριστερής πτέρυγας του ΠΑΣΟΚ προς τον Α. Παπανδρέου. Ο Κ. Καραμανλής απέσυρε την υποψηφιότητά του αμέσως μόλις πληροφορήθηκε την υποψηφιότητα Σαρτζετάκη και ανήγγειλε την παραίτησή του, δύο εβδομάδες πριν από τη λήξη της θητείας του. Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, αρχηγός της Ν.Δ., κατηγορήσε τον Α. Παπανδρέου ότι η συνταγματική κρίση που προκάλεσε στόχο είχε την επιβολή ολοκληρωτικού Συντάγματος, απαίτησε δε προκήρυξη εκλογών προς αποκατάσταση της ομαλότητας. Την προεδρία ανέλαβε προσωρινά ο Γιάννης Αλευράς, Πρόεδρος της Βουλής και βουλευτής του ΠΑΣΟΚ¹⁶¹.

Πέρα από το ζήτημα της εκλογής Σαρτζετάκη από το Κοινοβούλιο, σύντομα τέθηκε το ζήτημα του δικαιώματος του Γ. Αλευρά να ψηφίσει το διάδοχό του. Η απόφαση της Βουλής ήταν ευνοϊκή. Έτσι, δεδομένου ότι η εκλογή Σαρτζετάκη δεν συγκέντρωσε την απαιτούμενη πλειοψηφία (200 ψήφους) κατά τις δύο πρώτες ψηφοφορίες (στις οποίες δεν είχε συμμετάσχει ο Γ. Αλευ-

---

161. Clogg, R., *Σύντομη ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 1984, σ.322-325.

ράς), στην τρίτη κατά σειρά ψηφοφορία, με τη συμμετοχή του Αλευρά, ο Χ. Σαρτζετάκης έλαβε το ελάχιστο των απαιτούμενων 180 ψήφων. Ο Κ. Μητσοτάκης αρνήθηκε να παρευρεθεί στην ορκωμοσία του νέου Προέδρου και συνέχισε να ζητά εκλογές. Τελικά, μόλις οι συνταγματικές τροποποιήσεις που προτάθηκαν από τον Α. Παπανδρέου εγκρίθηκαν από τη Βουλή, ο Χ. Σαρτζετάκης βρίσκοντας ένα νομικό πρόσχημα έδωσε τη συγκατάθεσή του για τη διενέργεια εκλογών, τέσσερις μήνες πριν από τη λήξη της θητείας του ΠΑΣΟΚ¹⁶².

Στις εκλογές της 2ας Ιουνίου 1985, το ΠΑΣΟΚ αναδείχθηκε εκ νέου κυβέρνηση με ποσοστό 45,2% έναντι 40,84% της Ν.Δ. Το ΠΑΣΟΚ, υποσχόμενο την έλευση «καλύτερων ημερών», κέρδισε πανηγυρικά. Η νίκη αυτή αποδεικνυε ότι η κοινωνία, ο λαός για την ακρίβεια, ήταν μαζί με τον Ανδρέα. Οι εκλογές του 1985 υπήρξαν οι πλέον ιδεολογικά φορτισμένες της ελληνικής ιστορίας. Η σύγκρουση έφερε αντιμέτωπες την καθαρά «φιλελεύθερη» ταυτότητα της Ν.Δ. με την «ευρωπαϊκή» πλέον, περισσότερο μετριοπαθή, σοσιαλιστική προοπτική του ΠΑΣΟΚ, απόρροια της ανάγκης του ΠΑΣΟΚ να υπερασπισθεί τα «σοσιαλιστικά» του επιτεύγματα. Πέραν της ανάδειξης της ιδεολογίας, στις εκλογές του 1985, συντελέσθηκε η οριστική ταύτιση ταξικής συνείδησης-πρόθεσης ψήφου και τέθηκαν οι βάσεις για την ιδεολογική «απελευθέρωση» των εκλογέων, η οποία θα αντικατοπτριζόταν στα ποσοστά των επόμενων εκλογικών αναμετρήσεων¹⁶³. Όπως επισημαίνει ο Η. Νικολακόπουλος, στις εκλογές του 1985, «κυρίαρχη διάσταση ήταν ο συνδυασμός της τρικομματικής διαίρεσης του εκλογικού σώματος με μία, εντονότερη παρά ποτέ, διπολική μορφή εκλογικού ανταγωνισμού (σύγκρουση των «δύο κόσμων»)»¹⁶⁴. Οι βουλευτικές εκλογές του 1985 αποτέλεσαν αναμφίβολα την κορύφωση της διαιρετικής τομής Δεξιάς-Αντιδεξιάς, υπό την έννοια ότι ενίσχυσαν τη διατήρηση της μνήμης παλαιότερων συγκρούσεων και

---

162. Clogg, R., *Σύντομη ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 1984, σ.322-325.

163. Κατσούδας, Δ., «Ψήφος και ιδεολογία» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η., *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.

164. Νικολακόπουλος, Η., «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 206.

τη συγχώνευσή τους σε ένα απλοποιητικό ιδεολογικό σχήμα που λειτούργησε προς όφελος του ΠΑΣΟΚ, αντικαθιστώντας τη μεταπολεμική διαιρετική τομή «εθνικοφρόνων-μη εθνικοφρόνων». Κύριο γνώρισμα της προεκλογικής περιόδου ήταν η επικράτηση πρωτοφανούς φανατισμού και η αποθέωση των προεκλογικών συγκεντρώσεων των δύο μεγάλων κομμάτων¹⁶⁵.

Οι κομματικές συγγένειες, οι οποίες κατεγράφησαν στη συγκυρία των εκλογών του 1985, μεταξύ ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ και ΚΚΕ-εσ. στο επίπεδο της εκλογικής βάσης, συνδυάστηκαν με ένα ισχυρό ενοποιητικό στοιχείο: την απόλυτη απόρριψη της Ν.Δ. και από τους δύο (αντιδεξιούς) πόλους του τρικομματισμού. Σε αυτές τις συνθήκες, διαμορφώθηκε το υπόβαθρο για την εμπέδωση της σχηματικής αντίθεσης «Δεξιά-Αντιδεξιά»¹⁶⁶. Το κοινό ενοποιητικό στοιχείο αφορούσε καταρχάς την απόλυτη αντίθεση προς την επτάχρονη στρατιωτική δικτατορία, το διάχυτο στην ελληνική κοινωνία αίσθημα αντιαμερικανισμού, καθώς και την ολοκληρωτική απόρριψη των εκπροσώπων του μεγάλου κεφαλαίου¹⁶⁷. Το ιδεολογικό σχήμα της αντιδικτατορικής-αντιιμπεριαλιστικής-αντιμονοπωλιακής ενότητας, το οποίο είχε διαμορφωθεί τα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια, έδειχνε να έχει αποκτήσει πλέον γενικότερη αποδοχή και λειτουργούσε ως συνεκτικός κρίκος ενός ευρύτατου πολιτικού χώρου, στον οποίο έτειναν να συγχωνευθούν οι δύο (αντιδεξιοί) πόλοι του τρικομματισμού¹⁶⁸.

Ωστόσο, τα γεγονότα που ακολούθησαν τις εκλογές του 1985 μετέβαλαν σημαντικά τη μορφή του εκλογικού ανταγωνισμού και τους συσχετισμούς δύναμης των κομμάτων. Το καλοκαίρι του 1985, τα ελλείμματα και το δημόσιο χρέος είχαν διογκωθεί υπέρμετρα, ο πληθωρισμός βρισκόταν σε υψηλά επίπεδα, ενώ, η απώλεια της ανταγωνιστικότητας και η ανεπάρκεια των παραγωγικών επενδύσεων ήταν εμφανείς. Όλα αυτά τα στοιχεία αποτελούσαν ανασταλτικό παράγοντα για τη διαμόρφωση του κατάλληλου οικονομικού περι-

---

165. Τσίρμπας, Γ., «Εκλογές 1985» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 150-151.

166. Νικολακόπουλος, Η., «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 208..

167. *Ό. π.*, σ. 208-210.

168. *Ό.π.*, σ. 211.

βάλλοντος που θα καθιστούσε δυνατή την ένταξη της χώρας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Οι επιχειρήσεις, αδυνατώντας να υπερκαλύψουν το αυξανόμενο δανειακό κόστος με αύξηση της παραγωγικότητας, είχαν εισέλθει μαζικά σε κατάσταση υπερδανεισμού. Σε αυτή τη συγκυρία, ο Α. Παπανδρέου θα πραγματοποιήσει σημαντική στροφή απομακρύνοντας από το Υπουργείο Οικονομίας τον φίλο του και άλλοτε «τσάρο της οικονομίας», Γεράσιμο Αρσένη, και θα τοποθετήσει στη θέση του τον καθηγητή Κώστα Σημίτη, ο οποίος σχετικά νωρίς είχε ταχθεί υπέρ της ευρωπαϊκής προοπτικής. Ο Α. Παπανδρέου είχε κατανοήσει ότι η χώρα δεν είχε άλλη επιλογή από την ευρωπαϊκή. Έτσι, ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ συμβιβάστηκε με τον Κ. Σημίτη, ο οποίος διέθετε την ευρωπαϊκή εμπειρία, γνώριζε από προηγούμενες υπουργικές θητείες τους οικονομικούς μηχανισμούς, ήταν, εν ολίγοις, ο καταλληλότερος να διαχειρισθεί την υπόθεση της οικονομικής σταθεροποίησης¹⁶⁹.

Στα μέσα Οκτωβρίου του ίδιου έτους, ο Κ. Σημίτης παρουσίασε το τριετές πρόγραμμα σταθεροποίησης που έμελλε να μείνει στην ιστορία ως «πρόγραμμα λιτότητας». Το πρόγραμμα κλόνισε την ελληνική κοινωνία και έφερε μεγάλη αναταραχή στους κόλπους του κόμματος δεδομένου ότι η εξέλιξη αυτή σήμαινε την πλήρη αναθεώρηση της μέχρι τότε φυσιογνωμίας του «λαϊκού» κινήματος. Το ΠΑΣΟΚ ερχόταν για πρώτη φορά αντιμέτωπο με την κοινωνία που το είχε αναδείξει. Το πρόγραμμα προέβλεπε υποτίμηση της δραχμής κατά 15%, πάγωμα μισθών τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα, έλεγχο των προσλήψεων, συγκράτηση των δημοσίων δαπανών, έλεγχο δανεισμού, δαπανών και τιμών, ανασυγκρότηση των δημοσίων δαπανών, καθώς και μέτρα για την απελευθέρωση της οικονομίας και των αγορών από την κρατική παρέμβαση. Η πρώτη απόπειρα μετάβασης της οικονομίας στην ανοιχτή αγορά σφραγίσθηκε από τη θέση σε λειτουργία ενός μηχανισμού αυτοδέσμευσης και παρακολούθησης της ελληνικής οικονομίας από την Ε.Ο.Κ. Στόχος του εν λόγω προγράμματος ήταν η επίτευξη της σύγκλισης της χώρας με τα υπόλοιπα κράτη μέλη. Η περιοριστική πολιτική ζήτησης που επεβλήθη ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με το κεϋνσιανό μοντέλο που είχε ισχύσει έως τότε. Μεγαλύτερη πίεση ασκήθηκε στα λαϊκά εισοδήματα προκαλώντας τα πρώτα σοβαρά πολιτι-

---

169. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 53-54.

κά ρήγματα. Η επιβολή του προγράμματος προκάλεσε, όπως ήταν αναμενόμενο, μεγάλη εσωκομματική κρίση αλλά και αναταραχή στους συνδικαλιστικούς κύκλους με αποκορύφωμα το δίχως προηγούμενο απεργιακό κύμα που ξέσπασε. Πολλά συνδικαλιστικά μέλη και στελέχη του ΠΑΣΟΚ διεγράφησαν τότε.

Τώρα γινόταν εμφανής η τροπή που είχε πάρει η κοινωνία μέσα σε λίγα μόλις χρόνια. Το ΠΑΣΟΚ είχε επιβάλει το δικό του «πολιτισμό», ένα μείγμα μεγαλομανίας και μικροαστισμού, απότοκο του νεοπλουτισμού των άλλοτε «μη προνομιούχων». Ο καταναλωτισμός είχε εισβάλει για τα καλά στην ελληνική κοινωνία και ενθαρρυνόταν σημαντικά από το νέο lifestyle του νεοέλληνα που προώθησαν έντυπα ποικίλης ύλης της περιόδου. Η κοινωνία έδειχνε να έχει ολοκληρώσει την ιδότυπη μικροαστική δόμησή της. Η αίσθηση της έστω και επίπλαστης ευημερίας ήταν πλέον εμπεδωμένη. Κοινά στοιχεία στο διαστρωματωμένο συνονθύλευμα της «μεσαίας τάξης» αποτελούσαν τα πρότυπα κατανάλωσης, ψυχαγωγίας και συμπεριφοράς. Η «μεσαία τάξη» αγκάλιασε πλήθος υποομάδων: δημοσίους και ιδιωτικούς υπαλλήλους, ελεύθερους επαγγελματίες (γιατρούς, δικηγόρους, επιστήμονες), αυτοαπασχολούμενους¹⁷⁰. Το όνειρο για ιδιόκτητο σπίτι, εξοχική κατοικία και αυτοκίνητο άμβλυνε σημαντικά τις εισοδηματικές ανισότητες στον χώρο της μεσαίας τάξης. Σημαντικό ρόλο στη διαδικασία κοινωνικής συγκρότησης διαδραμάτισε η παραοικονομία, η οποία επεκτάθηκε σε όλους τους τομείς προσφέροντας αφορολόγητα εισοδήματα τα οποία, στη συνέχεια, νομιμοποιούνταν αυτομάτως με την τοποθέτησή τους σε έντοκα γραμμάτια και ομόλογα του ελληνικού δημοσίου. Η μαζική στροφή των Ελλήνων προς την παραοικονομία που συντελέσθηκε εκείνα τα χρόνια μπορεί να αποδοθεί στους χαμηλούς μισθούς του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα, την περίοδο της λιτότητας. Πράγματι, μεγάλη μερίδα μισθωτών και αυτοαπασχολούμενων θα αναζητήσει πηγές εσόδων στη μαύρη οικονομία. Μεγάλο τμήμα του εμπορίου, των υπηρεσιών, του τουρισμού και κυρίως της διακίνησης αγαθών ξέφυγε από τον ασφυκτικό κρατικό έλεγχο. Η μαζική επιλογή της φοροαποφυγής είχε ως αποτέλεσμα τη γενίκευση της φοροδιαφυγής. Τα «μαύρα» είχαν μπει δυναμικά

---

170. *Ο. π.*, σ. 40, 57, 60, 69, 103-104.

στη ζωή του μέσου Έλληνα, έγιναν καθεστώς, αποτέλεσαν μία ακόμη πηγή στρέβλωσης του οικονομικού συστήματος. Παρά το κλίμα λιτότητας, τα ανερχόμενα στρώματα (επωφελούμενα και από τη γενίκευση της παραοικονομίας) θα αρχίσουν να εγκαταλείπουν το κέντρο της Αθήνας και να μεταναστεύουν προς νέα προάστια που θα γίνουν ο νέος προορισμός της λεγόμενης μεσαίας τάξης, η οποία άρχισε τότε να αποκτά υπόσταση. Η φοροδιαφυγή, ως εγγενές στοιχείο της ελληνικής οικονομίας, δεν ήταν εύκολο να παταχθεί. Εξάλλου, από πολλούς η παραοικονομία, η οποία είχε φθάσει στο απόγειό της κατά τη δεκαετία του 1980, θεωρούνταν ότι έδινε διέξοδο στο πρόβλημα και ότι προσέφερε ευκαιρίες επιβίωσης σε αφανείς ομάδες του πληθυσμού.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο διορισμός στο Δημόσιο αποτέλεσε και εξακολουθεί να αποτελεί επιδίωξη και στόχο κάθε Έλληνα που προσβλέπει σε μόνιμη απασχόληση. Οι μισθοί στο Δημόσιο όμως δεν υπήρξαν ποτέ «ικανοποιητικοί». Λύση σε αυτό το πρόβλημα αποτέλεσε η πολλαπλή απασχόληση των δημοσίων υπαλλήλων. Η «πολυσθένεια», η συμπεριφορά δηλαδή των πολιτικών και κοινωνικών υποκειμένων, όπως αυτή διαμορφώνεται στη βάση των ειδικών συμφερόντων και σχέσεων κάθε ομάδας με το πολιτικό σύστημα συνιστά ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ελληνικής πραγματικότητας. Η μικροαστική και καταναλωτική δομή θα ακολουθούσε την ελληνική κοινωνία έκτοτε και θα αποδεικνυόταν ιδιαιτέρως ανθεκτική σε τυχόν απόπειρες μεταλλαγής της.

Η νέα οικονομική πολιτική του Κ. Σημίτη θα αρχίσει σταδιακά να αποδίδει. Η υποτίμηση του νομίσματος και το πάγωμα των μισθών καρποφόρησαν. Η χώρα κατάφερε να ξεπεράσει την κρίση στο ισοζύγιο πληρωμών. Το άνοιγμα στην οικονομία της αγοράς έγινε σε συνεργασία με και υπό την επίβλεψη της Τράπεζας της Ελλάδος. Το χρηματοπιστωτικό σύστημα μπόρεσε σταδιακά να αποκτήσει βαθμούς ελευθερίας και να προκαλέσει το ενδιαφέρον νέων επενδυτών¹⁷¹. Την ίδια στιγμή, συντελούνταν η αναδιάρθρωση του ιδιωτικού τομέα, δηλαδή η μεγέθυνση και η ανασυγκρότηση των ιδιωτικών επιχειρήσεων μέσω συγχωνεύσεων, εξαγορών ή και διείσδυσης ξένων πολυεθνικών στην ελληνική αγορά. Μάλιστα, ενώ, έως το 1985, η κίνηση του Χρηματιστηρίου Αθηνών ήταν αμελητέα, τη διετία 1985-1987, τέθηκαν οι βάσεις για την ανα-

---

171. Ο. π., σ. 63-66.

γέννηση της χρηματιστηριακής αγοράς. Κατά την κρίσιμη αυτή διετία θα προωθηθούν σχέδια για την αναδιοργάνωση του ευρύτερου δημοσίου τομέα.

Το 1986 θα αποδειχθεί κρίσιμη χρονιά και θα κυλήσει εν μέσω συνεχών συγκρούσεων και αντιδράσεων καθώς οι συνδικαλιστικοί φορείς θα αρνηθούν να αποδεχθούν το πάγωμα των μισθών και θα προκαλέσουν τριγμούς και ρήγματα στους κόλπους τόσο της ΠΑΣΚΕ όσο και του κόμματος. Η κοινωνία θα αρχίσει για πρώτη φορά να αμφισβητεί το ΠΑΣΟΚ. Οι εξελίξεις θα είναι ραγδαίες. Το ΠΑΣΟΚ ηττήθηκε στις δημοτικές εκλογές του 1986 καθώς η Ν.Δ. κατόρθωσε να κατακτήσει τους τρεις μεγάλους δήμους της χώρας. Οι εκλογές του 1986 στην Αθήνα και τα διακομματικά προεδρεία συνεργασίας ΚΚΕ-Ν.Δ. εξασφάλισαν την αυτόνομη πολιτική παρουσία του αριστερού πόλου και συνέβαλε στη συνεργασία μεταξύ των τριών «πόλων» του τρικομματισμού με όλους τους δυνατούς συνδυασμούς. Οι πρωτοφανείς αυτοί μετασχηματισμοί διαμόρφωσαν ένα απόλυτα τριπολικό σύστημα, στο πλαίσιο του οποίου οι κομματικές συγγένειες μεταξύ ΠΑΣΟΚ-ΚΚΕ, θα αποδυναμωθούν εντυπωσιακά, όπως θα δούμε, τις παραμονές των εκλογών του Ιουνίου του 1989. Οι κυβερνητικές επιλογές της τετραετίας 1985-1989, η παρατεταμένη κρίση αξιοπιστίας και, κυρίως, η κορύφωσή της στη διάρκεια του τελευταίου χρόνου λειτούργησαν αποφασιστικά προς τη σταδιακή πολιτική απομόνωση του ΠΑΣΟΚ με αποτέλεσμα να διαρραγούν οι δεσμοί συγγένειας που είχαν οικοδομηθεί μεταξύ των δύο (αντιδεξιών) πόλων¹⁷².

Το «σκάνδαλο Κοσκωτά» έμελλε να φέρει νέες ανακατατάξεις στα πολιτικά πράγματα του τόπου. Ο Γιώργος Κοσκωτάς έκανε την εμφάνισή του γύρω στα 1984 ως νεαρός και φέρελπις επιχειρηματίας με διασυνδέσεις στην Αμερική και πολλά πτυχία, τα οποία απεδείχθησαν εκ των υστέρων πλαστά. Προσελήφθη αρχικά ως λογιστής στην Τράπεζα Κρήτης. Επρόκειτο για μία μικρή τράπεζα την οποία ο Κοσκωτάς κατάφερε να εξαγοράσει με χρήματα τα οποία υπεξείρεσε τεχνηέντως από την ίδια την τράπεζα. Ο Γ. Κοσκωτάς κινήθηκε δυναμικά παρουσιάζοντας την τράπεζά του ως τράπεζα των μικρομεσαίων και των «νέων επιχειρηματιών». Επιχείρησε μάλιστα να διεισδύσει στον Τύπο με χρήματα τα οποία άντλησε από την Τράπεζα Κρήτης αλλά και στο χώρο του

---

172. Νικολακόπουλος, Η., «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 211.

ποδοσφαίρου εξαγοράζοντας τον Ολυμπιακό. Ο Κοσκωτάς αγόρασε την *Καθημερινή* και τη *Βραδυνή* και εξέδωσε τις 24 Ώρες και λίγο νωρίτερα το περιοδικό *Ένα* (από κοινού με τον Παύλο Μπακογιάννη) και το περιοδικό *Τέταρτο*. Τέλος, υπήρξε ιδιοκτήτης του ραδιοφωνικού Σταθμού Σκάι. Η επεκτατική δράση του Γ. Κοσκωτά προκάλεσε ανησυχία σε πολλούς κύκλους που ένιωθαν να πλήττονται βαριά. Τα αντίπαλα δημοσιογραφικά συγκροτήματα έκαναν καταγγελίες κατά του Κοσκωτά¹⁷³. Στο γενικότερο κλίμα φθοράς (αποδοκιμασία της «αγοράς του αιώνα», τηλεφωνικές υποκλοπές, σκάνδαλο Λιάνη, συνάντηση Παπανδρέου-Κοσκωτά), η Δικαιοσύνη θα αρχίσει να ασχολείται σοβαρά με τις καταγγελίες κατά του Κοσκωτά.

Η σύμπλευση παραδοσιακής Αριστεράς και Δεξιάς την ίδια περίοδο εκτράχυνε την ήδη δύσκολη κατάσταση. Οι συνθήκες αντιπαράθεσης με το ΠΑΣΟΚ που δημιούργησαν οι δύο πόλοι εξυπηρετούσαν προφανώς απώτερους σκοπούς για τις επερχόμενες εκλογές. Η Αριστερά αδημονούσε να πρωταγωνιστήσει επιτέλους -όπως θεωρούσε ότι το δικαιούνταν- στην πολιτική σκηνή. Τα ψυχολογικά βάρη έναντι του Α. Παπανδρέου, τον οποίο η Αριστερά θεωρούσε υπεύθυνο για τον μέχρι τότε δευτεραγωνιστικό της ρόλο, την ώθησε σε ακρότητες και σε λανθασμένες επιλογές. Στις αρχές Αυγούστου του 1988, διατυπώθηκαν ευθείες κατηγορίες κατά του αντιπροέδρου της κυβέρνησης, Μένιου Κουτσόγιωργα, περί ανάμειξης του στην υπόθεση Κοσκωτά, κατηγορίες οι οποίες είχαν έρεισμα στον νόμο που είχε περάσει ο ίδιος για την απαγόρευση άρσης του τραπεζικού απορρήτου¹⁷⁴.

Σε κλίμα γενικευμένης αμφισβήτησης, ο Α. Παπανδρέου ασθένησε σοβαρά και, στις 23 Αυγούστου 1988, μετέβη στο Λονδίνο, όπου και παρέμεινε για δύο μήνες. Η ασθένειά του ήγειρε σενάρια περί διαδοχής τους, αποδιοργάνωσε πλήρως την κυβερνητική μηχανή και έδωσε τροφή σε έναν άνευ προηγουμένου λαϊκισμό. Ο Μ. Κουτσόγιωργας κατέβαλε απέλπιδες προσπάθειες προκειμένου η Κεντρική Τράπεζα Ελλάδος να μην αναμειχθεί στην υπόθεση της Τράπεζας Κρήτης. Τα στοιχεία που διέθετε ο διευθυντής της πρώτης ήταν αποκαλυπτικά και επαρκή για να ξεκινήσει η διαδικασία δίωξης του Κοσκωτά.

---

173. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, 8' έκδοση, σ. 61 και Κουστίνης, Π., «Σκάνδαλο Κοσκωτά» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 549-552.

174. *Ό. π.*, σ. 82-83

Ο Γ. Κοσκωτάς, νιώθοντας ασφυκτική πλέον την πίεση, άρχισε να εξαπολύει απειλές εμπλέκοντας τον ίδιο τον Α. Παπανδρέου και τον γιό του, Γιώργο Παπανδρέου, σε ένα γαϊτανάκι ψευδών και αναληθών κατηγοριών περί εμπλοκής και χρηματισμού τους. Αργότερα, βέβαια, αποδείχθηκε ότι τα στοιχεία αυτά ήταν πλαστά. Σε μία τελευταία προσπάθεια διάσωσης της τιμής και του ονόματός του, ο Μ. Κουτσόγιωργας προσπάθησε να μεταβιβάσει την Τράπεζα Κρήτης σε ιδιώτες. Η πώληση απετράπη χάρη στην παρέμβαση του διοικητή της Κεντρικής Τράπεζας της Ελλάδος. Οι απάτες του Κοσκωτά συγκλόνισαν το πανελλήνιο. Ο Α. Παπανδρέου, παρά το τσαλάκωμα που είχε υποστεί, αντέδρασε κάνοντας λόγο για «χυδαίες» επιθέσεις του Τύπου κατά του ιδίου και οχυρώθηκε πίσω από τη Δικαιοσύνη. Επέμεινε μάλιστα στην εξάντληση της τετραετίας θέλοντας να κερδίσει χρόνο ώστε να κατέλθει στις επόμενες εκλογές με τις λιγότερες δυνατές απώλειες. Το ΠΑΣΟΚ αναζητώντας πια συστηματικά και συντονισμένα τρόπους εξόδου από την κρίση, θα στραφεί και πάλι στον πολύπαθο λαό για να υπενθυμίσει τα δεινά της κυριαρχίας της Δεξιάς, θα απευθυνθεί στην εαμική Αριστερά υπενθυμίζοντας τους δεσμούς της με την κεντρικά κληρονομιά του ΠΑΣΟΚ, θα καταστήσει πάνω από όλα σαφές ότι το ΠΑΣΟΚ δεν είναι εύκολος αντίπαλος¹⁷⁵.

Η πολυτάραχη πολιτική ιστορία της χώρας θα σηματορευθεί από μία ακόμη μελανή στιγμή: το αποκαλούμενο «βρώμικο '89». Στις 3 Ιανουαρίου 1989, οι ηγέτες των τεσσάρων κομμάτων της αντιπολίτευσης επισκέφθηκαν τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας με αίτημα την προκήρυξη εκλογών με απλή αναλογική, το συντομότερο δυνατό. Ο Α. Παπανδρέου, όπως και άλλοτε, αρνήθηκε να διαπραγματευθεί τον ισχύοντα εκλογικό νόμο κάλεσε, ωστόσο, την Αριστερά σε διάλογο. Οι ηγέτες της Αριστεράς αρνήθηκαν με τη σειρά τους την πρόσκληση. Λίγο αργότερα θα ξεσπάσει νέο σκάνδαλο. Στο μάτι του κυκλώνα θα βρεθεί ο τότε Υπουργός Οικονομικών και σφοδρός πολέμιος του Κ. Μητσοτάκη, Δημήτρης Τσοβόλας. Οι κατηγορίες κατά του Δ. Τσοβόλα αφορούσαν υποτιθέμενες διευκολύνσεις και παροχές υπέρ επιχειρηματία, ο οποίος είχε πουλήσει ξενοδοχειακή μονάδα στον Κοσκωτά. Ο Δ. Τσοβόλας χτυπήθηκε

---

175. Ό. π., σ. 86-87, 97, Κουσιένης, Π., «Σκάνδαλο Κοσκωτά» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 549-552.

αλύπητα. Παράλληλα, αποκαλύφθηκε ότι ο Μ. Κουτσόγιωργας είχε πράγματι χρηματισθεί από τον Κοσκωτά προκειμένου να αποτρέψει νομοθετικά την άρση του τραπεζικού απορρήτου. Η αποκάλυψη αυτή θα προσφέρει στους διώκτες του Α. Παπανδρέου το έρεισμα που αναζητούσαν. Ο ενιαίος Συνασπισμός της Αριστεράς διακήρυξε μάλιστα ότι θα αγωνισθεί προκειμένου να αποδοθούν πολιτικές και ποινικές ευθύνες. Τελικά, τον Μάρτιο του 1989, ο Μ. Κουτσόγιωργας παραιτήθηκε, αφού προηγουμένως είχε επεξεργασθεί νέο εκλογικό νόμο, ο οποίος θα αποδεικνυόταν σημαντικό εμπόδιο για την εξασφάλιση της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας από τον Κ. Μητσοτάκη. Η αντιπολίτευση, επιθυμώντας διακαώς την εκλογική καθίζηση του ΠΑΣΟΚ, προετοιμαζόταν για συνεργασίες. Από τον Μάιο του 1989, ξεκίνησε μία σκληρή προεκλογική περίοδος. Ο Α. Παπανδρέου θα ξεπεράσει τον εαυτό του. Θα εξαντλήσει κάθε περιθώριο και σε μία έξαρση λαϊκισμού, σε συγκέντρωση στο Περιστέρι, απευθυνόμενος στον υπουργό Οικονομικών, θα πει το ιστορικό πλέον: «Τσοβόλα δώσ' τα όλα».

Ο Κ. Μητσοτάκης, αποκλείοντας το ενδεχόμενο συνεργασίας με τον Συνασπισμό, δήλωσε ότι αν δεν εξασφαλισθεί αυτοδυναμία θα ζητήσει νέες εκλογές, ενώ ο Λ. Κύρκος ορκιζόταν ότι δεν επρόκειτο να στηρίξει κυβέρνηση της Ν.Δ. Στις διπλές εκλογές της 18ης Ιουνίου 1989, το ΠΑΣΟΚ με ποσοστό 39,1% και 125 έδρες θα γνωρίσει σημαντική εκλογική ήττα. Ωστόσο, η Ν.Δ. ως πρώτο κόμμα με ποσοστό 44,3% και 145 έδρες δεν θα κατορθώσει να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Οι εκλογές της 18ης Ιουνίου 1989 διεξήχθησαν σε ιδιαίτερα φορτισμένο κλίμα λόγω της συσσωρευμένης έντασης των προηγούμενων μηνών στην πολιτική ζωή της χώρας. Το σκάνδαλο Κοσκωτά, με τις κατηγορίες των κομμάτων της αντιπολίτευσης για εμπλοκή κυβερνητικών στελεχών και του ίδιου του πρωθυπουργού, καθώς και η φθορά που είχε υποστεί το ΠΑΣΟΚ είχαν διαμορφώσει ένα άκρως αρνητικό κλίμα για το κυβερνών κόμμα¹⁷⁶.

Ο Κ. Μητσοτάκης θα εξαντλήσει την εντολή δίχως να φέρει αποτέλεσμα. Η δεύτερη δόθηκε στον ηγέτη του ΠΑΣΟΚ, ενόσω εκείνος νοσηλευόταν και πάλι στο νοσοκομείο. Στις 26 Ιουνίου 1989, ο Α. Παπανδρέου, έχοντας ξεπεράσει

---

176. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 100-1001, 107, Κακεπάκη, Μ., «Εκλογές 1989-1990» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 153.

τον κίνδυνο, συναντήθηκε με τον Χαρίλαο Φλωράκη. Η πρότασή του ήταν να συγκροτηθεί κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ και Συνασπισμού με πρωθυπουργό τον Κωστή Στεφανόπουλο. Ο Κ. Μητσοτάκης εξοργίσθηκε συνειδητοποιώντας τον κίνδυνο να χάσει την εξουσία μέσα από τα χέρια του και μάλιστα με μοχλό τον Κ. Στεφανόπουλο. Στις 27 Ιουνίου 1989, πραγματοποιήθηκε στη Γλυφάδα συνάντηση των Κ. Μητσοτάκη και Χ. Φλωράκη, το λεγόμενο «μεγάλο συνοικέσιο». Συνδυετικός κρίκος Δεξιάς-Αριστεράς υπήρξε ο Παύλος Μπακογιάννης. Σε εκείνη τη συνάντηση έγινε η συμφωνία της συγκυβέρνησης. Στις 30 Ιουνίου 1989, ανακοινώθηκε επισήμως η συμφωνία Ν.Δ.-Συνασπισμού για τον σχηματισμό κυβέρνησης υπό τον Τζαννή Τζαννετάκη. Η έκπληξη ήταν μεγάλη για τον κόσμο παρότι πολλά ήταν τα σενάρια που είχαν ακουσθεί τον τελευταίο χρόνο. Η συμφωνία αντιμετωπίστηκε ως παράταιρη και δεν έγινε ποτέ αποδεκτή. Πολλοί είναι οι ψηφοφόροι της Αριστεράς που δεν συμφιλιώθηκαν ποτέ με τα παιχνίδια εξουσίας της ηγεσίας¹⁷⁷. Την 1η Ιουλίου 1989, ο Τζαννής Τζαννετάκης έλαβε από τον Χ. Σαρτζετάκη εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, η οποία ορκίσθηκε την επομένη. Το ΠΑΣΟΚ χαρακτήρισε πρωτοφανή συναλλαγή τη συμφωνία και κατήγγειλε την ηγεσία της Αριστεράς ότι στόχευε στη διάσπαση και τη λεηλασία του κινήματος.

Η ορκωμοσία της κυβέρνησης Τζαννετάκη στις 2 Ιουνίου 1989 σήμανε το τέλος της πρώτης οκταετίας διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ αλλά και της έντονης πόλωσης που χαρακτήρισε την περίοδο αυτή. Ταυτόχρονα, η συμμετοχή της κομμουνιστικής Αριστεράς στο κυβερνητικό σχήμα, για πρώτη φορά μετά το 1944, σηματοδότησε το ουσιαστικό τέλος του Ψυχρού Πολέμου στην Ελλάδα, λίγους μήνες πριν την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Η συνεργασία των πάλαι ποτέ νικητών και ηττημένων του Εμφυλίου, αφενός, και η ανάληψη κυβερνητικών καθηκόντων από τις δυνάμεις της μόνιμης αντιπολίτευσης, αφετέρου, συνέβαλαν ουσιαστικά στην ομαλοποίηση της δημοκρατικής ζωής. Ωστόσο, η κυβέρνηση Τζαννετάκη, ίσως το πιο αμφισβητούμενο κυβερνητικό εγχείρημα της Μεταπολίτευσης, έμεινε γνωστή ως το «βρώμικο '89». Λόγω της μεταβατικής της φύσης, συμφωνήθηκε η κυβέρνηση να παίξει απλώς διαχειριστικό ρόλο στους περισσότερους τομείς, αποφεύγοντας συνειδητά μεί-

---

177. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 114-116.

ζONES αλλαγές στην οικονομική ή την εξωτερική πολιτική. Σημαντική κληρονομιά της συγκυβέρνησης ήταν ότι επιτέλους η διεξαγωγή της πολιτικής διαμάχης έπαψε να γίνεται με όρους του μετεμφυλιακού παρελθόντος. Παρά τις δικαιολογημένες αντιδράσεις, η κυβέρνηση Τζαννετάκη αποτέλεσε μεγάλη καινοτομία για το πολιτικό σύστημα χωρίς όμως να εγκαινιάσει νέα περίοδο συνεργασιών¹⁷⁸.

Η συνεργασία Ν.Δ.-Συνασπισμού εγκλωβίσθηκε στη γραμμή της «κάθαρσης» και θέλησε να παραπέμψει πάση θυσία τον Α. Παπανδρέου στο Ειδικό Δικαστήριο. Από πολύ νωρίς έγινε φανερό ότι η κυβέρνηση αυτή θα ήταν προσωρινή. Ο μόνος λόγος ύπαρξής της ήταν η προετοιμασία του εδάφους για τις επόμενες εκλογές και την πρωθυπουργοποίηση του Κ. Μητσοτάκη. Στη λογική προετοιμασίας των επόμενων εκλογών θα αρχίσει πάνω από όλα η επέμβαση στον κρατικό μηχανισμό και θα επισπευσθούν οι κοινοβουλευτικές διαδικασίες για τη δίωξη του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ. Από τις πρώτες κιόλας ημέρες θα γίνουν ριζικές αλλαγές στα ανώτατα κλιμάκια της Διοίκησης και θα ακολουθήσουν μαζικές μετακινήσεις υπαλλήλων σε όλη την κλίμακα του κράτους. Η ΔΑΚΕ θα υποκαταστήσει την ΠΑΣΚΕ. Η κυβέρνηση Τζαννετάκη έδειξε από νωρίς τη δυσκαμψία του προβληματικού συνεταιρισμού. Στον τομέα της οικονομίας θα υπάρξει ένα είδος αποχαλίνωσης με το μοίρασμα παροχών αφειδώς προς πάσα κατεύθυνση. Τον χειμώνα του 1989-1990, το ελληνικό κράτος έφθασε στα πρόθυρα της χρεοκοπίας και της στάσης πληρωμών.

Ο Α. Παπανδρέου, ως «βασικός υπεύθυνος» για το σκάνδαλο Κοσκωτά θα οδηγηθεί, μαζί με τους Μ. Κουτσόγιωργα, Π. Ρουμελιώτη και Δ. Τσοβόλα, στην ειδική ανακριτική επιτροπή. Στις 20 Σεπτεμβρίου 1989, ο Α. Παπανδρέου θα παραπεμφθεί σε δίκη. Η Ν.Δ. θα φέρει ενώπιον της Βουλής δύο προτάσεις κατηγορίας για το σκάνδαλο Κοσκωτά και για την υπόθεση του καλαμποκιού. Για το λόγο αυτό συστήθηκαν, κατά περίπτωση, εξεταστικές ή ανακριτικές επιτροπές. Η Βουλή αποφάσισε τελικά με πλειοψηφία τη σύσταση ανακριτικής επιτροπής και για τις τηλεφωνικές υποκλοπές. Με την παραπομπή του Α. Παπανδρέου στο Ειδικό Δικαστήριο το κόμμα πέρασε νέα μεγάλη εσωτερική κρίση. Σημαινουσες προσωπικότητες και στενοί συνεργάτες του ΠΑΣΟΚ προετοιμάζονταν και προαλείφονταν για τη θέση του αρχηγού. Η αίσθηση της

---

178. Βέρνυ, Σ., «Συγκυβέρνηση» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 561-563.

πολιτικής δίωξης είχε αρχίσει να έχει αντίκτυπο στον κόσμο, ο οποίος ουδέποτε είχε πεισθεί από το ιδεολόγημα της «κάθαρσης». Ο Κ. Μητσοτάκης δεν διέθετε το ειδικό βάρος, δεν έπειθε τον κόσμο ότι θα πραγματοποιήσει όλα όσα πολλάκις είχε ευαγγελισθεί. Η πρώτη εκλογική αναμέτρηση του 1989, βέβαια, είχε ήδη σημάνει το τέλος μίας μακράς και σημαντικής περιόδου κατά την οποία είχε αναδιαμορφωθεί το πολιτικοοικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Παράλληλα, στα τέλη Ιουλίου του 1989, η κυβέρνηση Τζαννετάκη, μετά από ισχυρές πιέσεις, εκχώρησε άνευ όρων το δημόσιο αγαθό της ενημέρωσης σε ιδιώτες επιχειρηματίες. Η εκχώρηση αυτή καλύφθηκε από μία διάταξη του νομοθετικού διατάγματος της Χούντας (1244/1972) και μόνο εκ των υστέρων ψηφίσθηκε στη Βουλή νέος νόμος (1244/1989) για να προσφέρει υποτυπώδη κάλυψη. Ο μόνος που αντέδρασε ήταν ο πρόεδρος της ΔΗΑΝΑ του οποίου η ομιλία υπήρξε μνημειώδης. Αλλά και στους κόλπους του ΠΑΣΟΚ η φωνή του Αλέκου Παπαδόπουλου θα προειδοποιήσει για την απειλή που συνιστά η ιδιωτική τηλεόραση στην κουλτούρα και τον πολιτισμό. Ωστόσο, δεν υπήρξαν πρόθυμες δυνάμεις να αντισταθούν στην επέλαση των νέων ηθών¹⁷⁹. Έτσι, στα τέλη του 1989 και στις αρχές του 1990, θα εκπέμπουν για πρώτη φορά τα δύο μεγάλα ιδιωτικά κανάλια, το Mega Channel και ο ANT1. Το πρώτο θα καθιερωνόταν ως το κανάλι της Κεντροαριστεράς, ενώ το δεύτερο ως αυτό της Κεντροδεξιάς. Με αυτό τον τρόπο, η πολιτική εκχώρησε μέγιστη ισχύ στον κύκλο των εκδοτών, τούς κατέστησε ρυθμιστές, προσέφερε ισόβια στήριξη σε πρόσωπα τα οποία δεν υπόκειντο σε λαϊκό έλεγχο. Πράγματι, εκείνη την περίοδο η πολιτική αποδεσμεύθηκε και ανέπτυξε σχέχη εξάρτησης από την τηλεόραση, αποξένωσε με την πάροδο των χρόνων την πολιτική από το λαό φέρνοντάς την σε αδιέξοδο¹⁸⁰.

Η κυβέρνηση Τζαννετάκη άντεξε έως τις 7 Οκτωβρίου 1989, οπότε και ξεκίνησε η διαδικασία για τη διεξαγωγή νέων εκλογών. Ο Χ. Σαρτζετάκης ανέθεσε το σχηματισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης στον πρόεδρο του Αρείου Πάγου, Γιώργο Γρίβα, ο οποίος επιφορτίσθηκε με το έργο της διεξαγωγής εκλογών στις 5 Νοεμβρίου του ίδιου έτους.

---

179. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 123-124.

180. Κομνηνού, Μ., «Ιδιωτική τηλεόραση» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 235-238.

Παραμονές των εκλογών εκδηλώθηκε κρίση στον Συνασπισμό της Αριστεράς. Ο Χαρίλαος Φλωράκης δήλωσε ότι δεν θα παρέπεμπε τον Α. Παπανδρέου στο Ειδικό Δικαστήριο εάν εκείνος αναλάμβανε την πολιτική ευθύνη για το σκάνδαλο Κοσκωτά. Η εν λόγω δήλωση μεταφράσθηκε ως αυτοκριτική του Χ. Φλωράκη σε μία στιγμή που πλήθαιναν διαρκώς τα σενάρια για μετεκλογική συνεργασία ΠΑΣΟΚ-Συνασπισμού. Σχεδόν ταυτόχρονα, ο Λ. Κύρκος έθεσε τους όρους για μία τέτοια συνεργασία απαιτώντας την καταδίκη του «αυριανισμού». Στις 5 Νοεμβρίου 1989, οι Έλληνες κλήθηκαν εκ νέου στις κάλπες. Το ποσοστό του ΠΑΣΟΚ (40,67%), ελαφρώς αυξημένο σε σχέση με αυτό της αναμέτρησης του Ιουνίου, διατήρησε το κόμμα στην αξιωματική αντιπολίτευση.

Πρώτο κόμμα θα αναδειχθεί η Ν.Δ. χωρίς όμως να καταφέρει και πάλι να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Ο Τ. Τζαννετάκης έλαβε πρώτος εντολή σχηματισμού κυβέρνησης την οποία εξάντλησε και παρέδωσε στον αρχηγό της Ν.Δ. Ο Κ. Μητσοτάκης, θα συνατηθεί πρώτα με τον Α. Παπανδρέου. Σε αυτή τη συνάντηση φάνηκε για πρώτη φορά να υπάρχει σημείο επαφής μεταξύ των δύο ηγετών. Έτσι, ο Κ. Μητσοτάκης δεν θα διστάσει να προτείνει εξ αρχής τη συγκρότηση οικουμενικής κυβέρνησης. Στα μέσα Νοεμβρίου ο Α. Παπανδρέου θα αποδεχθεί τελικά τη λύση της Οικουμενικής. Η περιβόητη σύσκεψη των τριών πολιτικών αρχηγών υπό τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας άρχισε στις 17 Νοεμβρίου 1989 και ολοκληρώθηκε με την επίτευξη συμφωνία, στις 21 Νοεμβρίου. Πρωθυπουργός επελέγη ο Ξενοφών Ζολώτας. Η Ελλάδα υποδεχόταν τη δεκαετία του 1990 βουτηγμένη στα προβλήματα, τα οποία θα μπορούσαν να αντιμετωπισθούν μόνο σε κλίμα εθνικής συνεννόησης και ομοθυμίας υπό την καθοδήγηση μίας κοινά αποδεκτής κυβέρνησης. Στο πλαίσιο αυτό, η Οικουμενική κυβέρνηση φάνταζε αναγκαία, αν όχι αναπόδραστη¹⁸¹.

Ο Ξενοφών Ζολώτας, εξωκοινοβουλευτική προσωπικότητα μεγάλου κύρους, ανέλαβε την πρωθυπουργία. Η νέα κυβέρνηση έπρεπε ευθύς αμέσως να αντιμετωπίσει συσσωρευμένα προβλήματα στον τομέα της οικονομίας, να αποτρέψει την κατάρρευση, να διαμορφώσει το κατάλληλο κλίμα για μακροπρόθεσμες λύσεις. Ταυτόχρονα, έπρεπε να λειτουργήσει σε κλίμα

---

181. Καραγιάννης, Γ., «Οικουμενική κυβέρνηση» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 389-390.

συνεννόησης, πράγμα εξαιρετικά δύσκολο αφού καθεμιά από τις πολιτικές δυνάμεις που συμμετείχαν είχε διαφορετική οπτική, διαφορετικούς στόχους και επιδιώξεις. Στη δύσκολη διεθνή συγκυρία του 1989, η Ελλάδα έμοιαζε να χαράζει το δικό της δρόμο. Η πολιτική ηγεσία δεν θα παρασυρθεί από τα πάθη και τις αντιθέσεις, θα κατανοήσει τις νέες συνθήκες, θα αντιληφθεί ότι γύρω της καταρρέουν τα πάντα και θα ομονοήσει. Πράγματι, η κυβέρνηση Ζολώτα κατάφερε να αποφύγει την επαπειλούμενη χρεοκοπία του ελληνικού Δημοσίου και να αντιμετωπίσει με επιτυχία τις τρέχουσες υποθέσεις. Στη βραχύβια ζωή της, επιτεύχθηκαν σημαντικές οικονομικές συμφωνίες και συνεργασίες (λ.χ. Intracom και ΟΤΕ). Παράλληλα, η Οικουμενική επιχείρησε να θέσει τις βάσεις για την ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας. Ωστόσο, οι δυνατότητες της Οικουμενικής υπονομεύονταν καίρια από ενδογενείς παράγοντες. Οι περιορισμένες δυνατότητές της αφορούσαν πάντως περισσότερο την ίδια τη φύση της: επρόκειτο για μία συμβιβαστική λύση με ημερομηνία λήξης¹⁸².

Το ΠΑΣΟΚ προσέφερε τη στήριξή του στην κυβέρνηση Ζολώτα καθώς ο Α. Παπανδρέου ένοιωθε να κερδίζει από την ύπαρξή τη σημαντικό πεδίο επιρροής και συμμετοχής σε μια στιγμή που πολλοί επιθυμούσαν και φρόντιζαν για τον αποκλεισμό του. Σε εκείνη ακριβώς τη συγκυρία, ο Α. Παπανδρέου θα επιλέξει να συνδέσει το ΠΑΣΟΚ με τη Σοσιαλιστική Διεθνή. Εν τω μεταξύ, οι λογαριασμοί του Μ. Κουτσόγιωργα στην Ελβετία θα ανοίξουν. Ο άλλοτε κραταιός αντιπρόεδρος θα ομολογήσει τον χρηματισμό του από τον Κοσκωτά και το ΠΑΣΟΚ θα δηλώσει ότι ο πρώην αντιπρόεδρος του κινήματος αποτελούσε παρελθόν για την παράταξη με αποτέλεσμα να τον αποκλείσει από τους συνδυασμούς του στις επερχόμενες εκλογές¹⁸³.

Στις 3 Ιανουαρίου 1990, ο Κ. Μητσοτάκης θα επικρίνει την Οικουμενική κυβέρνηση για αναποφασιστικότητα και αδυναμία. Φάνηκε τότε ότι η κυβέρνηση Ζολώτα δεν είχε πολλές πιθανότητες να μακροημερεύσει. Ο Ξ. Ζολώτας, ωστόσο, δεν παραιτήθηκε από τη μεγάλη προσπάθεια που κατέβαλλε. Σκοπός του ήταν να ελέγξει κυρίως τις λειτουργικές δαπάνες, να επιβάλει περικοπές σε τρέχοντα έξοδα, να συγκρατήσει τις προσλήψεις και τις

---

182. Καραγιάννης, Γ., «Οικουμενική κυβέρνηση» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 390.

183. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 144-145, 157.

μονιμοποιήσεις του έκτακτου προσωπικού που τότε πίεζε αφόρητα τις ηγεσίες και των τριών κομμάτων. Ακόμη, με δεδομένη την παραοικονομία και τη φοροδιαφυγή, επανέφερε τον περίφημο φόρο επιτηδεύματος, ο οποίος έμοιαζε πιο επιβεβλημένος από ποτέ. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι την ίδια περίοδο, εκδηλώθηκε μεγάλο κύμα μετανάστευσης από όμορες χώρες των Βαλκανίων και Ελληνοποντίων προς τη χώρα, το οποίο τροφοδότησε τη μαύρη οικονομία στο έπακρο.

Το μεταναστευτικό κύμα υπήρξε μία καινούργια παράμετρος, η οποία θα επιδρούσε καταλυτικά στην εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας. Αρχικά, θα ενισχύσει τα μικροαστικά χαρακτηριστικά της, θα τονώσει την ήδη διογκωμένη μεσαία τάξη, στη συνέχεια όμως θα απειλήσει την ευημερία της, αφαιρώντας θέσεις εργασίας και περιοχές δραστηριότητας που μέχρι πρότινος θεωρούνταν δεδομένες. Οι εκατοντάδες χιλιάδες μετανάστες, κυρίως από την Αλβανία, θα καταφθάσουν στη χώρα και ευρισκόμενοι σε δεινή θέση θα κάνουν τα πάντα με ελάχιστες απαιτήσεις. Θα ασχοληθούν σε πρώτη φάση με τις αγροτικές εργασίες. Σε επόμενο στάδιο, θα μετακινηθούν στα αστικά κέντρα όπου θα γίνουν οικοδόμοι, χτίστες, θα απασχοληθούν στις βιοτεχνίες, θα γίνουν σερβιτόροι, ξενοδοχοϋπάλληλοι, οικιακοί βοηθοί και, γενικότερα, θα διαχυθούν σε όλα τα πεδία της ελληνικής οικονομίας. Σαφέστατα πάντως θα καλύψουν τις ανάγκες της «μαύρης» οικονομίας. Όσο ευεργετική υπήρξε η επίδραση των μεταναστών στις πόλεις και τα χωριά, άλλο τόσο αποτέλεσε πηγή αναστάτωσης καθώς, παράλληλα, ενισχύθηκε και η παραβατικότητα εγείροντας ανακλαστικά ξενοφοβίας και ρατσισμού στην ελληνική κοινωνία¹⁸⁴.

Στις 9 Απριλίου 1990, ο ελληνικός λαός οδηγήθηκε και πάλι στις κάλπες. Η Ν.Δ. κέρδισε το 46,88% και έλαβε 150 έδρες. Η 151η, που έδωσε στη Ν.Δ. την απαιτούμενη κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ανήκε σε υποψήφιο της ΔΗΑΝΑ που μετά τις εκλογές είχε έρθει σε επαφή με τον Κ. Μητσοτάκη. Το ΠΑΣΟΚ έλαβε ποσοστό 38,62% και εξέλεξε 123 βουλευτές. Τέλος, ο Συνασπισμός περιορίστηκε στο 10,28%. Την επομένη των εκλογών, ο Κ. Μητσοτάκης έλαβε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Ο πυρήνας της κυβέρνησής του συγκροτήθηκε από εκπροσώπους της κεντρώας

---

184. Ό,π., σ. 152-153.

και της καραμανλικής τάσης και όχι από τη νεοφιλελεύθερη. Από τα πρώτα ζητήματα που θα έπρεπε να διευθετήσει η νέα κυβέρνηση ήταν η εκλογή νέου Προέδρου της Δημοκρατίας. Ο Κ. Μητσοτάκης συναντήθηκε με τον Κ. Καραμανλή, ο οποίος αποδέχθηκε την πρόταση υποψηφιότητας. Ο Κ. Μητσοτάκης δεσμεύθηκε ότι θα συμβουλευέται τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και ότι η κυβέρνηση θα έχει στενή συνεργασία μαζί του. Το ΠΑΣΟΚ θα επιμείνει στην πρόταση Αλευρά αλλά επί της ουσίας θα συναινέσει υπέρ της υποψηφιότητας του Κ. Καραμανλή.

Η οικονομία εξακολουθούσε να αποτελεί βασικό θέμα. Η νέα κυβέρνηση έπρεπε να συγκροτήσει την πολιτική της. Η Ν.Δ. έθεσε καινούργια θέματα, μίλησε ευθέως για αποκρατικοποιήσεις και υποσχέθηκε σημαντικό κύμα δημιουργικών εξελίξεων. Ο Κ. Μητσοτάκης πρόβαλε με επιθετικό τρόπο την πώληση όλων των προβληματικών επιχειρήσεων με εξαίρεση εκείνων της πολεμικής βιομηχανίας. Σε ό,τι αφορά τη φορολογική, ο τότε Υπουργός Οικονομικών, Γιώργος Σουφλιάς, θα χρησιμοποιήσει όσα είχαν συμφωνηθεί στο πλαίσιο της Οικουμενικής με τον Γιώργο Γεννηματά. Στα πρώτα βήματα της νέας κυβέρνησης υπήρξαν τόσο η διάθεση για αλλαγές όσο και η σχετική προπαρασκευή. Ο Γ. Σουφλιάς αναγκάστηκε να έρθει αντιμέτωπος με τις συντεχνίες. Η προσπάθεια αυτή έφερε αποτελέσματα, σημαντικές και ριζοσπαστικές εξελίξεις για τα κρατούντα στην ελληνική κοινωνία. Επιβλήθηκε μηχανισμός φορολόγησης επιτηδευματιών και ελεύθερων επαγγελματιών. Επιβλήθηκε, επίσης, φορολογία εισοδήματος στους αγρότες και καταργήθηκαν οι ειδικές φοροαπαλλαγές για διάφορα επαγγέλματα. Το φορολογικό σύστημα έγινε αυστηρότερο και διαμόρφωσε τις βάσεις για την ενίσχυση των κρατικών εσόδων. Σε μία κοινωνία με ανύπαρκτη φορολογική συνείδηση και αίσθηση απόδοσης των προσηκόντων στο κράτος, η πίεση υπήρξε μεγάλη ιδίως με την αύξηση των βασικών συντελεστών του Φ.Π.Α. κατά δύο ποσοστιαίες μονάδες. Άλλο ένα σημαντικό μέτρο που έλαβε ο Γ. Σουφλιάς ήταν η κατάργηση του μηχανισμού ΑΤΑ που είχε εισαγάγει το ΠΑΣΟΚ το 1981. Επίσης, το ωράριο λειτουργίας των καταστημάτων έγινε συνεχές, καθιερώθηκε η τέταρτη βάρδια στη βιομηχανία, θεσμοθετήθηκε η μερική απασχόληση και αναδιατάχθηκαν τα επενδυτικά κίνητρα.

Το φθινόπωρο του 1990, ήρθε προς ψήφιση στη Βουλή νομοσχέδιο για την κοινωνική ασφάλιση. Ο Γ. Σουφλιάς, επηρεασμένος από τη διεθνή τάση αύξησης των ορίων ηλικίας συνταξιοδότησης και ελέγχου των ασφαλιστικών

δαπανών, παρενέβη στο ασφαλιστικό καταδεικνύοντας ότι το μέλλον θα ήταν πολύ διαφορετικό. Με το νέο νομοσχέδιο ο Υπουργός Οικονομικών κινήθηκε ουσιαστικά προς την αναθεώρηση του μηχανισμού υπολογισμού των συντάξεων ώστε αυτές να μην ξεπερνούν το 80% των αποδοχών κατά την εργασία, επιχείρησε την αναθεώρηση του καθεστώτος απόδοσης των αναπηρικών συντάξεων και έθεσε ζήτημα επανακαθορισμού των όρων ένταξης στα χαρακτηριζόμενα ως βαρέα και ανθυγιεινά επαγγέλματα. Βασικός στόχος υπήρξε η ομογενοποίηση των συντάξεων. Η ασφαλιστική μεταρρύθμιση Σουφλιά αποτέλεσε το πρώτο μεγάλο ρήγμα της κυβέρνησης Μητσοτάκη με την κοινωνία. Η κοινωνία δεν συμφιλιώθηκε ποτέ με τις αλλαγές αυτές. Στη συλλογική μνήμη των πολιτών, η εν λόγω μεταρρύθμιση κατεγράφη ως επίθεση κατά των δικαιωμάτων και προσέφερε τις βάσεις για την αναγέννηση και την ανασυγκρότηση της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Η μεγαλύτερη αντίδραση προήλθε από τους απασχολούμενους στο δημόσιο τομέα. Ο Κ. Μητσοτάκης δέχθηκε τότε ισχυρές πιέσεις από την καραμανλική πτέρυγα του κόμματός του με βασικό επιχείρημα τον κίνδυνο απώλειας της επαφής της κυβέρνησης με τα λαϊκά στρώματα. Οι βουλευτές της πτέρυγας αυτής απαίτησαν τη λήψη φιλολαϊκών μέτρων και τη χάραξη φιλικών προς των κόσμο πολιτικών. Υπό το βάρος της ασφυκτικής πίεσης, ο Κ. Μητσοτάκης παραχώρησε στην καραμανλική πτέρυγα το δικαίωμα ελέγχου και εμπλοκής στο σχεδιασμό της οικονομικής πολιτικής. Ο Γ. Σουφλιάς αντέδρασε ακαριαία υποβάλλοντας την παραίτησή του. Θα μπορούσε πάντως να ειπωθεί ότι τα μέτρα της περιόδου Σουφλιά έδωσαν ανάσα, βοήθησαν τα δημόσια οικονομικά να ξεφύγουν από τις συνθήκες της μεγάλης κρίσης.

Το Ειδικό Δικαστήριο κήρυξε αθώο με πλειοψηφία 6-5 τον Α. Παπανδρέου. Η απόφαση του Δικαστηρίου, παρά την καταδίκη του Δ. Τσοβόλα, κλόνισε για άλλη μία φορά τον Κ. Μητσοτάκη και ταυτόχρονα ενίσχυσε τη θέση του Α. Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ¹⁸⁶. Ο Α. Παπανδρέου, απαλλαγμένος από ευθύνες και κατηγορίες φρόντισε αμέσως να ενδυναμώσει την επαφή του με την κοινωνία αποκηρύσσοντας τις σκληρές φιλελεύθερες πολιτικές επιλογές και εμ-

---

185. *Ο. π.*, σ. 165, 167-168, 170.

186. Κουστένης, Π., «Παραπομπή στο ειδικό δικαστήριο» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 439-443.

μένοντας στη γραμμή του για ένα κράτος «εθνικό στρατηγείο», το οποίο θα παρεμβάινει, θα διατηρεί ερείσματα σε κρίσιμους τομείς της οικονομίας και θα στηρίζει τους ασθενέστερους. Ήταν μάλιστα σαφές ότι, σε περίπτωση νίκης του στις επόμενες εκλογές, το ΠΑΣΟΚ θα αφοσιωνόταν ολοκληρωτικά στον ευρωπαϊκό στόχο: την ένταξη της χώρας στη ευρωζώνη. Αντιθέτως, ο Κ. Μητσοτάκης έχασε την επαφή, τον ξεχωριστό δεσμό με την κοινωνία, ήδη από την εποχή της δολοφονίας του Π. Μπακογιάννη. Η απώλειά του υπήρξε καθοριστική για την συντηρητική παράταξη. Ο αρχηγός της Ν.Δ. απώλεσε τότε τον βασικό φορέα σκέψης, μία προσωπικότητα που τον κατηύθυνε σταθερά προς πιο φωτισμένα μονοπάτια και να αμβλύνει την τραχύτητα των προσωπικών πολιτικών του επιλογών του. Εν μέσω εσωτερικών αμφισβητήσεων, απογοητευμένος από την απόφαση του Ειδικού Δικαστηρίου, με το ΠΑΣΟΚ αναγεννημένο, ο Κ. Μητσοτάκης βρέθηκε αντιμέτωπος με μία ευρύτατη κοινωνική συμμαχία. Σε αυτή τη συγκυρία, ο αρχηγός της Ν.Δ. αποφάσισε να εφαρμόσει τη νεοφιλελεύθερη πολιτική του. Στο πλαίσιο αυτό, το νευραλγικής σημασίας Υπουργείο Οικονομικών ανατέθηκε στον Στέφανο Μάνο. Πρώτο μέλημα του νέου υπουργού υπήρξε η ανάδειξη του δημοσιονομικού προβλήματος και ο σχεδιασμός της επέμβασης που θα επιχειρούνταν. Δόθηκαν μάλιστα στη δημοσιότητα στοιχεία από τα οποία προέκυπτε η συμβολή όλων των κυβερνήσεων στη διεύρυνση του ελλείμματος και στις ανεξέλεγκτες αυξομειώσεις του πληθωρισμού¹⁸⁷.

Σε κλίμα γενικευμένης αμφισβήτησης και πολιτικής αδυναμίας, η προσοχή του πρωθυπουργού ήταν στραμμένη προς πολλαπλά ανοιχτά μέτωπα: Μακεδονικό, υποκλοπές, συγκρούσεις με τα ΜΜΕ, σκάνδαλα, δικαστικές διαμάχες. Τα θεμέλια της κυβέρνησης έμοιαζαν πλέον σαθρά και υποσκάπτονταν μέρα με τη μέρα όλο και περισσότερο από τους πολιτικούς της αντιπάλους. Το ΠΑΣΟΚ, εξάλλου, βρισκόταν σε φάση έντονων διεργασιών και αναγέννησης. Το 1993 θα αποδειχθεί μοιραία χρονιά για το κυβερνών κόμμα. Ο κόσμος δεν ένιωθε καμία συμπάθεια και επιθυμούσε διακαώς την πτώση του πρωθυπουργού. Η επιθυμία αυτή θα έπαιρνε πολύ σύντομα σάρκα και οστά όταν ο πρώην υπουργός Αντώνης Σαμαράς, θα παραιτούνταν από βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας παρασύροντας μαζί του άλλους τρεις βουλευτές (Σ. Στεφανόπου-

---

187. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 210, 213.

λο, Δ. Σταμάτη και Γ. Συμπιλιδή). Η αίσθηση της κοινής γνώμης ότι σύντομα η κυβέρνηση θα «έπεφτε», έγινε πραγματικότητα με τις τέσσερις αυτές παραιτήσεις. Όλο αυτό το διάστημα ο Κ. Μητσοτάκης είχε επιλέξει να κλείσει τα αυτιά στα σενάρια που μιλούσαν για απώλεια της οριακής πλειοψηφίας της κυβέρνησής του και έτσι μάλλον αιφνιδιάστηκε από τον καταγισμό των εξελίξεων¹⁸⁸.

Στις πρόωρες εκλογές που ακολούθησαν, ο Κ. Μητσοτάκης έφτασε εξουθενωμένος. Αντιθέτως, ο Α. Παπανδρέου, παρά τον διασυρμό και τον εξευτελισμό που είχε υποστεί τα προηγούμενα χρόνια, νίκησε κατά κράτος. Στις 10 Οκτωβρίου 1993, με ποσοστό 46,82% έναντι 39,30% της Ν.Δ., το ΠΑΣΟΚ αναλάμβανε και πάλι με πανηγυρικό τρόπο τα ηνία της διακυβέρνησης της χώρας. Η μεταστροφή του εκλογικού σώματος τον Νοέμβριο του 1993 σηματοδότησε κυρίως την πρόσδεση σε εγνωσμένες πρακτικές και κεκτημένα. Προτιμήθηκε δηλαδή η επιστροφή στην εξουσία ενός κόμματος που είχε δείξει εξαιρετική επίδοση στην ενσωμάτωση στελεχών και δομών του στις αντίστοιχες κρατικές δομές, έστω και με το κόστος της διαχειριστικής διάβρωσης που είχε οδηγήσει στην απόρριψή του τέσσερα χρόνια νωρίτερα¹⁸⁹.

Στην περίοδο που ακολούθησε την εκλογική επιτυχία του 1993, η διακυβέρνηση Παπανδρέου διαφοροποιήθηκε σε σχέση με την προηγούμενη οκταετία. Έχοντας διδαχθεί από τις αποτυχίες του παρελθόντος, ασφαλώς επηρεασμένος από την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στην Ανατολική Ευρώπη αλλά και αναπόδραστα υποχρεωμένος να τηρήσει τα κριτήρια σύγκλισης που επέβαλε η συνθήκη του Μάαστριχτ, ο Α. Παπανδρέου απέφυγε τον παλαιότερο λαϊκισμό και προσπάθησε να εφαρμόσει ένα ρεαλιστικό σχέδιο διακυβέρνησης της χώρας. Τα κύρια χαρακτηριστικά του νέου αυτού σχεδίου ήταν η προσπάθεια σύγκλισης της ελληνικής οικονομίας με τις υπόλοιπες οικονομίες της Ευρώπης με τελικό στόχο την ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ, ο σταδιακός εξορθολογισμός του κράτους και η ανάδειξη νέων πολιτικών στελεχών, ικανών να προωθήσουν το νέο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα¹⁹⁰. Στη νέα κυβερνητική φάση που εγκαινιάστηκε η νέα κυβέρνη-

---

188. *Ο. π.*, σ. 235-236.

189. Καρζής, Φ., *Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες-Η εκκρεμής μεταρρύθμιση 1996-2003*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ.80.

190. Παππάς, Τ., *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑ.ΣΟ.Κ., Παπανδρέου, εξουσία*, Αθήνα, Πατάκης, 2009, σ. 229.

ση κατέστησε σαφές ότι χωρίς τον έλεγχο των δημοσίων οικονομικών δεν υπήρχε περίπτωση η χώρα να επιτύχει τον ευρωπαϊκό στόχο. Ο Α. Παπανδρέου σχημάτισε λειτουργική και ικανή κυβέρνηση, η οποία θα ήταν σε θέση να καλύπτει τη δική του φυσική αδυναμία. Ο Αντώνης Λιβάνης αποτέλεσε τον συνδετικό κρίκο του πρωθυπουργού με τους υπουργούς του και από τη θέση αυτή ξεδίπλωσε πλείστες αρετές συντονισμού και διοίκησης καλύπτοντας επάξια τα κενά στη διακυβέρνηση του καταβεβλημένου πλέον Παπανδρέου.

Από την πρώτη στιγμή, ελήφθησαν μέτρα ενίσχυσης των κρατικών εσόδων. Ο υφυπουργός στο Γενικό Λογιστήριο του Κράτους, Αλέκος Παπαδόπουλος, θα καταφέρει να πείσει τον κόσμο για την αναγκαιότητα επιβολής των μέτρων, για τον αυστηρό χαρακτήρα των μέτρων και για την ανάγκη αυτοσυγκράτησης. Ο πρωθυπουργός γνώριζε ότι η αποδοχή της διαδικασίας σύγκλισης με την Ευρώπη θα συνοδευόταν από πακτωλό κοινοτικών πόρων. Ήξερε ότι η Ελλάδα είχε μοναδική ευκαιρία να αποκτήσει υποδομές και σύγχρονα δίκτυα, να ανασυγκροτήσει τις μεταφορές, να κατασκευάσει οδικά δίκτυα, αεροδρόμια και λιμάνια, να μεταμορφωθεί σε μία ευρωπαϊκών προδιαγραφών χώρα. Ο Α. Παπανδρέου είχε συλλάβει την αξία του ευρωπαϊκού δρόμου, είχε πιστέψει βαθιά ότι έπρεπε να τον βαδίσει χωρίς πισωγυρίσματα και να αποκομίσει όλα τα δυνατά κέρδη για τη χώρα και τους πολίτες της¹⁹¹. Ο κόσμος με τη σειρά του ένωθε ότι όφειλε να μην αντιστρατευθεί αυτή την προσπάθεια. Εξάλλου, ήταν πεπεισμένος ότι το ΠΑΣΟΚ θα εκπλήρωνε στο ακέραιο τις δεμεύσεις που είχε λάβει προς αυτό τον σκοπό. Το ΠΑΣΟΚ σε αυτή τη μοναδική για τη χώρα συγκυρία είχε την ευκαιρία να διαμορφώσει τις συνθήκες πολιτικής ηγεμονίας για μεγάλο διάστημα, στηριζόμενο σε ένα τρίπτυχο στόχων που περιλάμβανε την ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ, την ταυτόχρονη ανοικοδόμησή της και την προετοιμασία της για το μέλλον σε συνθήκες κοινωνικής συνοχής και εμπιστοσύνης.

Ο Α. Παπανδρέου ανέδειξε εξ αρχής το δημόσιο χρέος σε πρωταρχικό πρόβλημα της χώρας και από τις αρχές του 1994 η κυβέρνηση, δεσμευόμενη από τη συνθήκη του Μάαστριχτ, θα αναγκασθεί να καταργήσει τη λεγόμενη νομισματική χρηματοδότηση, να εξέλθει από το ελληνικό κράτος και να εισέλ-

---

191. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 246, 249.

θει ανταγωνιστικά στην αγορά διεκδικώντας χρηματοδοτικούς πόρους. Αντίθετα από ό,τι πιστευόταν, ο δρόμος προς την ΟΝΕ δεν ήταν ούτε εύκολος ούτε δεδομένος. Η πορεία προς τον τελικό στόχο θα απαιτούσε κόπο, μακρά προσπάθεια και πολλές θυσίες από τον ελληνικό λαό. Ο δρόμος του Μάαστριχτ απαιτούσε γενναίες πολιτικές αποφάσεις και διαρκείς συγκρούσεις με πλήθος ομάδων της κοινωνίας, των οποίων τα συμφέροντα μοιραία θα πλήττονταν. Το 1994, ο Α. Παπαδόπουλος ανέδειξε το δημοσιονομικό πρόβλημα σε όλο του το εύρος. Μίλησε με σκληρή γλώσσα για τη μάστιγα της φοροδιαφυγής, επέβαλε τα αντικειμενικά κριτήρια σε πολυπληθείς ομάδες επαγγελματιών, θέσπισε αυστηρά μέτρα για την απόδοση του ΦΠΑ, δημιούργησε το Σώμα Δίωξης Οικονομικού Εγκλήματος και τα Τοπικά και Περιφερειακά Ελεγκτικά Κέντρα και, κοντολογίς, κατέστησε αυστηρότερο το σύστημα συλλογής των φόρων μεταδίδοντας το απαιτούμενο πνεύμα λιτότητας στη δημοσιονομική διαχείριση. Ο Α. Παπαδόπουλος πίστευε βαθιά ότι το δημοσιονομικό πρόβλημα, αν δεν αντιμετωπιζόταν δραστικά, θα αποτελούσε μόνιμη πηγή ανισορροπίας για την ελληνική οικονομία. Από την άλλη πλευρά, ο Γιάννος Παπαντωνίου, πολιτικός με επικοινωνιακό χάρισμα και ευχέρεια επαφής με τους ξένους ομολόγους του, δεν πίστευε ποτέ στην πραγματική δημοσιονομική εξυγίανση. Το κρίσιμο κατά την άποψή του ήταν να διαμορφωθεί το κλίμα ένταξης στην ΟΝΕ, να επιτευχθεί υποχώρηση του πληθωρισμού και των επιτοκίων και να δοθεί, στη συνέχεια, αναπτυξιακή ώθηση στην οικονομία, η οποία θα κάλυπτε σε μακροχρόνια βάση το δημοσιονομικό πρόβλημα¹⁹².

Το «νέο ΠΑΣΟΚ» θα αποκτήσει υπόσταση το 1994 προλειαίνοντας το έδαφος για τη σημαντικότερη ίσως ιδεολογική μετάβαση στην ιστορία του κινήματος, το 1996 με την εκλογή του Κ. Σημίτη. Οι αντιδράσεις στον νέο και ουσιαστικά φιλελεύθερο και αγοραίο προσανατολισμό της κυβέρνησης δεν έλειψαν. Οι αντιδράσεις αυτές προήλθαν κυρίως από εκείνα τα στρώματα και τις κοινωνικές ομάδες που απολάμβαναν σειρά προνομίων στο πνεύμα της πελατείας και πολύ λιγότερο από εκείνα τα στρώματα που παραδοσιακά αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ. Η κυβέρνηση, παρά τη δραστική μείωση της δημοτικότητάς της, κατόρθωσε να απορροφήσει

---

192. *Ο.π.*, σ. 254, 256, 263-264.

τους κραδασμούς χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα. Η επιτυχία αυτή δεν οφειλόταν αποκλειστικά στην αντιπολιτευτική αδυναμία της Ν.Δ. αλλά και σε δύο καθοριστικής σημασίας κινήσεις του ΠΑΣΟΚ: η πρώτη αφορούσε τις διορθωτικές παρεμβάσεις των κυβερνήσεων Παπανδρέου στις ακραίες ανορθολογικές και δογματικά νεοφιλελεύθερες πολιτικές των κυβερνήσεων της περιόδου 1989-1993, η δεύτερη σχετιζόταν με τις εξαγγελίες και τον σχεδιασμό εκτενών μεταρρυθμίσεων σε κρίσιμους τομείς κοινωνικής και πολιτικής, οι οποίες όμως, λόγω περικοπών, δεν υλοποιήθηκαν. Σε κάθε περίπτωση οι πρωτοβουλίες αυτές υπενθύμισαν στους ψηφοφόρους εμπράκτως τις πολιτικές και κοινωνικές ευαισθησίες του κινήματος¹⁹³.

Την ίδια περίοδο, το ΠΑΣΟΚ αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα και σε εσωκομματικό επίπεδο. Πολλά ήταν τα στελέχη που ενοχλήθηκαν από τη νέα πορεία που διέγραφε το κίνημα. Οι κατά καιρούς παραιτήσεις υπουργών αποτέλεσαν εύγλωπτο παράδειγμα της νέας εσωκομματικής αντιπαράθεσης στο ΠΑΣΟΚ. Η ηγεσία του κινήματος αντιμετώπισε τις προκλήσεις με ψυχραιμία και πρωτοφανή ανοχή. Η εσωκομματική αντιπολίτευση, παρά τους υψηλούς τόνους, δεν κατόρθωσε να διατυπώσει με σαφήνεια εναλλακτικό κυβερνητικό σχέδιο και διαφορετικό ιδεολογικό στίγμα. Το αποτέλεσμα ήταν η κριτική να επικεντρωθεί σε ζητήματα ηθικής τάξης και εύρυθμης λειτουργίας της κυβέρνησης. Η αποχώρηση από το κίνημα του Δ. Τσοβόλα και η ίδρυση του κόμματός του (Δημοκρατικό Κοινωνικό Κίνημα-ΔΗΚΚΙ) θορύβησε προς στιγμήν το ΠΑΣΟΚ, σύντομα όμως, παρά τις απώλειες, έγινε φανερό ότι η πρωτοβουλία Τσοβόλα αποτελούσε μία πρόσκαιρη αντίδραση στον εναρμονισμό του κινήματος με τις διαχειριστικές αναγκαιότητες του Κράτους.

Η κυβέρνηση Παπανδρέου θα πορεύεται παράγοντας σημαντικό έργο, αναδεικνύοντας νέα πρόσωπα και δείχνοντας συχνά σοβαρές ανεπάρκειες, οι οποίες οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στην αδυναμία του ηγέτη του ΠΑΣΟΚ να αναταποκριθεί στα καθήκοντά του. Το 1994, ο Α. Παπανδρέου επανεξελέγη πρόεδρος του κόμματος. Από το καλοκαίρι του 1995 όμως η υγεία του θα βαίνει επιδεινούμενη. Στα τέλη Νοεμβρίου του 1995, ο γηραιός πλέον Α. Παπανδρέου εισήχθη στο Ωνάσειο Καρδιοχειρουργικό Κέντρο, όπου και παρέμεινε για αρκετούς μήνες. Από τη στιγμή αυτή το ΠΑΣΟΚ θα ζει στον αστερισμό της διαδοχής.

---

193. Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-κράτος-κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης, 1998, σ. 69-70.

2.5 ΑΠΟ ΤΗΝ «ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ» ΣΤΟΝ «ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ»

Τον Ιανουάριο του 1996, ο Α. Λιβάνης σε συνθήκες συγκινησιακής φόρτισης, θα πάρει την υπογραφή του Α. Παπανδρέου σε μία λιτή δήλωση παραίτησης και από εκείνη τη στιγμή θα αρχίσουν επισήμως πλέον οι διαδικασίες εκλογής νέου πρωθυπουργού.

Οι παραδοσιακές δυνάμεις του κόμματος έβλεπαν στο πρόσωπο του Γιώργου Γεννηματά τον αδιαφιλονίκητο διάδοχο του Α. Παπανδρέου. Ο Γ. Γεννηματάς, προσβεβλημένος από καρκίνο, πέθανε αφήνοντας όμως πίσω του σημαντικό έργο. Όπως φάνηκε, την πιο καλά οργανωμένη προετοιμασία έκανε ο Κ. Σημίτης, ο πολιτικός εκείνος που έδωσε περιεχόμενο στο εγχείρημα του εκσυγχρονισμού, το οποίο έμελλε να πρωταγωνιστήσει τα επόμενα χρόνια. Η προετοιμασία του Κ. Σημίτη ήταν πρωτοφανής. Πέρα όμως από την άρτια προπαρασκευή του, ο Κ. Σημίτης ήταν ο πολιτικός εκείνος που διαρρήγνυε τις ελληνικές παραδόσεις, είχε θέσεις για όλα τα ζητήματα, πρόσβαση και επαφές με σημαντικούς παράγοντες της δημόσιας ζωής αλλά και σαφή πολιτική ιδεολογία. Οι δυνάμει αντίπαλοί του δεν μπόρεσαν τότε να εκτιμήσουν το μέγεθος της προσπάθειάς του ούτε ήταν σε θέση να προσεγγίσουν τον ορθολογισμό του¹⁹⁴.

Στις 18 Ιανουαρίου 1996, θα πραγματοποιηθεί η σχετική ψηφοφορία. Οι ομάδες διεκδίκησης της πρωθυπουργίας είχαν πια παραταχθεί στο προσκήνιο. Οι υποψήφιοι ήταν τέσσερις: οι Κ. Σημίτης, Γ. Αρσένης, Ά. Τσοχατζόπουλος και Γ. Χαραλαμπόπουλος. Στην πρώτη ψηφοφορία οι Ά. Τσοχατζόπουλος και Κ. Σημίτης θα ισοψηφίσουν, γεγονός που θα δώσει ελπίδες στους υποστηρικτές του πρώτου. Γύρω από τον Σημίτη είχε συνταχθεί πλειάδα νέων βουλευτών και στελεχών, οι οποίοι πίστευαν στο στρατήγημα του εκσυγχρονισμού και ήταν πεπεισμένοι ότι ο Κ. Σημίτης θα ήταν ο πρωθυπουργός της νίκης. Η δεύτερη ψηφοφορία θα διαψεύσει παταγωδώς τους παλαιοκομματικούς υποστηρικτές του Ά. Τσοχατζόπουλου. Οι εχθρικός διακείμενοι προς τον Κ. Σημίτη εντός του κόμματος θα αποδώσουν την επιρροή και την ισχύ του στην κοινοβουλευτική ομάδα σε θεωρίες συνωμοσίας

---

194. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 232.

και στις καλές σχέσεις που διατηρούσε ο Κ. Σημίτης με τους ισχυρούς των ΜΜΕ.

Με την εκλογή του Κ. Σημίτη η κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ επειχειρούσε ουσιαστικά ένα μεγάλο άλμα και διεκδικούσε την ευκαιρία για αναγέννηση. Η επικράτησή του επέτρεπε στον Κ. Σημίτη να εφαρμόσει το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα, να κινηθεί στο πεδίο των απαραίτητων αλλαγών και μεταρρυθμίσεων, να διαμορφώσει περιβάλλον αναγέννησης της χώρας κινούμενος σε καθαρά ευρωπαϊκή τροχιά χωρίς τις συνήθειες παλινδρομήσεις. Η ανάδειξή του γέννησε πολλές ελπίδες και προσδοκίες στην ελληνική κοινωνία συνολικά, δεδομένου ότι ο κόσμος είχε δείξει να αρνείται τον παλαιοκομματικό κύκλο των φθαρμένων πολιτικών του ΠΑΣΟΚ. Η κοινωνία επιζητούσε αλλαγές, απαιτούσε άλματα από την πολιτική. Η Ευρώπη προσέφερε απλόχερα την ευκαιρία και ο κόσμος πίστεψε ότι εκεί βρισκόταν το μέλλον της χώρας. Ο Κ. Σημίτης είχε ξεχωρίσει, είχε διακριθεί με τη στάση του όλα τα προηγούμενα χρόνια, είχε συγκρουσθεί με τον Α. Παπανδρέου, είχε διαμορφώσει απόψεις συγκεκριμένες για τον χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, πίστευε βαθιά στον ευρωπαϊκό δρόμο, είχε κατακτήσει τον ηγετικό ρόλο που όλοι διεκδικούσαν¹⁹⁵. Οι ανώτερες τάξεις, οι πάσης φύσεως ταγοί και γνωμηγήτορες, οι επιχειρηματίες ακόμη και παραδοσιακοί Κεντροδεξιόι, οι οποίοι μέχρι πρότινος αντιμετώπιζαν το ΠΑΣΟΚ με επιφύλαξη, σχεδόν απελευθρώθηκαν, μετατράπηκαν σε φανατικούς υποστηρικτές του εκσυγχρονισμού που έλαβε χαρακτήρα ρεύματος στην ελληνική κοινωνία¹⁹⁶. Ο εκσυγχρονισμός ταυτίστηκε με τη διάθεση εξευρωπαϊσμού της χώρας. Η εκλογή του Κ. Σημίτη στην πρωθυπουργία και κατόπιν στην προεδρία του ΠΑΣΟΚ συνοδεύθηκε από μία ταυτόχρονη αλλαγή στις βασικές επιλογές καθώς και στη συνολική ταυτότητα του κόμματος. Το νέο κεντρικό στοιχείο στο πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ, ο εκσυγχρονισμός, λειτούργησε ως ενοποιητική ιδεολογία. Στο βαθμό που ο εκσυγχρονισμός κατέστη το νέο ηγεμονικό σχέδιο για την ελληνική κοινωνία, το ΠΑΣΟΚ αυτοβαπτίσθηκε «Κεντροαριστερά» και ο Κ. Σημίτης προβλήθηκε ως ο φυσικός και πλέον κατάλληλος ηγέτης. Οι επιλογές του Κ. Σημίτη για διαφάνεια, αξιοκρατία, ορθολογισμό και ανταγωνιστικότητα υπέδει-

---

195. *Ο. π.*, σ. 273, 278-279.

196. Featherstone, Κ. (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα: η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα, Οκτώ, 2007, σ. 15-29.

ξαν μία ουσιαστική και εξαιρετικά σημαντική αλλαγή στο ΠΑΣΟΚ: την τάση εγκατάλειψης των παλιών «λαϊκίστικων» και πελατειακών πρακτικών και αποδοχής μίας ρεαλιστικής και ορθολογικής διαχείρισης των οικονομικών και κοινωνικών θεμάτων¹⁹⁷. Θα πρέπει πάντως να τονισθεί ότι, αν, όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω, κατά τη διετία 1993-1995 προωθήθηκε το πρόγραμμα της εκσυγχρονιστικής ατζέντας, αυτό συνέβη αντίθετα από τις προσδοκίες της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ. Η άνοδος της εκσυγχρονιστικής πτέρυγας και των συγκυριακών συμμάχων της στην εξουσία, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, υπήρξε με τη σειρά της προϊόν εσωτερικής κρίσης της κυβερνητικής συνιστώσας του συστήματος και στηρίχθηκε εν πολλοίς στη σύμπτωση ότι από τους αντίπαλους πόλους δεν είχε διαμορφωθεί ούτε στο ελάχιστο μία πειστική εναλλακτική εκδοχή, έστω και σε επίπεδο απλής δυνατότητας διαχείρισης της εξουσίας¹⁹⁸.

Από τις πρώτες κιόλας μέρες της πρωθυπουργίας του Κ. Σημίτη η κυβέρνηση θα δοκιμασθεί, θα βρεθεί αντιμέτωπη με μία νέα τουρκική πρόκληση. Η κρίση των Ιμίων θα δέσει τα χέρια του νέου πρωθυπουργού. Η έμπρακτη αμφισβήτηση του καθεστώτος των βραχονησίδων και η επιχείρηση απόβασης στα Ίμια έφεραν σε δυσχερή θέση τον Κ. Σημίτη, ο οποίος ήθελε πάση θυσία να αποφύγει τη σύγκρουση με τη γείτονα χώρα. Λόγω του κλίματος ανασφάλειας που προκλήθηκε και παρά τον καθαρά ευρωπαϊκό προσανατολισμό του Κ. Σημίτη, η κυβέρνηση επιζήτησε την αμερικανική βοήθεια. Σε εκείνη την κρίσιμη φάση, ο ρόλος του Θεόδωρου Πάγκαλου υπήρξε σωτήριος για τον ίδιο τον πρωθυπουργό καθώς πέτυχε την ενεργοποίηση του αμερικανικού παράγοντα. Η αποφυγή της σύρραξης δεν χρεώθηκε στον Κ. Σημίτη ως επιτυχία. Αντιθέτως, το γόητρό του επλήγη. Ο απαραίτητος τότε συμβιβασμός θα τον καταδιώκει, θα τον αναγκάσει να προσαρμοσθεί στη λογική της απειλής και της ανανέωσης των εξοπλισμών¹⁹⁹. Η κρίση των Ιμίων ψάλιδισε τα φτερά του νεοεκλεγέντος πρωθυπουργού, τον οδήγησε στους πρώτους καίριους συμβιβασμούς με το παλαιοκομματικό δυναμικό του κόμματός του και η δημόσια έκφραση ευγνωμοσύνης προς τους Αμερικανούς θα αφήσει πικρή γεύση στους υποστηρικτές του.

---

197. Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-κράτος-κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης, 1998, σ. 82-84.

198. Καρζής, Φ., *Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες-Η εκκρεμής μεταρρύθμιση 1996-2003*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 80-81.

199. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 280.

Η αλλαγή προσανατολισμού του ΠΑΣΟΚ από την άνοιξη του 1996 αποτυπώνεται με ενάργεια στο νέο σχήμα που προβλήθηκε για να υποκαταστήσει τον παλιό κάθετο, ιδεολογικό διαχωρισμό «Αριστεράς-Δεξιάς». Η νέα ιδέα αντιπαρέθετε «δύο Ελλάδες»: μία προοδευτική, μεταρρυθμιστική, εξωστρεφή, ανταγωνιστική που έβλεπε το άνοιγμα στην Ευρώπη ως ευκαιρία και μία άλλη αρτηριοσκληρωτική, φοβική εσωστρεφή που αισθανόταν την ένταξη στα διεθνή τεκταινόμενα ως προάγγελο της περιθωριοποίησής της. Το σχήμα των «δύο Ελλάδων», οριζόντιο και λειτουργικό, καλούσε τον κόσμο να ενταχθεί στον έναν ή στον άλλο πόλο –όχι στη βάση του αξιακού αυτοπροσδιορισμού τους αλλά κυρίως στη βάση της κοινωνικής δραστηριότητας και της δυναμικής του ατόμου εντός της ομάδας στην οποία (θεωρεί ότι) ανηκεί. Το σχήμα αυτό φαίνεται να αντλεί πολλά στοιχεία τόσο από το σχήμα του «πολιτισμικού δυϊσμού» όσο και από αυτό του «ανεστραμμένου συγκρητισμού», για τα οποία κάναμε λόγο πιο πάνω²⁰⁰.

Είναι γεγονός ότι ο Κ. Σημίτης, αναλαμβάνοντας καθήκοντα, απέφυγε τις μεγάλες αλλαγές. Η πρώτη του κυβέρνηση διέφερε ελάχιστα από την τελευταία του Α. Παπανδρέου. Στόχος του υπήρξε πάντως εξαρχής η αποδοχή του τόσο από την κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ όσο και από το κομματικό συνέδριο και φυσικά η ανάδειξή του από τον ελληνικό λαό στο αξίωμα που είχε ήδη κερδίσει. Η πορεία προς το Συνέδριο δεν θα ήταν εύκολη υπόθεση. Οι παλαιές δυνάμεις, εκφραζόμενες κυρίως από τον Α. Τσοχατζόπουλο, εμφανίζονταν ως θεματοφύλακες του λεγόμενου «κοινωνικού ΠΑΣΟΚ» και διεκδικούσαν ρόλο εκφραστή της παπανδρεϊκής ιστορίας του κόμματος. Αμφισβητούσαν ουσιαστικά τον χαρακτήρα των αλλαγών στην οικονομία ακόμα και το δικαίωμα του Κ. Σημίτη να αλλάξει το κόμμα, να το καταστήσει σύγχρονο σοσιαλδημοκρατικό, φορέα αλλαγών και μεταρρυθμίσεων, όπως οι καιροί απαιτούσαν²⁰¹. Ο Κ. Σημίτης από νωρίς, ήδη από την μετακίνηση του Α. Παπαδόπουλου από το Υπουργείο Οικονομικών και την τοποθέτηση στη θέση του τού Γ. Παπαντωνίου, έδειξε ότι θα προχωρούσε σε μία λογική διευθέτησης παρά σε πολιτικές μακράς πνοής. Αρκέσθηκε στα μικρά και σίγουρα βήματαθέτοντας ως πρωταρχικό στόχο τη μάχη των συσχε-

---

200. Καρζής, Φ., *Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες-Η εκκρεμής μεταρρύθμιση 1996-2003*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 43.

201. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 282.

τισμών εντός του ΠΑΣΟΚ. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σε αντίθεση με τον Α. Παπανδρέου, ο Κ. Σημίτης δεν έθεσε ποτέ το δίλημμα της παραμονής ή της απομάκρυνσης των εσωκομματικών του αντιπάλων. Η άρνηση του ηγετικού πολιτικού του ιδεολογήματος δεν συνεπαγόταν τη ρήξη. Με αυτό τον τρόπο διευκόλυνε την κομματική επιβίωση των διαφωνούντων και την πρόσδεσή τους σε αντίπαλους πόλους, μειώνοντας στο ελάχιστο τον πολιτικό κίνδυνο που συνεπαγόταν η διαφοροποίηση από την ηγεσία και την πολιτική της. Η απόσταση του Κ. Σημίτη από το ΠΑΣΟΚ διατηρούσε την πλειοψηφική αποδοχή που του επέτρεψε να ασκεί τη διακυβέρνηση χωρίς μείζονες οχλήσεις για μεγάλο χρονικό διάστημα-έως το 2001²⁰².

Στις 23 Ιουνίου 1996, ο Α. Παπανδρέου άφησε την τελευταία του πνοή στο σπίτι του, στην Εκάλη. Ο θάνατος του Α. Παπανδρέου είχε πολλαπλές συνέπειες για το ΠΑΣΟΚ. Καταρχάς, ο Α. Παπανδρέου υπήρξε ανέκαθεν ο συνεκτικός κρίκος ανάμεσα στις διάφορες ομάδες που με τα χρόνια είχαν αναπτυχθεί στο εσωτερικό του κόμματος, συχνά με τη δική του ανοχή και λειτουργούσαν με αναφορά τον ίδιο. Στο εξής, χωρίς τον Ανδρέα, το ΠΑΣΟΚ θα βρισκόταν σε αναζήτηση νέας συγκολλητικής ύλης. Δεύτερον, ο Α. Παπανδρέου, ήδη από την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ και έκτοτε αδιαλείπτως, υπήρξε ο μοναδικός παραγωγός ιδεολογίας εντός του κόμματος αλλά και ο μοναδικός αυθεντικός εκφραστής της. Ο θάνατός του, συνεπώς, έφερε στην επιφάνεια ένα ουσιαστικότερο πρόβλημα: την ανάγκη ιδεολογικής ανακαίνισης σε ένα κόμμα που φαινόταν κουρασμένο αλλά και απροετοίμαστο να ανταποκριθεί στις συνθήκες της νέας εποχής. Τρίτον, ο Α. Παπανδρέου αποτέλεσε διαχρονικά το σημείο αναφοράς για την εκλογική βάση του ΠΑΣΟΚ και, κυρίως, για πλήθος κομματικών στελεχών που είχαν σταδιακά καταλάβει καίριες θέσεις του κρατικού μηχανισμού. Για όλον εκείνο τον κόσμο ήταν ο μυθικός Ανδρέας που, σχεδόν μόνος, κέρδιζε τις εκλογές²⁰³.

Το προγραμματισμένο για τις 26 Ιουνίου Συνέδριο δεν αναβλήθηκε. Αντιθέτως, πραγματοποιήθηκε καθλώνοντας στους τηλεοπτικούς δέκτες μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας. Επρόκειτο για την κατεξοχήν κορυφαία

---

202. Καρζής, Φ., *Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες-Η εκκρεμής μεταρρύθμιση 1996-2003*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 227-228.

203. Παππάς, Τ., *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑ.ΣΟ.Κ., Παπανδρέου, εξουσία*, Αθήνα, Πατάκης, 2009, σ. 230.

δημοκρατική διαδικασία της Μεταπολίτευσης. Το Συνέδριο επέδρασε θετικά στα πολιτικά πράγματα της χώρας. Ο Κ. Σημίτης κέρδισε κατά κράτος τους αντιπάλους του. Η υποστήριξή του από τον Γ. Παπανδρέου επισφράγισε, σε συμβολικό και πρακτικό επίπεδο, την παντοδυναμία του νέου προέδρου.

Ο Κ. Σημίτης θα προκηρύξει πρόωρες εκλογές. Το ρεύμα υπέρ του υπήρξε συγκλονιστικά ισχυρό αποδεικνύοντας ότι η διείσδυση του εκσυγχρονιστικού ιδεολογήματος ήταν ευρύτατη²⁰⁴. Στις εκλογές της 22ας Σεπτεμβρίου 1996, η Ν.Δ. ηττήθηκε με διαφορά τριών ποσοστιαίων μονάδων (41,49% έναντι 38,12%). Πολλοί ήταν αυτοί που βιάστηκαν να αποδώσουν τη νίκη Σημίτη στην στήριξη των ΜΜΕ. Η μονομερής αυτή εξήγηση όμως δεν επαρκεί για να προσεγγίσει τις βαθύτερες πολιτικές διεργασίες που είχαν συντελεσθεί εν τω μεταξύ στην κοινωνία. Ο Κ. Σημίτης φάνηκε ικανός να κερδίσει την εμπιστοσύνη ενός νέου και διευρυνόμενου στρώματος ψηφοφόρων. Ο «μεσαίος χώρος», όπως χαρακτηρίστηκε, δεν συγκροτούνταν από «κεντρώους» με την παραδοδιακή έννοια. Επρόκειτο για ένα ρευστό στρώμα μεικτής κοινωνικής σύνθεσης, το οποίο δεν ανήκε στο Κέντρο ούτε είχε σαφή πολιτικό και ιδεολογικό προσανατολισμό. Ο κύριος πολιτικός της αυτοπροσδιορισμός ήταν σε μεγάλο βαθμό η άρνηση ένταξης στο υπάρχον πολιτικό φάσμα. Το σώμα αυτό διευρύνθηκε σταδιακά και η μεταγενέστερη σταδιακή απώλειά του θα αποβεί καθοριστική για το εκλογικό αποτέλεσμα του 2000. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι οι ψηφοφόροι του μεσαιού χώρου δεν είχαν άμεσο ψυχικό δεσμό με κανένα από τα δύο μεγάλα κόμματα, γεγονός που τούς επέτρεπε να μετακινούνται ανάλογα με τη συγκυρία²⁰⁵. Το ΠΑΣΟΚ αποδέχθηκε ότι ένα σώμα εκτός της παραδοσιακής του εμβέλειας θα μπορούσε στο εξής να προσδιορίζει τις επιλογές του ακόμη και σε επίπεδο ηγεσίας. Ο συμβιβασμός αυτός επικρίθηκε ως «στροφή προς τα δεξιά»²⁰⁶. Στην ουσία πάντως ισοδυναμούσε με τη διεύρυνση της παράταξης προς έναν νέο χώρο, ένα αναδυόμενο κοινωνικό στρώμα στο μέσον του εκλογικού φάσματος, το οποίο μολονότι βρισκόταν δεξιότερα του ΠΑΣΟΚ δεν πολιτογραφήθηκε «συντηρητικό» αλλά μεταρρυθμιστικό. Η παραμονή του εκσυγχρονιστικού

---

204. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 286.

205. Καρζής, Φ., *Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες-Η εκκρεμής μεταρρύθμιση 1996-2003*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 45.

206. Ό. π., σ. 46-47.

ΠΑΣΟΚ στην εξουσία για οκτώ συναπτά έτη οφείλεται στο γεγονός ότι ενσωμάτωσε αυτή την κοινωνική τάση, καθώς οι δυναμικότερες ομάδες της ελληνικής κοινωνίας επένδυαν στην ευρωπαϊκή στρατηγική που εξέφραζε η ηγεσία Σημίτη²⁰⁷.

Η κυβέρνηση Σημίτη που προέκυψε από τις εκλογές του 1996 αντικατόπτριζε πλήρως τη συμβιβαστική διάθεση και την πρόθεση του Κ. Σημίτη να εισχωρήσει με δικούς του ανθρώπους στον μηχανισμό του κόμματος και του κράτους. Στο πλευρό του θα βρεθούν άνθρωποι των μηχανισμών (Θ. Τσουκάτος, Γ. Πανταγιάς), οι οποίοι θα αποκτήσουν τάχιστα εξουσία, θα εξελιχθούν σε διαμεσολαβητές, θα προβαίνουν σε διευθετήσεις κατά το δοκούν, χωρίς κανένα όραμα, θα έχουν, τελικά, στρεβλωτική επιρροή για τον Κ. Σημίτη²⁰⁷. Το έργο της πρώτης κυβέρνησης Σημίτη τη διετία 1996-1997 υπήρξε πενιχρό: πρώτη μετοχοποίηση ΟΤΕ, πρώτη απόπειρα εξυγίανσης της Ολυμπιακής (που θα ναυαγήσει), μεταρρύθμιση «Καποδίστριας», μεταρρύθμιση της Δημόσιας Διοίκησης.

Εν τω μεταξύ, για τη Ν.Δ., κατόπιν έκτακτου Συνεδρίου, το οποίο συγκάλεσε ο Μιλτιάδης Έβερτ, άνοιγε νέο κεφάλαιο. Την ηγεσία του κόμματος ανέλαβε ο Κώστας Καραμανλής, ανιψιός του ιδρυτή του κόμματος και μέχρι πρότινος βουλευτής Θεσσαλονίκης. Θα κερδίσει με διαφορά τους συνυποψηφίους του, Γιώργο Σουφλιά και Βύρωνα Πολύδωρα. Τον πρώτο καιρό, ο νέος ηγέτης θα είναι απλός παρατηρητής των εξελίξεων και θα αποφεύγει την τοποθέτηση και τη διατύπωση θέσεων και προτάσεων, θα τηρεί στάση αναμονής.

Σταδιακά, στη χώρα άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους προβλήματα που ταλάνιζαν και τις υπόλοιπες χώρες της ευρωζώνης: σταθερή ανεργία στο 10%, πίεση των μεγάλων αλυσίδων στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, υποχώρηση τόκων και εισοδημάτων, λαϊκή δυσανεμία. Τα αιτήματα για μείωση φόρων, πρόσθετες παροχές, προσλήψεις στο δημόσιο τομέα, αντιμετώπιση της ανεργίας άρχισαν τότε να αρθρώνονται με αυξανόμενη ένταση. Παράλληλα, με αφορμή την πίεση που δεχόταν το εθνικό νόμισμα από τις διεθνείς χρηματαγο-

---

207. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 288.

ρές, η κυβέρνηση Σημίτη ξεκινά με απόλυτη μυστικότητα τις διαπραγματεύσεις για την ένταξη της δραχμής στον Μηχανισμό Συναλλαγματικών Ισοτιμιών. Η αρχική απόρριψη του αιτήματος προς τις Βρυξέλλες θα αποσιωπηθεί. Θα ακολουθήσει νέος κύκλος διπραγματεύσεων υπό τον τότε διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος. Στις αρχές του 1998, οι διαβουλεύσεις θα καταλήξουν σε συμφωνία, η οποία θα παραμείνει μυστική για μερικούς μήνες. Η κυβέρνηση Σημίτη δεσμεύθηκε τότε για την εφαρμογή συνοδευτικών διαρθρωτικών πολιτικών (ιδιωτικοποίηση τραπεζών, πώληση της ζημιογόνου Ολυμπιακής, απελευθέρωση των αγορών, αντιμετώπιση του προβλήματος της κοινωνικής ασφάλισης και εισαγωγή στοιχείων ευελιξίας στην αγορά εργασίας)²⁰⁸. Στις 15 Μαρτίου 1998, ανακοινώθηκε επισήμως η ένταξη της χώρας στον Μηχανισμό και καθορίσθηκε η ισοτιμία δραχμής-ευρώ. Η δραχμή δέχθηκε υποτίμηση 15%. Από εκείνη τη στιγμή η Ελλάδα θα ενταχθεί στην ΟΝΕ απολαμβάνοντας επιτέλους το αγαθό της νομισματικής σταθερότητας. Η ένταξη αυτή θα απέφερε στο ελληνικό Δημόσιο σημαντικά κονδύλια για την εκπόνηση δημοσίων έργων και για τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Το σενάριο μίας οικονομίας που θα είναι προστατευμένη από εξωτερικές απειλές, θα διατηρεί χαμηλά επιτόκια, θα αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς, θα είναι ανοιχτή στις διεθνείς αγορές και θα ευνοεί την επιχειρηματική δραστηριότητα απέπνεε δυναμικότητα και προσήλκυε τα πλήθη.

Στα τέλη του 1997, το Χρηματιστήριο Αθηνών θα γνωρίσει μία νέα περίοδο, μεγάλης κινητικότητας και άνθησης. Το 1998 η ελληνική νομοθεσία προσαρμόζεται στην οδηγία 79/279/ΕΟΚ για τους όρους εισαγωγής εταιρειών στο Χρηματιστήριο²⁰⁹. Στο κλίμα ευφορίας που είχε δημιουργήσει το μεγάλο επίτευγμα της ΟΝΕ, οι Έλληνες θα αρχίσουν να τοποθετούνται μαζικά στη Σοφοκλεούς αγοράζοντας μετοχές. Η τάση θα εξελιχθεί σε κύμα μεγάλης έντασης, με αποτέλεσμα, από το πουθενά, να ξεφυτρώσουν ειδικά χρηματιστηριακά έντυπα και αντίστοιχες εκπομπές στην τηλεόραση, ένας ανεξέλεγκτος μηχανισμός πληροφόρησης και ενημέρωσης που θα υπακούει σε σκοπούς και επιδιώξεις. Η ιδέα του γρήγορου κέρδους ρίζωσε σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, προσέλαβε διαστάσεις εθνικής εμβέλειας καλύπτοντας όλα τα κοινωνικά στρώματα. Πολλοί πίστεψαν ότι είχαν αποκτήσει περιουσία. Χά-

---

208. *Ο. π.*, σ. 304.

θηκε κάθε έννοια ορθολογισμού. Ενώ τα κρατικά ταμεία γέμιζαν χρήματα, οι νεοέλληνες καταλαμβάνονταν μαζικά από το σύνδρομο του εύκολου πλουτισμού. Τα εικονικά κέρδη έκαναν τους επενδυτές να τοποθετούν ολοένα και περισσότερα σε μετοχές. Εκείνη την περίοδο, χάθηκαν μεγάλες ευκαιρίες αναγέννησης και ανόρθωσης της χώρας κυρίως λόγω της απουσίας της ανάλογης κουλτούρας και του απαιτούμενου θεσμικού πλαισίου. Χωρίς να αμφισβητούμε τις αγαθές από κυβερνητικής πλευράς προθέσεις, το σίγουρο είναι ότι δεν έγιναν σωστές εκτιμήσεις από τους βασικούς συντελεστές του εγχειρήματος²¹⁰.

Σε εκείνη ακριβώς τη συγκυρία, το ΠΑΣΟΚ, πιεζόμενο από τις δημοσκοπήσεις για τις επερχόμενες εκλογές και τις ευρωεκλογές, θα διαπράξει το μοιραίο λάθος εντάσσοντας το Χρηματοστήριο στην επιχειρηματολογία του. Το κόστος δεν θα είναι μόνο η ήττα στις ευρωεκλογές του 1999 αλλά κυρίως η διαρκής επίρριψη ευθυνών προς το ΠΑΣΟΚ για την κατάρρευση του Χρηματιστηρίου, τόσο από την αντιπολίτευση όσο και από σύσσωμη την ελληνική κοινωνία²¹¹. Έως τότε, καμία εκλογική διαδικασία δεν είχε συνδεθεί ποτέ σε τέτοιο βαθμό με το Χρηματιστήριο Αξιών. Η ανάμειξη κρατικών παραγόντων και δημοσίου χρήματος όπως και οι καταγγελίες για σκάνδαλα διαμόρφωσαν τη γενικευμένη πεποίθηση ότι η πορεία του Χρηματιστηρίου συνδεόταν ευθέως με το εκλογικό αποτέλεσμα²¹².

Περί τα μέσα Αυγούστου, η στιγμή της κρίσης ήταν πλέον ορατή. Ο γενικός δείκτης τιμών είχε ξεπεράσει τις 6.000 μονάδες και η ανησυχία ήταν πλέον διάχυτη στα κλιμάκια των ιθυνόντων. Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα ότι τις ημέρες του μεγάλου σεισμού στην Αθήνα, το Χρηματιστήριο ξεπέρασε το 170% του ΑΕΠ. Ο παροξυσμός είχε ξεπεράσει κάθε προηγούμενο και η κατάσταση έπρεπε επειγόντως να τεθεί υπό έλεγχο προκειμένου να μην κινδυνεύσουν η οικονομία και η κοινωνία. Κατόπιν προειδοποίησης του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, εν ριπή οφθαλμού, σημειώθηκε μεγάλο κύμα φυγής επενδυτών. Η ψυχολογία της ήττας κατέλαβε το σώμα των επεν-

---

209. Καρζής, Φ., *Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες-Η εκκρεμής μεταρρύθμιση 1996-2003*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 70.

210. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 310, 342.

211. Ό. π., σ. 71.

212. Καρζής, Φ., *Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες-Η εκκρεμής μεταρρύθμιση 1996-2003*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 72.

δυτών, οι οποίοι έκαναν το παν για να διασώσουν τα εικονικά τους κέρδη. Έχοντας βρεθεί σε αδιέξοδο, δεδομένου ότι δεν υπήρχαν πρόθυμοι αγοραστές, πολλοί επενδυτές αναγκάστηκαν να καταφύγουν στη λύση των μετοχοδανείων. Πολλοί επενδυτές πάντως έχασαν και τις τελευταίες τους οικονομίες στο σκληρό παιχνίδι της Σοφοκλέους. Σε εκείνη την κρίσιμη καμπή, οι εμπορικές τράπεζες έδρασαν ανασχετικά ως προς την κατάρρευση που πλησίαζε. Το πλήθος των εγκλωβισμένων ένιωθε την απειλή, αντιλαμβανόταν ότι έπρεπε να βρεθεί εκτός αγοράς αλλά οποιαδήποτε τέτοια προσπάθεια ναυαγούσε λόγω των πτωτικών τιμών που ουσιαστικά απέτρεπαν την έξοδο από την αγορά²¹³. Η μαζική προσχώρηση στο Χρηματιστήριο άνοιξε πληγές σε επίπεδο οικονομίας, κοινωνίας και πολιτικής, ενίσχυσε το κλίμα αναξιοπιστίας επιτρέποντας σε τυχάρπαστους και τυχοδιώκτες να αναρριχηθούν στην κοινωνική κλίμακα, έσπυρε τον σπόρο της ευκολίας και του πλουτισμού, επέτεινε το ήδη υπάρχον κλίμα καταναλωτισμού και προβολής και προκάλεσε πρωτοφανή αναδιανομή πλούτου υπέρ μίας μικρής ομάδας επιχειρηματιών. Δεν ήταν επίσης λίγα τα πολιτικά στελέχη που ενεπλάκησαν σε αυτό το γαϊτανάκι. Οι οδυνηρές συνέπειες της κατάρρευσης γέννησαν κατηγορίες, σκάνδαλα, οργή και ατελείωτη παραφιλολογία.

Μετεκλογικά, η τελική πτώση και οι αντίστοιχες απώλειες κεφαλαίων καταλογίσθηκαν σε μία κυβέρνηση που σε δύο διαδοχικές προεκλογικές περιόδους είχε προβάλει την άνοδο του γενικού δείκτη τιμών ως επίτευγμα²¹⁴. Η έλλειψη πρόβλεψης στο θεσμικό πλαίσιο τροφοδότησε σε μεγάλο βαθμό τη χρηματιστηριακή κεδροσκοπία. Οι επιχειρήσεις εξασφάλισαν απροκάλυπτα κεφάλαια πέρα από κάθε μέτρο με παραπλανητικές αποτιμήσεις. Εξαιτίας του ηθικού στίγματος, το οποίο παγιώθηκε με την αποκάλυψη του ύψους των χρηματιστηριακών συναλλαγών που είχαν πολύ στενοί συνεργάτες του τότε πρωθυπουργού, οι κυβερνήσεις Σημίτη δεν μπόρεσαν να προβάλουν πειστικό αντίλογο στην κριτική που δέχθηκαν για την υπόθεση του Χρηματιστηρίου²¹⁵. Η χρηματιστηριακή κρίση ανέδειξε την έλλειψη ανθεκτικότητας της οικονομικής ανάπτυξης. Ωστόσο, ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ παρέμεινε σχετικά υψηλός και πάντως σταθερά υψηλότερος από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, παρά τη γιγαντιαία απώλεια αποταμιευτικών κεφαλαίων που συνεπάγεται

---

213. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 336-37.

η πτώση των τιμών των μετοχών. Δεν θα πρέπει όμως να παρασυρθούμε θεωρώντας ότι η ύπαρξη επαρκούς θεσμικού πλαισίου θα είχε αποτρέψει την κατάρρευση των τιμών ή ότι θα είχε περιορίσει τις απώλειες για τους χιλιάδες μικροεπενδυτές. Το βέβαιο είναι πάντως ότι θα είχε αποφευχθεί η διάχυση της αίσθησης ότι οι «αθώοι» επενδυτές μετείχαν σε ένα ενορχηστρωμένο και προαποφασισμένο σχέδιο αναδιανομής του πλούτου²¹⁶. Ο ηθικός στιγματισμός, ο τυχολογικός χαρακτήρας της επενδυτικής ωρίμασης των Ελλήνων, η άγρια κερδοσκοπία που τη συνόδευσε, η μαζική είσοδος του κοινού σε έναν άγνωστο σε εκείνο χώρο έξω από την ελληνική οικονομική κουλτούρα, την ώρα που δεν παρεχόταν προστασία ούτε από τους κρατικούς θεσμικούς παράγοντες ούτε από το τραπεζικό σύστημα, επέτειναν και εντέλει αποκρυστάλλωσαν την πεποίθηση της εσκεμμένης αναδιανομής σε βάρος των ασθενέστερων και αφελέστερων. Οι κοινοτικοί κανόνες ασφαλούς λειτουργίας του Χρηματιστηρίου, όπως θα αποδειχθεί αργότερα, δεν είχαν αποδώσει και πάντως δεν είχαν πρακτικό αποτέλεσμα.

Τον Δεκέμβριο του 1999, θα ολοκληρωθεί και τυπικά η διαδικασία ένταξης της χώρας στην ΟΝΕ. Η Ελλάδα στο τέλος του 1999 μπορούσε να υποστηρίξει ότι είχε επιτύχει την τιθάσευση του πληθωρισμού και ότι είχε καταφέρει: να ελέγξει το δημοσιονομικό έλλειμμα, να διατηρήσει σταθερή τη συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής και να επιτύχει τη σύγκλιση των επιτοκίων. Η Ελλάδα είχε κερδίσει τη θέση της στην ευρωζώνη, γινόταν μέλος μίας εκ των ισχυροτέρων οικονομικών ενώσεων του κόσμου, εξασφάλιζε τη ζητούμενη σταθερότητα. Όσο και αν πολλοί θέλησαν να υποβαθμίσουν τη σημασία του γεγονότος, η ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ θα καταγραφεί ως μέγα επίτευγμα αντίστοιχης σημασίας με αυτό της ένταξης στην ΕΟΚ²¹⁷.

Από την προκήρυξη των εκλογών για τις 9 Απριλίου 2000, το οικονομικό επιτελείο της κυβέρνησης θα αποδυθεί σε έναν ατέρμονο αγώνα υπεράσπισης της Σοφοκλέους. Οι εξελίξεις στο Χρηματιστήριο, η κρατούσα άποψη περί προκλητικού πλουτισμού σημαντικής μερίδας των στελεχών του ΠΑΣΟΚ από τις

---

214. Καρζής, Φ., *Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες-Η εκκρεμής μεταρρύθμιση 1996-2003*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 72.

215. *Ο. π.*, σ. 74.

216. *Ο. π.*, σ. 76.

217. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 350, 353.

«φούσκες», η αίσθηση «εγκατάλειψης» των πολιτών από τον Κ. Σημίτη για την εκπλήρωση του ευρωπαϊκού στόχου έδωσαν, ωστόσο, μεγάλη ώθηση και αέρα νίκης στην αξιωματική αντιπολίτευση. Ο Κ. Καραμανλής με τις προεκλογικές περιοδείες του σε ολόκληρη την περιφέρεια είχε κατορθώσει να «κερδίσει» την ελληνική ύπαιθρο. Χάρη στα εγκαίνια του Μετρό και την υποδοχή που επεφύλαξαν οι Αθηναίοι σε αυτό το έργο υποδομής, παραμονές των εκλογών, το κλίμα αντιστράφηκε υπέρ του ΠΑΣΟΚ. Τα εγκαίνια θα αποτελέσουν σημαντικό όπλο για την κυβέρνηση Σημίτη λίγες μέρες πριν κληθούν στις κάλπες οι πολίτες.

Οι εκλογές της 9ης Απριλίου 2000 κρίθηκαν κυριολεκτικά στο νήμα, για εξήντα χιλιάδες ψήφους υπέρ του ΠΑΣΟΚ (43,78% έναντι 42,74% του ΠΑΣΟΚ). Η νίκη υπήρξε ανακουφιστική για τον Κ. Σημίτη αλλά δηλωτική των δυσκολιών, των προβλημάτων και της αμφισβήτησης που θα αντιμετώπιζε κατά τη δεύτερη τετραετία της η κυβέρνησης. Η οριακή διαφορά της μονάδας από την Ν.Δ., στις εκλογές του 2000, προκάλεσε κατάπληξη στον Κ. Σημίτη που δυσκολευόταν να πιστέψει ότι οι εκλογείς αρνούσαν να του πιστώσουν την επιτυχία της ένταξης στην ΟΝΕ. Ταυτόχρονα, κλονίσθηκε η εμπιστοσύνη του στο κόμμα και στη δυνατότητά του να περάσει στην κοινωνία οποιοδήποτε εκσυγχρονιστικό αίτημα. Το αποτέλεσμα της κάλπης φανέρωνε ότι ο στρατηγικός στόχος είχε επιτευχθεί από το ΠΑΣΟΚ, οπότε και η αποστολή του Κ. Σημίτη είχε ολοκληρωθεί.

Από τις πρώτες κιόλας μέρες, το νέο κυβερνητικό σχήμα έδειξε ολιγωρία (δεν έλαβε κανένα μέτρο ώστε να αποφευχθεί η κατάρρευση του Χρηματιστηρίου) και αλαζονεία. Ο Κ. Σημίτης, φοβούμενος την αλλαγή συσχετισμών στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ, απέφυγε και πάλι τις μεγάλες αλλαγές, έχασε την ευκαιρία να κινηθεί δυναμικά προκειμένου να κάνει το πολυπόθητο άλμα ανανέωσης και να οικοδομήσει τις βάσεις μίας νέας περιόδου. Η μετά ΟΝΕ εποχή απαιτούσε δυναμικές πολιτικές, βαθιές τομές, συστηματική και συνολική προσπάθεια αναβάθμισης της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Είχε έρθει ο καιρός των μεγάλων μεταρρυθμίσεων, της πραγματικής ενσωμάτωσης της Ελλάδας στο διεθνές σύστημα, η εποχή της πολύπλευρης αναβάθμισης της χώρας. Ο Κ. Σημίτης και το ΠΑΣΟΚ δεν είχαν την προνοητικότητα και την τόλμη να κινηθούν όπως επέβαλλαν οι περιστάσεις. Με τον τρόπο αυτό, ο Κ. Σημίτης υπονόμωσε το κύρος και την αξιοπιστία της κυβέρνησής του καθώς δεν ανανέωσε, ως όφειλε, την κυβέρνηση και το κόμμα, δεν τόλμησε να

συγκρουσθεί με όσες δυνάμεις απειλούσαν την ακεραιότητα της υπόστασης του εκσυγχρονισμού²¹⁸. Με τη στάση του ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ ακινητοποίησε τις ανανεωτικές και μεταρρυθμιστικές δυνάμεις. Η ελληνική κοινωνία βρισκόταν σε αναβρασμό και ανέμενε σύγκλιση, όχι μόνο ονομαστική αλλά και πραγματική. Με τον καιρό καλλιεργήθηκε ένα είδος «αντισημιτισμού» που εξελίχθηκε σε αβυσσαλέο μίσος για τον Κ. Σημίτη, ο οποίος από εισηγητής του εκσυγχρονισμού έγινε στόχος όλων²¹⁹. Παράλληλα, η ανακίνηση του θέματος των ταυτοτήτων θα είχε ως αποτέλεσμα ο κλήρος να κηρύξει ανένδοτο αγώνα κατά του Κ. Σημίτη. Η Ν.Δ. θα βρει ευκαιρία να συγκροτήσει συμμαχία με τον Αρχιεπίσκοπο.

Τον Ιούνιο του 2000, η συντονισμένη επιχείρηση εξάρθρωσης της τρομακρατικής οργάνωσης «17 Νοέμβρη», με αφορμή τη δολοφονία Σόντερς και ενόψει των Ολυμπιακών Αγώνων, θα προσδώσει στο ΠΑΣΟΚ και στον αρχηγό του λίγη από την απολεσθείσα αίγλη του. Ο Κ. Σημίτης κατάφερε να γίνει και πάλι κυρίαρχος του παιχνιδιού. Με αναπτωμένο το ηθικό πείσθηκε ότι με επιμονή και σωστό σχεδιασμό υπήρχε η δυνατότητα να αντιμετωπισθούν και άλλες κρίσιμες υποθέσεις²²⁰. Παράλληλα, η εκτίναξη της δημοτικότητας του φέρελπι Μιχάλη Χρυσοχοϊδη (χάρη στον χειρισμό της υπόθεσης της «17 Νοέμβρη»), έκανε τον Κ. Σημίτη να πιστέψει ότι είχε εντοπίσει το δυναμικό ανανέωσης που είχε ανάγκη η παράταξη. Κατά τον αρχηγό του ΠΑΣΟΚ, ο Μ. Χρυσοχοϊδης ανήκε στη νέα γενιά στελεχών που θα μπορούσε να δώσει αέρα αναγέννησης στο κόμμα. Ο υπουργός Δημόσιας Τάξης έγινε σχεδόν προνομιακός συνομιλητής του πρωθυπουργού. Ο Κ. Σημίτης έτεινε να υπερχρησιμοποιεί ένα πρόσωπο νέο και ικανό που, ωστόσο, στερούνταν πείρας και ήταν εύκολα υπονομεύσιμο.

Το 2001, η Ελλάδα, ως μέλος της ΟΝΕ, θα υποδεχθεί το ευρώ. Το νέο νόμισμα θα επιφέρει μεγάλες αλλαγές στην καθημερινότητα των Ελλήνων, θα βάλει σε περιπέτειες την εθνική οικονομία και θα αφήσει μεγάλα περιθώρια εξαπάτησης του καταναλωτικού κοινού και αισχροκέρδειας σε βάρος του.

---

218. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 359, 361.

219. *Ο. π.*, σ. 364.

220. *Ο. π.*, σ. 367, 413.

Το 2002, Η αμερικανική επέμβαση στο Ιράκ θα διχάσει το ΠΑΣΟΚ. Η κυβέρνηση και ο Κ. Σημίτης θα προσπαθήσουν να παραμείνουν αποστασιοποιημένοι, να μην προκαλέσουν το κοινό αίσθημα και, ταυτόχρονα, να είναι προσεκτικοί απέναντι στους Αμερικανούς, οι οποίοι αναζητούσαν συμμάχους στην Ευρώπη. Εντέλει, η Ελλάδα δεν προσχώρησε στο μέτωπο ΗΠΑ-Ισπανίας-Πορτογαλίας-Ιταλίας και των παραδοσιακά φιλοαμερικανικών χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, της Βαλτικής και της Σκανδιναβίας. Διαφορετικές φωνές ακούστηκαν ακόμη και μέσα στο ΠΑΣΟΚ. Ο Κ. Σημίτης παρότι υπήρξε άκρως επιφυλακτικός και προτίμησε να εμμείνει στον ευρωπαϊκό του προσανατολισμό (κρατώντας πάντως επαμφοτερίζουσα στάση), καταδίκασε και τιμώρησε πρωτοβουλίες όπως αυτή του Κώστα Λαλιώτη, ο οποίος κάλεσε τον κόσμο να συμμετάσχει μαζικά στις αντιπολεμικές πορείες στην Αθήνα. Η απομάκρυνση του Κ. Λαλιώτη και η συνακόλουθη αντικατάστασή του από τον Μ. Χρυσοχοϊδη θα ταυτισθεί με την προσπάθεια του Κ. Σημίτη για εκκαθάριση της παράταξης. Ο Κ. Λαλιώτης συμβόλιζε το παλιό ΠΑΣΟΚ, εθεωρείτο εκφραστής μίας άλλης εποχής, πρόσωπο που συγκέντρωσε όλα τα βάρη και τα πάθη της προηγούμενης περιόδου²²¹.

Το πρώτο εξάμηνο του 2003, η Ελλάδα ανέλαβε την Προεδρία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο Κ. Σημίτης θα επενδύσει σε αυτή την ευκαιρία προκειμένου να αποκαταστήσει την εικόνα του. Η ελληνική Προεδρία υπήρξε μεγαλοπρεπής. Ο Κ. Σημίτης έκανε καθετί προκειμένου να τονίσει τη σημασία αυτού του γεγονότος. Η ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση, που πραγματοποιήθηκε επί ελληνικής Προεδρίας, γέννησε ελπίδες για επούλωση της μεγάλης εθνικής πληγής που είχε ανοίξει το 1974 και επίλυση του Κυπριακού.

Περί τα τέλη Απριλίου 2003, οι αμφισβητήσεις προς το πρόσωπο του Κ. Σημίτη θα επανέλθουν και θα αποδειχθούν καθοριστικές για τα επόμενα βήματα του πολιτικού. Το λάβαρο κατά της διαπλοκής που σήκωσε ο Κ. Καραμανλής συνάντησε τη γενικευμένη αντίληψη σημαντικής μερίδας πολιτών περί διαφθοράς, αδιαφάνειας και πλουτισμού των αξιωματούχων της κυβέρνησης και του κράτους με αποτέλεσμα η κυβέρνηση να δεχθεί ισχυρές πιέσεις. Η

---

221. *Ο. π.*, σ. 423-426.

ανάδειξη της διαπλοκής σε μείζον θέμα ωφέλησε μακροπρόθεσμα την αντιπολίτευση. Ο Κ. Καραμανλής συγκρότησε πλήρες ιδεολόγημα και οικοδόμησε το προφίλ του ασυμβίβαστου και πολέμιου της διαπλοκής και των συμφερόντων ηγέτη. Ευαγγελίσθηκε μία κοινωνία ίσων ευκαιριών, εμφανίσθηκε ως το πρόσωπο που ήρθε για να βάλει τέλος στα αμαρτωλά εξουσιαστικά σχήματα, όρθωσε το πολιτικό του ανάστημα στα ΜΜΕ, τα οποία κατά την άποψή του ήλεγχαν το πολιτικό παιχνίδι, τέλος, εμφανίσθηκε ως πολιτικός χωρίς βάρη και εξαρτήσεις. Σε αυτή την ιδεολογική «σταυροφορία» θα τον ακολουθήσουν πληθώρα δυνάμεων: πολιτικών, επιχειρηματικών, εκδοτικών, κοινωνικών, το λεγόμενο «αντισημιτικό» μέτωπο. Ο Κ. Καραμανλής κατάφερε να διεισδύσει σε πολλές -ετερόκλητες μεταξύ τους- πληθυσμιακές ομάδες και να συγκροτήσει το σώμα της λεγόμενης «καραμανλικής Αριστεράς». Το μέτωπο αυτό θα συμβάλει τα μέγιστα στην απαξίωση του Κ. Σημίτη και του έργου του. Το αποτέλεσμα θα είναι ο πρωθυπουργός και το ΠΑΣΟΚ να αντιμετωπίζονται εφεξής ως δεσμευμένο και διαπλεκόμενο σύστημα εξουσίας, ενώ κάθε πρωτοβουλία θα προσκρούει και θα αντιμετωπίζεται με καχυποψία, καθιστώντας αδύνατη τη διακυβέρνηση²²².

Προκαλεί μεγάλη εντύπωση το γεγονός ότι, ενώ στις κυβερνήσεις Σημίτη αναγνωρίστηκε η συνέπεια ως προς την επίτευξη του στόχου της ΟΝΕ, δεν διαμορφώθηκε ποτέ η αίσθηση ότι ο στόχος αυτός πραγματοποιήθηκε με παράλληλη φροντίδα για τον περιορισμό των κοινωνικών επιπτώσεων της εξυγίανσης. Η ακηδία για την κοινωνική καταγραφή των οικονομικών προτεραιοτήτων οδήγησε στη σύλληψη της ΟΝΕ ως «μοναχικού στόχου»²²³. Ο κλονισμός της σχέσης κυβερνητικού εκσυγχρονισμού- χαμηλών εισοδηματικών στρωμάτων και εργαζομένων θα αποτυπωθεί και θα οριστικοποιηθεί με το ασφαλιστικό. Παράλληλα, θα παγιωθεί η εντύπωση ότι με την ΟΝΕ η κυβέρνηση Σημίτη «ό,τι ήταν να κάνει το έκανε», γεγονός που θα έχει αντίκτυπο στα αποτελέσματα της επόμενης εκλογικής αναμέτρησης.

Το πιο εντυπωσιακό όμως είναι η μεγάλη απόσταση ανάμεσα στη γενική αίσθηση ότι η προσαρμογή στους όρους ένταξης στην ΟΝΕ συνοδεύθηκε από μεγέθυνση των ανισοτήτων στα οικονομικά και στην πραγματικότητα, η οποία

---

222. Ό. π., σ. 377-379.

223. Καρζής, Φ., *Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες-Η εκκρεμής μεταρρύθμιση 1996-2003*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 61.

είναι εντελώς αντίστροφη. Μεταξύ 1996 και 2000, όχι απλώς δεν υπήρξε διόγκωση της ανισοκατανομής, αλλά, αντίθετα, καταγράφηκε η σημαντικότερη αναδιανομή σε βάρος του πλουσιότερου 10% των Ελλήνων. Επρόκειτο δηλαδή για την πιο εκτεταμένη εξισορρόπηση που σημειώθηκε μετά το 1982. Εκείνο λοιπόν που θολώνει την εικόνα και δημιουργεί την εκτεταμένη εντύπωση της αδικίας, της ανισοκατανομής του πλούτου και της κοινωνικής ανεπάρκειας της μεταρρύθμισης είναι η χρηματιστηριακή περιπέτεια που ενέπλεξε το σύνολο σχεδόν της ελληνικής κοινωνίας.²²⁴

Όντας εγκλωβισμένος στη γενικευμένη αμφισβήτηση και νιώθοντας ότι οποιαδήποτε πολιτική ενέργεια ήταν εκ των προτέρων καταδικασμένη, ο Κ. Σημίτης θα λάβει την απόφαση να αποχωρήσει. Τα μηνύματα που εξέπεμπαν οι πολίτες καλλιέργησαν τάσεις αναχωρητισμού και πεσιμισμού στον πρωθυπουργό. Ο Κ. Σημίτης, βλέποντας ότι ο ίδιος δεν είχε καμία τύχη και μη επιθυμώντας να αποχωρήσει ηττημένος, αποφάσισε να παραδώσει την αρχηγία του κόμματος. Ο Κ. Καραμανλής προηγείτο στις δημοσκοπήσεις κατά οκτώ ποσοστιαίες μονάδες. Η προπαγάνδα είχε σκληρύνει. Σε εκείνη τη δυσμενή συγκυρία, ο Γιώργος Παπανδρέου φάνηκε να ενσαρκώνει τις ελπίδες για τη διάσωση και την επανένωση της παράταξης. Ο Κ. Σημίτης έβλεπε τον Γ. Παπανδρέου ως το μοναδικό στέλεχος που βρισκόταν εγγύτερα στις αντιλήψεις του. Αρκετοί ήταν εκείνοι που υποστήριξαν ότι ο Κ. Σημίτης όφειλε να παραδώσει και την πρωθυπουργία, που επιζήτησαν πλήρη αποκαθάρωση και ιστορική αποκατάσταση, ένα είδος επιστροφής στις ρίζες²²⁵. Στις αρχές Ιανουαρίου 2004, ο Κ. Σημίτης θα παραδώσει το «δαχτυλίδι» της διαδοχής στον Γ. Παπανδρέου αλλά θα διατηρήσει το πρωθυπουργικό αξίωμα μέχρι τις εκλογές. Αναμφίβολα το όνομα που έφερε ο νέος αρχηγός διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην επιλογή. Αμέσως, το ίδιο το γεγονός της διαδοχής άλλαξε τα δεδομένα του προεκλογικού αγώνα. Το ΠΑΣΟΚ μείωσε τη διαφορά από την προπορευόμενη Ν.Δ.²²⁶. Οι ελπίδες όλων θα αναπτερωθούν και η πίστη της Ν.Δ. για εξασφαλισμένη νίκη της θα κλονισθεί. Ο Γ. Παπανδρέου,

---

224. Καρζής, Φ., *Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες-Η εκκρεμής μεταρρύθμιση 1996-2003*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 64, 70.

225. Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση, σ. 432-433.

226. Παππάς, Τ., *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑ.ΣΟ.Κ., Παπανδρέου, εξουσία*, Αθήνα, Πατάκης, 2009, σ. 238.

παρά τις ελλείψεις του, αναγέννησε τις προσδοκίες, αφυπνίζοντας μνήμες παπανδρείσμου. Ο κόσμος κινητοποιήθηκε και προσήλθε στις κάλπες του ΠΑΣΟΚ προκειμένου να στηρίξει τον νέο ηγέτη. Ωστόσο, λίγο αργότερα, η ένταξη στο ψηφοδέλτιο επικρατείας προσωπικοτήτων όπως ο Μίμης Ανδρουλάκης, ο Ανδρέας Ανδριανόπουλος και η Μαρία Δαμανάκη θα προκαλέσει σάλο. Συν τοις άλλοις, η προεκλογική παρουσία του Γ. Παπανδρέου θα είναι αρχικά αποκαρδιωτική και θα θεωρηθεί «λίγη». Ο πολιτικός αγώνας δεν θα δοθεί σε επίπεδο προγραμματικών θέσεων αλλά θα επικεντρωθεί στο πεδίο υπεράσπισης της τάξης και της ηθικής, κατά τρόπο υποκριτικό. Η μάχη όμως είχε ήδη κριθεί, από την επομένη των προηγούμενων εκλογών.

Η νίκη της Ν.Δ. στις εκλογές της 7ης Μαρτίου 2004 με ποσοστό 45,4%, έναντι 40,5% για το ΠΑΣΟΚ, θα σημάνει, για δεύτερη φορά στην ιστορία, το τέλος μίας μακράς περιόδου διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ.

2.6 ΑΠΟ ΤΟΝ «ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ» ΣΤΗ «ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ»

Όπως διαπιστώσαμε, οι κυβερνήσεις Σημίτη, παραδόξως, δεν κατόρθωσαν να εγχύσουν στην κοινωνία κεντρικές πολιτικές επιλογές απορρέουσες από το συνολικό πρόγραμμα που η κοινωνία στήριζε ούτως ή άλλως στην πλειοψηφία της και ήταν διατεθειμένη να ανεχθεί. Στη διάρκεια της διακυβέρνησης Σημίτη δεν επιχειρήθηκε ποτέ να οικοδομηθεί μίας μακράς πνοής επικοινωνιακή στρατηγική προβολής του ιδεολογικού υπόβαθρου του εκσυγχρονισμού που θα ενσωματωνόταν στις προτεραιότητες της κοινωνίας.

Για τους περισσότερους εκσυγχρονιστές το τέλος της οκταετίας Σημίτη υπάκουε σε έναν ιστορικό καταναγκασμό. Η εκλογική ήττα του 2004 ερμηνευτόταν όχι τόσο ως το προϊόν συγκεκριμένων πολιτικών πράξεων ή παραλείψεων όσο ως το αποτέλεσμα της αναπόφευκτης κόπωσης του εκλογικού σώματος από την υπερβολικά και πρωτόγνωρα μακρόχρονη παραμονή του ίδιου κόμματος στην εξουσία. Το επιχείρημα της «αναγκαίας ήττας» έχει και μία θεωρητική συνέπεια: προεικάζει ότι τα κομματικά συστήματα διαθέτουν περιορισμένη δυνατότητα αυτοανανέωσης και ότι η ανανέωση επιβάλλεται από τον «εκλογικό κύκλο». Όπως επισημαίνει ο Anthony Giddens, «η ήττα των σοσιαλιστών στην Ελλάδα μου φαίνεται ένα φυσιολογικό αποτέλεσμα του εκλογικού κύκλου. Υπάρχει πάντα ένας εκλογικός κύκλος [...]. Και κάποια στιγμή οι άνθρωποι ψηφίζουν για αλλαγή

κυβέρνησης. Είναι αναπόφευκτο. Είναι φυσιολογικό. Και είναι υγιές σε μία δημοκρατική κοινωνία»²²⁷. Η ιδέα του «κουρασμένου ΠΑΣΟΚ», που έχρηζε ανανέωσης αλλά αντιστεκόταν σε αυτή, είχε επιτείνει τη σύγκρουση ανάμεσα στην ηγεσία και σε στελέχη πρώτης γραμμής, κατά τη δεύτερη τετραετία Σημίτη. Το «κουρασμένο ΠΑΣΟΚ», συνδέθηκε αφενός με την κάθαρση της ηγεσίας από το στίγμα του φθαρμένου παρελθόντος και αφετέρου διευκόλυνε ή και επέβαλε την αποδοχή της εκλογικής ήττας του 2004, γεγονός που οδήγησε την παράταξη να παραιτηθεί από τη διεκδίκηση της επανεκλογής. Το επιχείρημα της «μοιραίας ήττας» αξιοποιήθηκε ως κεντρικό εκλογικό επιχείρημα της Ν.Δ. στις εκλογές του 2004.

Η ήττα του 2004 ερμηνεύθηκε ως αποδοκιμασία των εκσυγχρονιστών. Η αποδοκιμασία αυτή οφειλόταν στο γεγονός ότι ο εκσυγχρονισμός δεν υπήρξε ποτέ αυτόνομο αίτημα του ίδιου του αξιακού και πολιτικού συστήματος, δεν υπήρξε ποτέ συστατικό στοιχείο της ελληνικότητας. Η περίοδος που ακολούθησε χαρακτηρίζεται από γενικευμένη υποχώρηση του ορθολογικού στοιχείου στην ελληνική κοινωνία. Το ζήτημα της άρνησης του ορθολογισμού δεν αφορούσε αποκλειστικά την κυβέρνηση. Τα προβλήματα που συνάντησε ο Γ. Παπανδρέου στην προσπάθεια αναμόρφωσης του ΠΑΣΟΚ ανάγονται σε μεγάλο βαθμό στη ρευστότητα που είχε προκαλέσει στο κόμμα, σε ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο, η σύγκρουση ανάμεσα στο αίτημα για εκσυγχρονισμό και στις διάφορες πολιτικές επιλογές μιας κατεξοχόν εκσυγχρονιστικής κυβέρνησης, επιλογές οι οποίες οδήγησαν τελικά στην εκλογική ήττα.

Μετά την παρένθεση Σημίτη, ο Γ. Παπανδρέου παρέλαβε το ΠΑΣΟΚ περίπου στην κατάσταση που το είχε αφήσει ο ιδρυτής του. Το κόμμα βρισκόταν ακόμη προσκολλημένο στο ιδεολογικό αφήγημα του Α. Παπανδρέου, «χωρίς έμπεδη δημοκρατική παράδοση και συλλογική λειτουργία και χωρίς κυβερνητικό πρόγραμμα». Ο νέος ηγέτης του ΠΑΣΟΚ είχε τρεις επιλογές: α) την αναβίωση του «χαρισματικού κόμματος», β) την ολοκληρωτική διάλυσή του και την παράλληλη δημιουργία νέου κομματικού φορέα, ή γ) τη μετατροπή του σε ένα διαφορετικό, πιο σύγχρονο κόμμα²²⁸. Η τρίτη επιλογή στην οποία και κατέληξε ο Γ. Παπανδρέου, περιλάμβανε τη σταδιακή «καθημερινοποίηση του χαρίσμα-

---

227. Anthony Giddens, συνέντευξη στον Παύλο Τσίμα, *Τα Νέα*, 12/2/2005.

228. Παππάς, Τ., *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑ.ΣΟ.Κ., Παπανδρέου, εξουσία*, Αθήνα, Πατάκης, 2009, σ. 236.

τος» στο ΠΑΣΟΚ, δηλαδή τη μετατροπή του παλαιού «χαρισματικού κόμματος»²²⁹ σε σύγχρονο κομματικό μηχανισμό. Η επιλογή αυτή προϋπέθετε αποφασιστικές ρήξεις με τους εγκατεστημένους μηχανισμούς εξουσίας, παγιωμένες νοοτροπίες και παρωχημένα ιδεολογικά σύμβολα. Οι προσπάθειες του νέου αρχηγού επικεντρώθηκαν σε τρεις ειδικότερους στόχους: την αναδιοργάνωση του κομματικού μηχανισμού, την ανάδειξη νέων στελεχών και τη μαζικοποίηση του κόμματος στους κοινωνικούς χώρους. Η αποτυχία της νέας ηγεσίας ως προς τη ριζική αναδιάρθρωση του ΠΑΣΟΚ εξηγεί με τον καλύτερο τρόπο τις αλλεπάλληλες εκλογικές αποτυχίες της περιόδου 2004-2007²³⁰.

Ο πολιτικός λόγος που άρθρωσε ο Γ. Παπανδρέου στο πλαίσιο της επιχειρούμενης αναμόρφωσης του ΠΑΣΟΚ είχε στο επίκεντρό του την αντίθεση στον κρατικισμό. Την αποσύνδεση από τον κρατισκισμό προσυπέγραφε, εξάλλου, και ο απερχόμενος πρόεδρος του κινήματος. Η αντικρατικιστική νοοτροπία σήμαινε για το ΠΑΣΟΚ άλλη μία ρήξη με τον μηχανισμό που επί δύο δεκαετίες είχε ανδρωθεί ως μεσολαβητής ανάμεσα στην κρατική διοίκηση και την κυβερνητική εξουσία. Ιδεολογικός διάδοχος της «Κεντροαριστεράς» του Κ. Σημίτη υπήρξε για το ΠΑΣΟΚ η «συμμετοχική δημοκρατία» του Γ. Παπανδρέου. Η αλλαγή αυτή επισφράγισε την «αλλαγή φρουράς». Το στοιχείο της συμμετοχής ως κριτηρίου ποιότητας για τη δημοκρατία, το οποίο ήδη από το 2001 υποδεικνυόταν όλο και πιο συχνά από τον σκληρό πυρήνα των εκσυγχρονιστών ως διέξοδος, σηματοδοτούσε την πολιτική συνέχεια²³¹.

Η εντυπωσιακή προσέλευση πολιτών στην πανηγυρική τελετή ανάδειξης του Γ. Παπανδρέου ως νέου αρχηγού φάνηκε πράγματι να σηματοδοτεί το τέλος του παλαιού ΠΑΣΟΚ και την αρχή ενός νέου. Έκτοτε, η εκλογική και επικοινωνιακή

---

229. Σύμφωνα με τον Τάκη Παππά, το ΠΑΣΟΚ αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση χαρισματικού κόμματος. Τέτοια κόμματα διαθέτουν τρία βασικά χαρακτηριστικά: α) αποτελούνται από ομάδες ανθρώπων (κομματικά στελέχη, οργανωμένα μέλη, οπαδούς, απλούς ψηφοφόρους) που συνδέονται με τον κομματικό ηγέτη με αίσθημα τυφλής πίστης, προσωπικής αφοσίωσης και πειθαρχίας, β) παρουσιάζουν σχεδόν απόλυτη συγκέντρωση εξουσιών στα χέρια του ηγέτη όπως, επίσης, ενός στενού κύκλου έμπιστων προσώπων που σχηματίζεται γύρω από αυτόν και γ) στερούνται σαφώς καθορισμένων ιδεολογικών καταστατικών αρχών, καθώς επίσης και κεντρικά συγκροτημένης οργάνωσης (βλ. Παππάς, Τ., *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑ.ΣΟ.Κ., Παπανδρέου, εξουσία*, Αθήνα, Πατάκης, 2009, σ. 120).
230. *Ο. π.*, σ. 237.

231. Καρζής, Φ., *Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες-Η εκκρεμής μεταρρύθμιση 1996-2003*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 49-50.

στρατηγική του ΠΑΣΟΚ θα επικεντρωθεί στο πρόσωπο του νέου αρχηγού. Τον Μάρτιο του 2004, το ΠΑΣΟΚ θα ηττηθεί στις εκλογές με σημαντική διαφορά από την Ν.Δ. και, ύστερα από έντεκα χρόνια στην εξουσία, θα περάσει στην αντιπολίτευση. Είχε έρθει η ώρα για τον νέο αρχηγό να αποδείξει τις ηγετικές του ικανότητες. Ο Γ. Παπανδρέου σχεδίασε την πλήρη αποδόμηση του «παλαιού» ΠΑΣΟΚ και την αντικατάστασή του με έναν νέο κομματικό μηχανισμό, ικανό, αφενός μεν, να στηρίξει την ηγεσία του και, αφετέρου δε, να οδηγήσει το κόμμα πίσω στην εξουσία. Η επιτυχία του σχεδίου του εξαρτήθηκε από δύο αλληλένδετους παράγοντες: τον πλήρη έλεγχο του κομματικού μηχανισμού από τον αρχηγό και την επινόηση ενός νέου ιδεολογικού λόγου διακριτού τόσο από αυτόν του παλαιού ΠΑΣΟΚ, όσο και από εκείνον των αντίπαλων πολιτικών κομμάτων. Το κόμμα βρισκόταν σε αναζήτηση νέας πιο σύγχρονης ταυτότητας. Την περίοδο 2004-2007, η ηγεσία Παπανδρέου δεν αποδείχθηκε ικανή να φέρει εις πέρας την αποστολή της²³².

Στο πλαίσιο της ριζικής αναμόρφωσης του κόμματός του, ο Γ. Παπανδρέου επαγγέλθηκε τη δημιουργία ενός «νέου» και «ανοιχτού» δημοκρατικού κόμματος, το οποίο θα αποφάσιζε με εσωτερικά δημοψηφίσματα και θα ήταν σε θέση να ενσωματώνει διαφορετικές απόψεις, τάσεις και πρόσωπα. Οι ειδικότεροι στόχοι που επέλεξε ήταν: α) η αποκέντρωση του κομματικού μηχανισμού, β) η ανάδειξη νέων, άφθαρτων και ικανών στελεχών και γ) η μαζικοποίηση της κομματικής βάσης του ΠΑΣΟΚ. Σε αυτή τη λογική, ο Γ. Παπανδρέου επένδυσε σημαντικά στη δημιουργία της Πολιτικής Επιμόρφωσης, ενός μηχανισμού διαρκούς αξιολόγησης και επιμόρφωσης νέων προσώπων προορισμένων να στελεχώσουν το «νέο ΠΑΣΟΚ»²³³. Παρά την τεράστια νομιμοποίηση που απήλαυσε, ο νέος αρχηγός δεν πέτυχε να πραγματοποιήσει κανέναν από τους στόχους που είχε θέσει σε σχέση με την εσωτερική αναδιοργάνωση του ΠΑΣΟΚ. Τα παλαιά κομματικά στελέχη εξακολούθησαν να διαθέτουν «προσωπικούς μηχανισμούς» και να συγκροτούν ομάδες με σκοπό τον έλεγχο του κόμματος. Τα μέλη και οι «φίλοι» του ΠΑΣΟΚ παρέμειναν ανενεργοί και μάλλον αδιάφοροι για τις εξελίξεις. Η ευθύνη της αποτυχίας χρε-

---

232. Παππάς, Τ., *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑ.ΣΟ.Κ., Παπανδρέου, εξουσία*, Αθήνα, Πατάκης, 2009, σ. 240.

233. *Ο. π.*, σ. 241-242.

ώθηκε καταρχάς στις επιλογές του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ, σε αδυναμίες του χαρακτήρα του, σε αντιφάσεις και σε πολιτικά λάθη. Πολλοί από τους στόχους που έθεσε ο Γ. Παπανδρέου συνάντησαν πρακτικές δυσκολίες και σύντομα εγκαταλείφθηκαν ως μη ρεαλιστικοί ή ατελέσφοροι. Οι προσπάθειές του για εμπέδωση κανόνων εσωτερικής δημοκρατίας βρέθηκαν συχνά σε αντίθεση με τον δικό του αρχηγισμό. Ο κυριότερος λόγος της αποτυχίας του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ δεν ήταν προσωπικός αλλά πολιτικός: ήταν η αδυναμία του να εξαθρλώσει την ανδρεοπαπανδρείκη παράδοση του κόμματος.

Ο συμβολισμός της μέγιστης πολυσυλλεκτικότητας (βλ. κατάρτιση ψηφοδελτίου επικρατείας 2004) δεν έγινε αποδεκτός ούτε από τους εκλογείς στο σύνολό τους ούτε από την κομματική βάση του ΠΑΣΟΚ. Δεν θεωρήθηκε ουσιαστικά άνοιγμα σε προσωπικότητες που είχαν να συνεισφέρουν σε μία ευρύτερη προβληματική. Αντίθετα, εδραίωσε την αίσθηση ότι, εφόσον για τους φορείς του πολιτικού λόγου δεν υπάρχει όριο στη μετακίνηση εντός του κομματικού φάσματος, το ίδιο μπορεί να συμβεί και στο εκλογικό σώμα. Τον Μάρτιο του 2004, το ΠΑΣΟΚ υπέστη «δομική ήττα». Αυτό σημαίνει ότι η εκλογική του αποδικομασία σήμανε μία αλλαγή αντιλήψεων στη χώρα και την κοινωνία²³⁴. Η ψήφος στη Ν.Δ. το 2004 ήταν κυρίως ψήφος αποδοκιμασίας του ΠΑΣΟΚ. Το ίδιο θα σπεύσουν να υποστηρίξουν πολλοί για τη νίκη του ΠΑΣΟΚ, τον Οκτώβριο του 2009, όταν η Ν.Δ. θα περνά στην αντιπολίτευση.

Ο Κ. Καραμανλής εξήλθε από την εκλογική μάχη πανίσχυρος και αδιαμφισβήτητος ηγέτης. Από την πρώτη κιόλας στιγμή όμως φάνηκαν οι αδυναμίες, η έλλειψη προετοιμασίας και κυρίως η εμμονή στο κομματικό δόγμα, σε κινήσεις και πρωτοβουλίες που στόχευαν αποκλειστικά στη δαιώνιση και τη διασφάλιση της εξουσίας. Το εξουσιαστικό σύνδρομο, ο φόβος μήπως επαναληφθούν τα γεγονότα του 1993, η αγωνία για εδραίωση της εξουσίας θα καθηλώσουν τον Κ. Καραμανλή και θα τον οδηγήσουν σε λανθασμένες επιλογές. Η κυβέρνηση της Ν.Δ. θα αποδειχθεί ανίκανη να προσεγγίσει με επάρκεια τα προβλήματα της χώρας και τις αγωνίες των πολιτών, να χαράξει νέους δρόμους, να διανοίξει νέους ορίζοντες για το μέλλον.

---

234. Καρζής, Φ., *Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες-Η εκκρεμής μεταρρύθμιση 1996-2003*, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 205.

Η κομματική οξύτητα στην οποία θα πρωταγωνιστήσει ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ στις παραμονές των εκλογών του 2007 καταδεικνυε ότι η ελληνική κοινωνία δεν ήταν πλέον διατεθειμένη να ανταποκριθεί σε ρητορικές υπερβολές, οι οποίες μάλιστα δεν συνοδεύονταν από ξεκάθαρες προγραμματικές προτάσεις. Η νέα θεματική που εισήγαγε ο Γ. Παπανδρέου αποδιάρθρωσε την παραδοσιακή κομματική αφήγηση και την αντικατέστησε με μία νέα που αποξένωσε ακόμη περισσότερο το κόμμα από την κοινωνία. Όπως παρατηρεί ο Α. Πανταζόπουλος, «η ριζική τομή ανάμεσα στο κομματικό παρελθόν και το νέο παρόν συμβολίστηκε με την εισαγωγή της νέας πολιτικής διαίρεσης ανάμεσα στην πρόοδο και τη συντήρηση»²³⁵. Σε αυτή τη λογική, η εκλογική ήττα του 2007 αντανάκλα την αποτυχία άρθρωσης των δύο πεδίων. Η αδυναμία αποκατάστασης της εμπιστοσύνης ανάμεσα στο ΠΑΣΟΚ και στο δυνάμει ακροατήριό του θα πρέπει να αναζητηθεί στην προσπάθεια επανίδρυσης της πολιτικής του σε επίπεδο αρχών και αξιών. Ο Γ. Παπανδρέου κατασκεύασε για τον ίδιο και την παράταξή του μία αυτοεικόνα, βασικά χαρακτηριστικά της οποίας ήταν η έγκληση στον κομματικό λαό, ο πολεμικός λόγος, η προσφυγή στη χρήση συνωμοσιολογικών στερεοτύπων, η καταδίκη του κατεστημένου, ο εκθιασμός της κοινωνικής κινητοποίησης, η υπεράσπιση της «αυτονομίας της πολιτικής», η διαφάνεια και η «συμμετοχική δημοκρατία»²³⁶. Με αυτό τον τρόπο, ο Γ. Παπανδρέου έπαψε για πολλούς οπαδούς του ΠΑΣΟΚ να είναι ο κατ' επανάληψη ηττημένος ηγέτης στον οποίο έπρεπε να αποδοθούν οι πολιτικές ευθύνες και «ντύθηκε» τον ρόλο του «θύματος» στην καρδιά μίας καλοστημένης συνωμοσίας που στόχο είχε την κατακρούρηση της παράταξής του.

Οι εκλογές της 16ης Σεπτεμβρίου 2007 επιβεβαίωσαν το προβάδισμα που διατηρούσε η Ν.Δ. καθ' όλη τη διάρκεια της τριετίας 2004-2007. Θα μπορούσε μάλιστα να ειπωθεί ότι η διαφορά των τεσσάρων περίπου ποσοστιαίων μονάδων μεταξύ Ν.Δ. (41,83%) και ΠΑΣΟΚ (38,10%) είχε σχεδόν προεξοφλη-

---

235. Πανταζόπουλος, Α, «Το ΠΑΣΟΚ σε μακρόσυρτη μετάβαση» στο Βερναρδάκης, Χ. (επιμ.), *VPRC Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2007*, Αθήνα, Σαββάλας, 2008, σ. 206-207.

236. *Ο. π.*, σ. 212.

θεί ήδη από τις νομαρχιακές εκλογές του 2006²³⁷. Η ήττα του ΠΑΣΟΚ στις βουλευτικές εκλογές του 2007 χαρακτηρίστηκε από πολλούς «στρατηγική», ήττα που παραπέμπει δηλαδή σε συνολικότερα προβλήματα φυσιογνωμίας, ηγεσίας, προγράμματος, κοινωνικών συμμαχιών, αναπαραγωγής και ανανέωσης του κομματικού προσωπικού. Είναι χαρακτηριστική, εξάλλου, η αποστασιοποίηση του ΠΑΣΟΚ από τις παραδοσιακές κοινωνικές του αναφορές, τις λαϊκές και (νέο)μικροαστικές του τάξεις²³⁸.

Η υιοθέτηση του ευρώ και η σχετική αισιοδοξία που προέκυψε από τη συμμετοχή στον πυρήνα της Ε.Ε., καθώς και η εθνική ευφορία από τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων, συγκάλυψαν προσωρινά μόνο τα προβλήματα. Η είσοδος της χώρας στην οικογένεια του ευρώ δεν κατάφερε να καταστεί έναυσμα για πανεθνική κινητοποίηση και προώθηση της οικονομικής ανταγωνιστικότητας αλλά, αντίθετα, ευθυγραμμίστηκε με την παραδοσιακά φοβική στάση της χώρας ως ευρωπαίου εταίρου στο πλαίσιο της ΕΕ. Η εθνική υπερηφάνεια από τη διεθνή ακτινοβολία και προβολή της χώρας το καλοκαίρι του 2004 δεν μπόρεσε να μετατραπεί σε δύναμη δημιουργίας αλλά, αντίθετα, ξεφούσκωσε σύντομα επαναφέροντας την εσωστρέφεια και το τέλμα των δύο τελευταίων δεκαετιών. Η στασιμότητα άρχισε να μετατρέπεται σε ανοιχτή κρίση ήδη μετά τις πυρκαγιές του 2007 και την αγανάκτηση που προκάλεσαν τα διάφορα ηχηρά σκάνδαλα της κυβέρνησης Καραμανλή (λ.χ. Ζαχόπουλου, Παυλίδη, Βουλγαράκη, ομολόγων, Βατοπεδίου, Siemens), τη βίαιη έκρηξη των γεγονότων του Δεκεμβρίου του 2008, τη διεθνή οικονομική κρίση το φθινόπωρο του 2008 (που αποκάλυψε τη σαθρότητα της ελληνικής οικονομίας με το τεράστιο έλλειμμα), το δυσθεώρητο χρέος και το διεθνή διασυρμό της χώρας μέχρι και σήμερα. Η κρίση που ξέσπασε στη χώρα δεν ήταν όμως μόνο ζήτημα δημοσιονομικού ελλείμματος αλλά ευρύτερου ελλείμματος στην εφαρμογή των νόμων και στην ποιότητα και το ήθος των πολιτικών εκπροσώπων.

---

237. Βερναρδάκης, Χ., «Κοινωνικές συμμαχίες και εκλογικοί συσχετισμοί. Το αποτέλεσμα των εκλογών 2007 και οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις τους στο κομματικό σύστημα» στο Βερναρδάκης, Χ. (επιμ.), *VPRC Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2007*, Αθήνα, Σαββάλας, 2008, σ. 15.

238. Πανταζόπουλος, Α, «Το ΠΑΣΟΚ σε μακρόσυρτη μετάβαση» στο Βερναρδάκης, Χ. (επιμ.), *VPRC Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2007*, Αθήνα, Σαββάλας, 2008, σ. 204.

Το ΠΑΣΟΚ θα καρπωθεί τη μεγάλη δυσαρέσκεια της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στην κυβερνητική πολιτική (ιδιαίτερα στον οικονομικό τομέα) καθώς και την έλλειψη ουσιαστικού απολογισμού σε κρίσιμους τομείς της καθημερινότητας του πολίτη. Η ανευθυνότητα, οι παραλείψεις, η αθέτηση υποσχέσεων, η συγκάλυψη σκανδάλων και η ανεκτικότητα του πρωθυπουργού στην απαράδεκτη και προκλητική συμπεριφορά κυβερνητικών και μη στελεχών της συντηρητικής παράταξης δημιούργησε πραγματική χιονοστιβάδα λαϊκής δυσαρέσκειας και οργής. Ο Κ. Καραμανλής δεν είχε κινηθεί αποφασιστικά για την υλοποίηση των μεταρρυθμίσεων για τις οποίες είχε εκλεγεί από το λαό. Το περίφημο «νοικοκύρεμα» της δημόσιας Διοίκησης δεν ήρθε ποτέ. Ο Γ. Παπανδρέου, έχοντας διακρίνει την ευνοϊκή συγκυρία για την επανάκαμψη του ΠΑΣΟΚ, άσκησε έντονες πιέσεις στον πρωθυπουργό για πρόωρη προσφυγή στις κάλπες ως μόνη διέξοδο από τη βαθιά οικονομική και κοινωνική κρίση. Η επιλογή αυτή έμελλε να τον δικαιώσει²³⁹. Ο Κ. Καραμανλής πήρε το ρίσκο της επίσπευσης των εκλογών εκτιμώντας ότι μπορεί να κερδίσει και πάλι με όπλο το δημοσκοπικό του προβάδισμα έναντι του Γ. Παπανδρέου²⁴⁰.

Η πλειοψηφική πολυσυλλεκτικότητα που πέτυχε το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 2009 θα έπρεπε σαφώς να μετασχηματισθεί σε σύντομο διάστημα σε θετικές και δημιουργικές πολιτικές για την αντιμετώπιση των μεγάλων κοινωνικών προβλημάτων. Η νέα κυβέρνηση δεν είχε να αντιμετωπίσει μόνο την οικτρή οικονομική κατάσταση αλλά και μία σκουριασμένη και διαβρωμένη κρατική μηχανή. Ως εκ τούτου, από πλευράς της νέας κυβέρνησης, η αξιοκρατία θα έπρεπε να τηρηθεί με ευλάβεια. Με τη νίκη του, το ΠΑΣΟΚ αναλάμβανε να εκριζώσει το ασφυκτικό δίκτυο ανομίας και ατιμωρησίας που «είχε απλωθεί με θοδικά επί πεντέμισι χρόνια στη χώρα, υπό το κράτος της υβριστικής υπεροψίας, της θορυβώδους φλυαρίας και του αρχηγικού ναρκισσισμού της Ν.Δ.»²⁴¹.

---

239. *Ελευθεροτυπία*, 5/10/2009

240. Νασόπουλος, Δ., «Τοποτηρητής» της διαδοχής, *Τα Νέα*, 5/10/2009

241. Βώκος, Γ., Τα προβλήματα είναι εδώ, *Το Βήμα*, 5/10/2009

Η κατάρρευση της Ν.Δ., απόρροια της δραματικής αποτυχίας μίας διακυβέρνησης που βασίσθηκε στην αδράνεια, αποτέλεσε το γόνιμο έδαφος της μεγάλης νίκης του ΠΑΣΟΚ. Οι πολίτες βίωσαν τη διακυβέρνηση Καραμανλή ως αδιαφορία για τα προβλήματα της ζωής τους και εντέλει ως εγκατάλειψη. Το εκλογικό αποτέλεσμα ήταν ένα μείγμα αγωνίας και ελπίδας, απογοήτευσης και προσδοκίας²⁴².

Η ήττα της Ν.Δ. στις εκλογές του 2009, με ποσοστό 33,48%, υπήρξε η μεγαλύτερη εκλογική αποτυχία στην 35ετή ιστορία της. Η κατάρρευση αυτή εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τον εκλογικό θρίαμβο του ΠΑΣΟΚ, εάν τα δύο μεγάλα κόμματα ιδωθούν ως συγκοινωνούντα δοιχεία. Το μεγαλύτερο ποσοστό των ψηφοφόρων της Ν.Δ. τήν τιμώρησε δίνοντας την αυτοδυναμία στον μεγάλο αντίπαλο. Επιβαρυντικό ρόλο είχε διαδραματίσει προφανώς ο απόλυτος τρόπος που ο Κ. Καραμανλής είχε υιοθετήσει προεκλογικά για να θέσει τα διλήμματα της οικονομικής πολιτικής²⁴³. Η εκλογική ήττα αντιμετωπίσθηκε ως προσωπική ήττα του Κ. Καραμανλή. Η αμφισβήτηση προς το πρόσωπό του, η οποία είχε αρχίσει από καιρό μετατρέπεται σε χείμαρρο και όσο πλησίαζαν οι εκλογές, θα απέβαινε μοιραία. Ο Κ. Καραμανλής έδωσε την προεκλογική μάχη με σημαία του τις δύσκολες αποφάσεις που έπρεπε να λάβει σε μία περίοδο κρίσης, η οποία είχε ήδη γονατίσει τα χαμηλά και μεσαία στρώματα. Έχασε όχι γιατί ήταν απλώς δυσάρεστος (αναγγέλλοντας μέτρα λιτότητας) αλλά γιατί στα πεντέμισι χρόνια διακυβέρνησής του δεν άφησε τίποτε που θα μπορούσε να καταγραφεί στην ιστορία. Αντίθετα, μπορεί να λεχθεί ότι σημείωσε ιστορικό ρεκόρ σε σκάνδαλα, παθογένειες, ενδοκυβερνητικά και εσωκομματικά μαχαιρώματα, ανικανότητα και αναποτελεσματικότητα, καθώς και σε θέματα που άνοιγαν και σέρνονταν για καιρό στην επικαιρότητα, τραυματίζοντας και τον ίδιο και την κυβέρνησή του²⁴⁴.

Το εκλογικό ποσοστό του ΠΑΣΟΚ εκτοξεύθηκε σε μη αναμενόμενα ύψη, μόλις δύο χρόνια μετά τη μεγάλη εκλογική του ήττα. Στις 4 Οκτωβρίου 2009, το ΠΑ-

---

242. Κουσουλής, Λ., Η ελπίδα και ο χρόνος, *Το Βήμα*, 5/10/2009

243. Θεοδωρικάκος, Τ., Πλειοψηφική πολυσυλλεκτικότητα, *Το Βήμα*, 5/10/2009

244. Κοραή, Χ., Οδυνηρό τέλος για Καραμανλή, *Ελευθεροτυπία*, 5/10/2009

ΣΟΚ, με ποσοστό 43,92% και 160 έδρες, πέτυχε μία από τις μεγαλύτερες νίκες στην ιστορία του. Τις δύο πιο μεγάλες είχε σημειώσει ο Α. Παπανδρέου, το 1981 και το 1993. Ο Γ. Παπανδρέου οδηγήθηκε στην πρωθυπουργία ύστερα από πέντε μόλις χρόνια στην αρχηγία του ΠΑΣΟΚ και συνεχόμενες εκλογικές ήττες.

Ο Γ. Παπανδρέου κατόρθωσε να επαναφέρει το ΠΑΣΟΚ στη εξουσία, μετά από πεντέμισι χρόνια στην αντιπολίτευση, κατά τη διάρκεια των οποίων η ενότητα της παράταξής του είχε δοκιμαστεί σκληρά. Κηρύσσοντας την «εθνική προσπάθεια» για την ανάταση της χώρας, ο νέος πρωθυπουργός κάλεσε όλους τους πολίτες να μετέχουν σε αυτή την προσπάθεια, τονίζοντας χαρακτηριστικά: «δεν ζητώ την ανοχή, ζητώ τη συμμετοχή». Πρόσκληση απηύθυνε στο σύνολο των προοδευτικών δυνάμεων του τόπου για σύμπραξη στην προσπάθεια να αλλάξει η πορεία της χώρας. Ο Γ. Παπανδρέου δεσμεύθηκε ότι θα κυβερνήσει «χωρίς διακρίσεις, διαχωρισμούς και προκαταλήψεις». Ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ αποκωδικοποίησε τη νίκη του κινήματος στις εκλογές ως λαϊκή εντολή για «αλλαγή πορείας για την Ελλάδα και τη ζωή μας» και τόνισε ότι για την κυβέρνησή του «μοναδική πυξίδα είναι ο πολίτης και μόνο ο πολίτης»²⁴⁵. Το εύρος της νίκης και η ευρεία αυτοδυναμία, η οποία ξεπέρασε κάθε πρόβλεψη και προσδοκία, τόν απήλλαξαν από το άγχος των κοινοβουλευτικών συσχετισμών και τού επέτρεψαν να σχηματίσει την κυβέρνησή του χωρίς να δεσμεύεται από εσωκομματικούς συσχετισμούς²⁴⁶.

Ο τρίτος κατά σειρά προοδευτικός πρωθυπουργός της Μεταπολίτευσης δεν καλούνταν να επαναλάβει την ιστορία, τις μέρες του 1981 και του 1993 αλλά να την προχωρήσει. Η σύγκριση με τους προκατόχους του θα γινόταν στο στίβο της πρόοδου. Πρώτο στοίχημα για τον νικητή των εκλογών θα ήταν να «κερδίσει» ξανά τους πολίτες στο όνομα της πραγματικής πολιτικής. Το μεγάλο θετικό ρεύμα προς το ΠΑΣΟΚ δεν ανέμενε από τη νέα κυβέρνηση να μοιράσει χρήματα και θέσεις στο Δημόσιο. Οι πολίτες, πιο ώριμοι από ποτέ, προσέβλεπαν σε ένα περιβάλλον δικαιοσύνης και ευημερίας, μέσα στο οποίο

---

245. Παπαχρήστος, Χ., Θρίαμβος Γιώργου, *Ελευθεροτυπία*, 5/10/2009

246. Καρελιάς, Γ., Θρίαμβος ΠΑΣΟΚ, ιστορική ήττα Ν.Δ., *Ελευθεροτυπία*, 5/10/2009

θα μπορούσαν να αναδειχθούν οι δημιουργικές, παραγωγικές δυνάμεις του τόπου. Η νέα κυβέρνηση ξεκινούσε με τους καλύτερους δυνατούς οiwονούς. Ας μην ξεχνάμε ότι η παράδοση της παράταξης είναι να αναταποκρίνεται σε διαφορετικές ιστορικές προκλήσεις. Η ελπίδα ότι κάτι τέτοιο θα επαναλαμβανόταν ήταν βάσιμη²⁴⁷. Η ιστορική νίκη που πέτυχε ο Γ. Παπανδρέου περιλάμβανε ένα και μόνο μήνυμα: να βγάλει τη χώρα από το τέλμα που την είχε οδηγήσει η ακυβερνησία της Ν.Δ. Η κοινωνία έδειχνε πρόθυμη να παρακολουθήσει και να συνδράμει σε αυτή την προσπάθεια αρκεί να αποφεύγονταν τα οδυνηρά λάθη της προηγούμενης περιόδου²⁴⁸.

Στις εκλογές του 2009, «ο εκλογικός χάρτης της χώρας δεν βάφτηκε απλώς πράσινος αλλά το ΠΑΣΟΚ εκπόρθησε όλα σχεδόν τα παραδοσιακά κάστρα της Ν.Δ., με ορισμένες μόνο εξαιρέσεις». Είναι ενδεικτικό ότι 34 εκλογικές περιφέρειες άλλαξαν χέρια συγκριτικά με την εκλογική αναμέτρηση του 2007. Η ήττα της Ν.Δ. υπήρξε ακόμη πιο επώδυνη, αν ληφθούν υπόψη τρεις παράγοντες: η ενίσχυση του ΛΑΟΣ, η αυξημένη συγκριτικά με το 2007 αποχή και η ήττα ακόμη και στο κατεξοχήν προπύργιο της Ν.Δ., την Α' Αθηνών. Η επικράτηση του ΠΑΣΟΚ υπήρξε συντριπτική στις πλέον παραγωγικές ηλικίες, ενώ, η Ν.Δ. (παρά το γεγονός ότι αύξησε αρκετά τη συσπείρωσή της) δεν κατάφερε να αποφύγει την κατάρρευση εξαιτίας της μαζικής μετακίνησης παλαιών ψηφοφόρων της, κυρίως από τη δεξαμενή εκείνων που συνιστούν το λεγόμενο «μεσαίο χώρο»²⁴⁹.

Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Γ. Παπανδρέου κράτησε δυσανάλογα χαμηλούς τόνους σε σχέση με το εύρος της νίκης του ΠΑΣΟΚ, κατάφερε δε να καταρρίψει τον μύθο που σκόπιμα είχε καλλιεργηθεί περί του ανίκητου του Κ. Καραμανλή, ο οποίος εμφανιζόταν ως ο «κυρίαρχος του παιχνιδιού». Η πλειοψηφία της κοινής γνώμης δικαίωσε τελικά εκείνο τον αρχηγό που υποσχέθηκε να την οδηγήσει «κάπου» και τιμώρησε εκείνον που αποδεδειγμένα δεν την οδηγούσε «πουθενά»²⁵⁰.

---

247. Καλοκαιρινός, Α., Το μήνυμα *Ελευθεροτυπία*, 5/10/2009

248. Παπαχρήστος, Γ., Νέο ήθος, *Τα Νέα*, 5/10/2009

249. Νικολακόπουλος, Δ., Έπεσαν «παραδοσιακά» κάστρα της Ν.Δ., *Το Βήμα*, 5/10/2009

250. Σεφερτζής, Γ., Ο εκλογικός νόμος του Μέρφι, *Το Βήμα*, 5/10/2009

Η παραίτηση Καραμανλή από την ηγεσία της Ν.Δ. ήταν αναμενόμενη μετά το ταπεινωτικό ποσοστό που έλαβε η Ν.Δ., το οποίο μάλιστα είχε κινηθεί χαμηλότερα από το «ιστορικά χαμηλότερο» ποσοστό (35,86%) της Ν.Δ., στις εκλογές του 1981. Για πρώτη φορά το δεύτερο κόμμα θα εξέλεγε μόνο τέσσερις βουλευτές επικρατείας²⁵¹. Η συντριπτική ήττα που υπέστη δρομολόγησε την περίοδο βαθιάς κρίσης στην οποία εισήλθε το κόμμα. Ο παραιτηθείς πρόεδρος προκήρυξε έκτακτο συνέδριο για την ανάδειξη νέας ηγεσίας.

---

251. Κοραή, Χ., Οδυνηρό τέλος για Καραμανλή, *Ελευθεροτυπία*, 5/10/2009

3

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΦΙΣΕΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

Όπως πολύ εύστοχα σημειώνει ο Κ. Ναυρίδης, «η πολιτική είναι ένα παιχνίδι με εικόνες, πάνω σε εικόνες και μέσα σε εικόνες»²⁵². Έτσι, στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσουμε να παρακολουθήσουμε καταρχάς τη διαδρομή της αφίσας στο χρόνο –εστιάζοντας κυρίως στην ελληνική περίπτωση. Στη συνέχεια, θα αναλύσουμε τον τρόπο με τον οποίο η αφίσα ως επικοινωνιακό μέσο κατορθώνει να επιτύχει τους σκοπούς που εξυπηρετεί, δηλαδή τους μηχανισμούς τους που θέτει σε κίνηση προκειμένου να προκαλέσει και να «φυλακίσει» το βλέμμα του ευρύτερου ή πιο περιορισμένου κοινού στο οποίο απευθύνεται. Τέλος, θα εξετάσουμε και θα αναλύσουμε το περιεχόμενο: των δεκαέξι αφισών που κυκλοφόρησε το ΠΑΣΟΚ παραμονές των εκλογών του 1981, των έξι αφισών του ΠΑΣΟΚ για την προεκλογική εκστρατεία του 1993, καθώς και των εννέα φυλλαδίων που τυπώθηκαν για την αναμέτρηση του 2009. Πιο συγκεκριμένα, θα προσπαθήσουμε να αποκωδικοποιήσουμε τα μηνύματα που οι αφίσες και τα φυλλάδια θέλουν να επικοινωνήσουν στους δυνητικούς ψηφοφόρους, λαμβάνοντας πάντοτε υπόψη το συγκεκριμένο κάθε φορά ιστορικό πλαίσιο και ανατρέχοντας στις προεκλογικές δεσμεύσεις του ΠΑΣΟΚ, όπως αυτές διατυπώνονται στα επίσημα κείμενα του κόμματος: «Συμβόλαιο με το Λαό» (Ιούλιος 1981), «Το πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ: για τον παρόν και το μέλλον της Ελλάδας. Αναγέννηση παντού» (1993) και «Πλαίσιο κυβερνητικού προγράμματος – Συνοπτική παρουσίαση. Πρώτα ο πολίτης» (2009).

---

252. Ναυρίδης, Κ., «Οι πολιτικές αφίσες στις εκλογές του 1989» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 280.

3.1 Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΦΙΣΑΣ

Οι ρίζες της αφίσας θα πρέπει να αναζητηθούν στις συντεχνίες του 15ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία η ανάγκη για διαφήμιση ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη²⁵³. Οι πρώτες αφίσες, όπως τις γνωρίζουμε σήμερα, κάνουν την εμφάνισή τους στην Ευρώπη το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, εποχή κατά την οποία τελειοποιήθηκε η λιθογραφία, η ανακάλυψη της οποίας οφείλεται στον γερμανικής καταγωγής Αλόις Ζενεφέλντερ²⁵⁴.

Στην Ελλάδα, την ίδια εποχή, εμφανίζεται και ανθεί η λεγόμενη ελληνική λαϊκή εικονογραφία, πολύχρωμες δηλαδή εικόνες τις οποίες συνήθως συνοδεύουν σατιρικά κείμενα ή σχόλια που αφορούν γεγονότα εθνικής εμβέλειας και δημόσια πρόσωπα. Οι εικόνες αυτές προορίζονταν για τη διακόσμηση οικιών, καφενείων, περιπτέρων και καταστημάτων. Στις λαϊκές αυτές εικόνες αναγράφεται το όνομα του εκδότη και του λιθογραφείου και σπανιότερα αυτό του καλλιτέχνη.

Στο Μόναχο εκτίθεται ενώπιον κοινού η πρώτη αφίσα του Νικολάου Γύζη (1842-1901) με το «Πνεύμα της Τέχνης» για την 3η Διεθνή Έκθεση στο Glaspalast. Ακολούθησαν άλλες τέσσερις αφίσες του ίδιου, οι οποίες έτυχαν διεθνούς αναγνώρισης²⁵⁵. Θα πρέπει να τονισθεί ότι η ιστορία της ελληνικής αφίσας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ίδρυση της μονάδας γραφικών τεχνών ευρωπαϊκού εξοπλισμού του Γεράσιμου Ασπιώτη²⁵⁶ στην Κέρκυρα, το 1873. Στην Ελλάδα, πριν από το 1910, τα τοιχοκολλήματα (διαφήμιση θεαμάτων και κρατικές διακηρύξεις) ήταν σπάνια. Στα κεντρικά σημεία της Αθήνας (Σύνταγμα, Βασιλικοί Στάβλοι, Ομόνοια κλπ.) εμφανίζονταν συχνά διαφημιστικά πανό ζωγραφισμένα. Οι παραγκιοζοπαίκτες και οι θιασάρχες σχεδίαζαν επίσης για τα έργα τους αφίσες, οι οποίες όμως δεν αναπαράγονταν τυπογραφικά²⁵⁷.

Οι πρώτες επαγγελματικές ελληνικές αφίσες κάνουν την εμφάνισή τους στη δεκαετία 1910-1920. Συστηματικά και πάνω σε καθαρά εμπορική-διαφημιστική

---

253. Τάσος, Α., «Οι ελληνικές αφίσες» στο Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003, σ. 260.

254. Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003, σ. 12.

255. *Ο.π.*, σ. 12.

256. Τάσος, Α., «Οι ελληνικές αφίσες» στο Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003, σ. 261.

257. Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003, σ. 12.

βάση κινείται το καλλιτεχνικό επιτελείο της διαφημιστικής εταιρείας GEO, που διηύθυνε από το 1919 ο ζωγράφος χαράκτης Άγγελος Θεοδωρόπουλος (1883-1965). Από το εργαστήριο αυτό πέρασαν σε νεαρή ηλικία καλλιτέχνες όπως ο Σπύρος Βασιλείου, ο Περικλής Βυζάντιος, ο Μιχαήλ Παπαγεωργίου, ο Νικόλαος Λύτρας, ο Όθων Περβολαράκης. Εκείνη ακριβώς την εποχή η διαφήμιση παίρνει για πρώτη φορά διαστάσεις σοβαρής καλλιτεχνικής δημιουργίας στην Ελλάδα.

Η ανάπτυξη της εγχώριας καπνοβιομηχανίας θα δώσει μεγάλη ώθηση σε πολλούς καλλιτέχνες να φιλοτεχνήσουν πλήθος αφίσες για την προώθηση των τσιγάρων²⁵⁸. Παράλληλα, μάλιστα, με την εταιρεία GEO θα λειτουργήσει και το εργαστήριο των Νίκου Καστανάκη και Άγγελου Σπάχη, το οποίο στήθηκε την περίοδο 1920-1930.

Μετά το 1930, σημαντικά ονόματα όπως αυτά του Τόνι Φοράουερ, ο οποίος εισήγαγε τη γερμανική αντίληψη για το πλακάτ, του Κώστα Θεολογίδη, ο οποίος επιδόθηκε στην εμπορική αφίσα, του Στέφανου Αλμαλιώτη, ο οποίος υπήρξε πρωτοπόρος κινηματογραφιστής και του Περικλή Βυζάντιου, ο οποίος μεγαλούργησε σε πολλά και διαφορετικά είδη διαφήμισης, θα αφήσουν το στίγμα τους και θα θέσουν τις βάσεις για την περαιτέρω εξέλιξη της παραγωγής αφίσας.

Το 1940, με την κήρυξη του πολέμου, το Υπουργείο Τύπου αναθέτει στο Εργαστήριο Χαρακτικής της Σχολής Καλών Τεχνών μία σειρά αφισών για την τόνωση του πατριωτικού φρονήματος και την εμπύχωση του λαού. Η αντιφασιστική αφίσα θα αποτελέσει την πρώτη οργανωμένη καλλιτεχνική κίνηση λίγο πριν την έναρξη της Αντίστασης, με πρωτεργάτες τους: Α. Τάσσο, Β. Κατράκη, Γ. Μανουσάκη, Κ. Γραμματόπουλο, Λ. Μαγγιώρου, Γ. Δήμου, Γ. Γουναρόπουλο και Φ. Δημητριάδη.

---

258. Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003, σ. 12-13.

Με την έναρξη της Αντίστασης οι κάθε λογής καλλιτέχνες θα οργανωθούν σε αντιστασιακές οργανώσεις, όπου θα αναπτύξουν σημαντική δράση (αφίσες, προκηρύξεις, κάρτες, επιγραφές σε τοίχους). Το ΕΑΜ καλλιτεχνών ιδρύθηκε από τους οι Α. Τάσσο, Φ. Ζαχαρίου, Β. Κατράκη, Λ. Μαγγιώρου, Μ. Μακρή και Κ. Πλακωτάρη. Εκείνη ακριβώς την περίοδο σημειώνεται έκρηξη κυκλοφορίας αφισών στις οποίες εκλαϊκεύονται τα συνθήματα του αγώνα, μέσα από την εικόνα και τον λόγο. Σημαντικό μέρος του πολύτιμου αυτού υλικού καταστράφηκε ή χάθηκε καθώς οι καλλιτέχνες αναγκάζονταν συχνά να τυπώνουν το υλικό τους παράνομα σε πρόχειρα πιεστήρια²⁵⁹.

Μεταπολεμικά, η εξέλιξη της αφίσας θα συνεχισθεί μόλις το 1950 οπότε δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην τουριστική αφίσα για την προβολή της χώρας στο εξωτερικό. Στον τομέα αυτό θα εργασθούν καλλιτέχνες όπως οι: Ο. Περβολαράκης, Μ. Παπαγεωργίου, Σ. Πολυχρονιάδη, Μ. Βιτσώρης. Στον ίδιο τομέα είχαν εργαστεί ήδη από το 1946 διακεκριμένοι καλλιτέχνες μεταξύ των οποίων οι: Γ. Μόραλης, Σ. Βασιλείου, Π. Τέτσης και Π. Βυζάντιος.

Την περίοδο 1946-1963, εντυπωσιακή άνθηση θα γνωρίσει η γιγαντοαφίσα, η οποία θα χρησιμοποιηθεί κατά κόρον στον κινηματογράφο.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950, αρκετοί είναι οι καλλιτέχνες που εργάζονται αποκλειστικά στις γραφιστικές τέχνες. Αυτό οφείλεται στην ίδρυση -την ίδια εποχή- σχολών κατάρτισης στην γραφιστική (Βακαλό, Δοξιάδη) προκειμένου να καλυφθούν οι αυξημένες ανάγκες της διαφήμισης που διαγράφει τότε ανοδική πορεία. Παράλληλα, κυκλοφορούν νέα καλλιτεχνικά περιοδικά (Ζυγός, Αρχιτεκτονική, Επιθεώρηση Τέχνης), τα οποία καταπιάνονται, μεταξύ άλλων, και με την τέχνη της αφίσας.

Σημαντικές καλλιτεχνικές φυσιογνωμίες της δεκαετίας του 1960 είναι οι: Γ. Σβορώνος, Φ. Κάραμποτ και Μ. Κατζουράκης. Η επιβολή όμως της Δικτατορίας, το 1967, θα ανακόψει την εξελικτική πορεία της ελληνικής αφίσας. Το αμερικανικό και δυτικοευρωπαϊκό μάρκετινγκ θα εισχωρήσουν στην ελληνική αγορά, επιβάλλοντας συγκεκριμένα πρότυπα.

---

259. *Ο. π.*, σ. 13-14.

Το αντιδικτατορικό κίνημα στο εξωτερικό, επηρεασμένο κυρίως από το πνεύμα του Μάη του 1968, θα αναπτύξει σπουδαία δράση. Το έργο αυτό όπως και οι δημιουργοί του (Γ. Αργυράκης, Σ. Τζανετάκης κ.ά.) θα γίνουν ευρύτερα γνωστοί κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης.

Η Μεταπολίτευση θα αποτελέσει ορόσημο για τον παραγωγικό οργανισμό της πολιτικής αφίσας. Με τη θεατρική αφίσα θα ασχοληθούν καλλιτέχνες όπως ο Δ. Μυταράς, ο Α. Φασιανός και ο Α. Κυριτσόπουλος²⁶⁰. Η πτώση της Χούντας απελευθέρωσε συσσωρευμένες και καταπιεσμένες δυνάμεις δεκάδων πολιτικών οργανώσεων που βρήκαν διέξοδο αποκλειστικά στις τοιχοκολλήσεις²⁶¹. Έτσι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στα χρόνια που ακολούθησαν την αποκατάσταση της δημοκρατίας, η αφίσα αποτέλεσε ισχυρό μέσο στην υπηρεσία της επικοινωνιακής πολιτικής των κομμάτων.

Η φθίνουσα πορεία της ελληνικής αφίσας την τελευταία εικοσαετία με ελάχιστες ίσως φωτεινές εξαιρέσεις (Β. Σκούρα, Δ. Αρβανίτης) αντανakλά την γενική έκπτωση που παρατηρείται. Οι νέες τεχνολογίες της δεκαετίας του 1990 λειτούργησαν ισοπεδωτικά αντί να απελευθερώσουν τα αποθέματα δημιουργικότητας και πρωτοτυπίας²⁶².

---

260. Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003, σ. 14-15.

261. Καραχρήστος, Σ., «Ο πληθωρισμός και ο θάνατος της εικόνας» στο Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003, σ. 268.

262. Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003, σ. 15.

3.2 Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΣΚΟΠΟΙ ΤΗΣ ΑΦΙΣΑΣ

Ετυμολογικά η λέξη αφίσα προέρχεται από το λατινικό *affixus* (ρ. *affigere*) που σημαίνει «κολλημένος, συνδεδεμένος».

Εάν κανείς συμβουλευθεί ένα ετυμολογικό λεξικό και ανατρέξει στο λήμμα «αφίσα» θα συναντήσει τις εξής ερμηνείες: 1. χαρτί μεγάλων διαστάσεων, το οποίο φέρει γραπτό μήνυμα ή και εικόνα, επικολλάται σε τοίχους ή τοποθετείται σε ειδικά διαφημιστικά ταμπλό, ώστε να το δουν πολλοί άνθρωποι, 2. φωτογραφικό αντίτυπο σε χαρτί μεγάλων διαστάσεων, το οποίο φέρει εικόνα προσώπου, τοπίου, ζωγραφικού πίνακα κλπ. και χρησιμοποιείται για διακόσμηση.

Σημειώνεται δε ότι, σύμφωνα με το λήμμα, μία αφίσα μπορεί να είναι προεκλογική, πολιτική, διαφημιστική, εμπορική²⁶³.

«Η αφίσα είναι ένα λαϊκό είδος πληροφόρησης και διαμόρφωσης αισθητικής, είναι μία εφαρμοσμένη γραφική τέχνη με σκοπούς και σκοπιμότητες. Συνήθως συνοδεύει άλλα οπτικοακουστικά διαφημιστικά μέσα σε ταυτόχρονη δράση»²⁶⁴. Ως μέσο επικοινωνίας, η αφίσα εκφράζει δημόσια τον παλμό της κάθε κοινωνίας: τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντά της για κάθε επίκαιρο θέμα που την απασχολεί. Είναι βαρόμετρο των γεγονότων, καθρέφτης που αντανakλά κάθε είδους δραστηριότητες. Μέσα από τις κάθε φορά διαφορετικές εικαστικές εκφράσεις της αφίσας προκύπτουν οι πολιτιστικές αντιλήψεις και οι αισθητικές αναζητήσεις της. Η πλατιά διάδοσή της ως μέσου προβολής προϊόντων, ιδεών, γεγονότων σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα την αναγορεύει σε εικαστικό ντοκουμέντο ικανό να δίνει το στίγμα της κάθε εποχής, δεδομένου ότι το μήνυμα συνυπάρχει πάντα με τη διαρκώς μετασχηματιζόμενη καλλιτεχνική επινόηση. «Η αφίσα είναι θέαμα», γράφει ο Γ. Βακιρτζής²⁶⁵. Πράγματι, το στοιχείο που χαρακτηρίζει τη διαφημιστική και προπαγανδιστική εικόνα είναι η πρόθεσή τους να δημιουργήσουν εντυπώσεις και να παρακινήσουν. Η βασική

---

263. Μπαμπινιώτης, Γ. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας, 1998, σ. 333-334 (λήμμα: «αφίσα»).

264. Βακιρτζής, Γ., «Η αφίσα, τα είδη της» στο Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003, σ. 263.

265. *Ο.π.*, σ. 264.

λειτουργία τους είναι ρητορική²⁶⁶. Βασικός στόχος της αφίσας είναι να δημιουργήσει την επιθυμητή εντύπωση στον περαστικό μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα (2-5"). Ιδιαίτερο ρόλο παίζουν οι ειδικοί (σε κάθε τόπο και εποχή) και ψυχολογικοί παράγοντες και οι ιδιομορφίες: εθνικό και κοινωνικό κλίμα, νοοτροπία, ήθη και έθιμα, καθώς και η επικαιρότητα.

Από άποψη υλικών (χαρτί, μελάνια, εκτύπωση), η αφίσα είναι ένα μάλλον ευτελές είδος. Μολονότι η διάρκεια της αφίσας είναι περιορισμένη, η έντασή της είναι μεγάλη. Εξυπηρετεί βασικούς τομείς της δημόσιας ζωής: τη διαφήμιση προϊόντων και καταναλωτικών αγαθών (ιδιαίτερα στις καπιταλιστικές κοινωνίες όπου επικρατεί ο ελεύθερος ανταγωνισμός), την ενημέρωση, την προβολή πολιτιστικών εκδηλώσεων και την προώθηση ιδεών, κυρίως πολιτικών²⁶⁷. Η δύναμη της αφίσας έγκειται αφενός στη δυνατότητά της να αναπαράγεται σε χιλιάδες αντίτυπα και αφετέρου στην ποιότητά της (η οποία τελικά τη δικαιώνει). Η ποιότητα της αφίσας αφορά καταρχάς τον πυρήνα της πρώτης ιδέας. Το θέμα της αφίσας (είτε πρόκειται για εμπορική είτε για πολιτική) είναι καθοριστικό, καθαρό και αμετάκλητο. Το μήνυμα που επιδιώκει να μεταδώσει δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αμφισβητηθεί²⁶⁸.

Από τα καλλιτεχνικά στοιχεία της αφίσας πρωταρχικό ρόλο διαδραματίζει η ιδέα, η οποία με την εικόνα ή το κόσμημα και τον λόγο δίνει εύληπτα, εντυπωσιακά, καθαρά, έντονα και σύντομα το μήνυμα της αφίσας. Ο λόγος συμπληρώνει την παράσταση τονίζοντας κάποιο σημαντικό στοιχείο ή διατυπώνοντας ένα σύνθημα. Η παρουσία των γραμμάτων στην αφίσα είναι εξίσου σημαντική με τη δύναμη της εικόνας, η οποία ολοκληρώνει τη σύνθεση της αφίσας αρχιτεκτονικά, διακοσμητικά και εκφραστικά²⁶⁹.

Πολύ συχνά ως κυρίαρχο στοιχείο σε μια αφίσα αναδεικνύεται ο λόγος. Σε κάθε περίπτωση, η αφίσα διατηρεί την αυτονομία της, η οποία καθορίζεται από τον ιδιαίτερο σκοπό της. Προκειμένου για την αποτελεσματική μετάδοση ενός μηνύματος, στις αφίσες δεν χρησιμοποιούνται μόνο κειμενικά στοιχεία αλλά και εικόνες, αναπαραστάσεις δηλαδή που προκαλούν συνειρμούς. Οι εικόνες

---

266. Ναυρίδης, Κ., «Οι πολιτικές αφίσες στις εκλογές του 1989» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η., *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 281.

267. Τάσος, Α., «Οι ελληνικές αφίσες» στο Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003, σ. 261.

268. *Ο. π.*, σ. 262.

269. Βακιρτζής, Γ., «Η αφίσα, τα είδη της» στο Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003, σ. 265.

γίνονται πιο εύκολα κατανοητές σε σχέση με τις λέξεις καθώς αποτυπώνουν με μεγαλύτερη ευχέρεια συναισθηματικές εξάρσεις και διαθέσεις²⁷⁰. Ωστόσο, οι εικόνες δεν ερμηνεύονται από όλους κατά τον ίδιο τρόπο. Οι πολιτικές αφίσες είναι πλούσιες σε λέξεις, εικόνες, συναισθήματα, αναπαραστάσεις και συνειρμούς, όλα τους απαραίτητα στοιχεία για μια επιτυχημένη εκλογική εκστρατεία. Αυτό που ορίζουμε ως κείμενο σε μια αφίσα περιλαμβάνει την επικεφαλίδα, τον υπότιτλο και το σύνθημα. Σημασία δεν έχει μόνο τι θα ειπωθεί αλλά και πώς αυτό θα ειπωθεί. Η επιλογή των λέξεων που θα χρησιμοποιηθούν για την προώθηση ενός πολιτικού μηνύματος είναι μία διαδικασία πρωταρχικής σημασίας. Οι λέξεις που θα επιλεγούν θα πρέπει να είναι ουδέτερες, απαλλαγμένες από θετικές ή αρνητικές φορτίσεις. Η γλώσσα που χρησιμοποιείται θα πρέπει να είναι απλή και κατανοητή, να την αντιλαμβάνονται όλοι ώστε τα σημαινόμενα να ερμηνεύονται σωστά.

Η πληροφορία που διαβιβάζεται μέσω της αφίσας είναι σημαίνουσα με την έννοια ότι αναγνωρίζεται μεν σε πρώτο επίπεδο, παραπέμπει όμως σχεδόν πάντοτε και σε ένα δεύτερο σημασιολογικό επίπεδο, στο επίπεδο του μύθου. Τόσο η διαφημιστική όσο και η προπαγανδιστική αφίσα αποτελούν την αποθέωση της μεταφοράς και της μετωνυμίας²⁷¹. Στη διαφημιστική και προπαγανδιστική εικόνα, η αναφορά στο αντικείμενο γίνεται μέσω της μεταφοράς του. Η μεταφορά αυτή οφείλει να ανασύρει το αντικείμενο το οποίο προβάλλει από τη φθορά της καθημερινότητας στη σφαίρα του ιδεώδους. Σε αυτή την περιοχή πρέπει να οδηγηθεί το βλέμμα του περαστικού ώστε να συναντήσει το αντικείμενο. Η μεταφορά του αντικειμένου είναι ταυτόχρονα και μεταφορά του υποκειμένου που παρατηρεί το αντικείμενο, πρόκειται δηλαδή

---

270. Βακιρτζής, Γ., «Η αφίσα, τα είδη της» στο Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003, σ. 264.

271. Ναυρίδης, Κ., «Οι πολιτικές αφίσες στις εκλογές του '89» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 282-27. Η μεταφορά συνίσταται στη μετάθεση ποιότητων από το ένα επίπεδο της πραγματικότητας στο άλλο. Με τη μεταφορά εκφράζουμε το μη οικείο με οικείους όρους. Η μεταφορά αξιοποιεί ταυτόχρονα και την ομοιότητα και τη διαφορά. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι λειτουργεί υποδειγματικά διότι και το όχημα πληροφορίας και η γενική ιδέα πρέπει να έχουν αρκετές ομοιότητες μεταξύ τους για να τοποθετηθούν στο ίδιο υπόδειγμα, αλλά και σε αρκετές διαφορές για να έχει η σύγκριση μεταξύ τους το αναγκαίο στοιχείο της αντιπαραβολής. (βλέπε Fiske, J., *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, Αθήνα, Επικοινωνία και Κουλτούρα, 1992, σ.116). Η μετωνυμία λειτουργεί στη βάση της συσχέτισης νοημάτων μέσα στο ίδιο επίπεδο. Στη μετωνυμία το μέρος αντιπροσωπεύει το όλον. Η αναπαράσταση της πραγματικότητας αναπόφευκτα εμπλέκει τη μετωνυμία, εφόσον επιλέγουμε ένα τμήμα της πραγματικότητας να αντιπροσωπεύσει το όλον. Η επιλογή της μετωνυμίας είναι σαφώς καίρια γιατί από αυτήν θα κατασκευάσουμε το άγνωστο υπόλοιπο της πραγματικότητας. Οι μετωνυμίες αποδίδουν αποτελεσματικά την πραγματικότητα. (βλέπε Fiske, J., *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, Αθήνα, Επικοινωνία και Κουλτούρα, 1992, σ.119)

για μία αμφίδρομη διαδικασία. Η μεταφορική αναφορά στην αναπαράσταση του αντικειμένου γίνεται μέσα από την αναπαράσταση μίας μεταφοράς του ίδιου του εγκαλούμενου. Η μεταφορά στη σφαίρα του ιδεώδους είναι καταλυτικής σημασίας για τον παρατηρητή γιατί μέσα από τη μεταφορά ο βλέπων εισάγεται σε μια ομάδα. Η αφίσα υπόσχεται την ταυτότητα, την ομαδικότητα και καλεί σε δράση.

Οι αφίσες επικαλούνται την ανώνυμη ουδετερότητα του τρίτου προσώπου ώστε να γίνουν πιο πιστευτές. Εξίσου ανώνυμοι είναι και εκείνοι στους οποίους απευθύνονται οι αφίσες. Μπορεί να είναι ελάχιστοι, μπορεί να είναι πολλοί, μπορεί να μην είναι κανένας, μπορεί να τις βλέπουν, μπορεί να τις παρατηρούν ή μπορεί απλώς να τις προσπερνούν. Οι αφίσες μένουν εκεί χωρίς να περιμένουν απαραίτητα κανέναν. Απευθύνονται στις μάζες που δεν είναι παρά ετερόκλητα και απρόσωπα πλήθη²⁷².

Στην αφίσα, η φόρτιση στο ανώτατο επίπεδο γίνεται την ίδια στιγμή που το κουρασμένο μάτι του θεατή πέφτει πάνω της. Η σύλληψη της ιδέας, το σχέδιο, το χρώμα και η ένταση των τόνων λειτουργούν ταυτόχρονα και η πυροδότηση είναι αυτόματη για το κορυφαίο γεγονός της επαφής αφίσας-κοινού. «Η αφίσα αιφνιδιάζει, προκαλεί αμέσως και δεν διστάζει να ληστέψει την προσοχή μας οποιαδήποτε ώρα του εικοσιτετραώρου. Η αφίσα είναι επιθετική. Δεν περιμένει να τη βρούμε, έρχεται να μας συνατήσει. Καραδοκεί, διημερεύει και διανυκτερεύει. Η αφίσα ως αυτόκλητος παράγοντας στη ζωή μας διαδραματίζει θετικό ή αρνητικό ρόλο στη διαμόρφωση του ομαδικού επιπέδου της αισθητικής καλλιέργειας του κοινού, προσφέροντας μια καλή, μέτρια ή κακή αισθητική. Το κοινό είναι ανυπεράσπιστο και ανίσχυρο να αποφύγει το κακό γούστο μιας αφίσας, που διαμορφώνει ένα μέσο όρο αισθητικής»²⁷³.

Η αφίσα συνιστά επικοινωνιακή πράξη υπό την έννοια ότι επιχειρεί να επηρεάσει την ατομική συμπεριφορά. Τα κόμματα χρησιμοποιούν τις αφίσες προκειμένου να επικοινωνήσουν με το εκλογικό σώμα, να το επηρεάσουν και,

---

272. Ναυρίδης, Κ., «Οι πολιτικές αφίσες στις εκλογές του '89» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 282, 284.

273. Τάσος, Α., «Οι ελληνικές αφίσες» στο Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003, σ. 261-262.

τελικά, να προσελκύσουν ψήφους. Η αφίσα, ως μέσο της πολιτικής επικοινωνίας, αποτελεί εργαλείο μονής κατεύθυνσης. Μολονότι πρόκειται για ένα από τα παλαιότερα μέσα, η αποτελεσματικότητά της είναι μάλλον αβέβαιη. Ο διαφημιστής θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός στον τρόπο με τον οποίο θα παρουσιάσει στο κοινό το μήνυμα που θέλει να προωθήσει ώστε να αποφευχθούν τυχόν παρανοήσεις και παρερμηνείες. Και αυτό γιατί πολλοί είναι οι παράγοντες που παρεμβάλλονται ανάμεσα στο μήνυμα μιας αφίσας και στον αποδέκτη του μηνύματος: η αρνητική επίδραση στην αφομοίωση του μηνύματος, η παράλληλη επίδραση πολλαπλών ανταγωνιστικών μηνυμάτων, η προσωπική επιλεκτική διαδικασία κ.ά. Οι παράγοντες αυτοί μπορεί να αποδυναμώσουν σημαντικά την επιτυχία της επικοινωνιακής πράξης. Αυτός ίσως είναι ο σημαντικότερος λόγος για τον οποίο οι αφίσες δεν μπορούν να αποτελέσουν το μοναδικό ή έστω το βασικό φορέα πολιτικής επικοινωνίας. Ας μην ξεχνάμε ότι στο πλαίσιο μιας επικοινωνιακής πράξης, η αφίσα λειτουργεί επικουρικά, συνοδεύοντας άλλα οπτικοακουστικά επικοινωνιακά μέσα²⁷⁴. Η αφίσα από τη φύση της υποχρεώνεται να λειτουργεί με σαφήνεια. Ως εκ τούτου, η αναπαράσταση που φέρει η αφίσα θα πρέπει να εντυπώνεται αμέσως από τον αποδέκτη.

Τα κειμενικά στοιχεία της αφίσας θα πρέπει να είναι μεστά, σαφή, εύληπτα και αποτελεσματικά. Το κείμενο που «φιλοξενείται» σε μία αφίσα οφείλει να προσφέρει πληροφορίες που αφορούν το προβαλλόμενο κόμμα, να αναδεικνύει την επιχειρηματολογία που θα πείσει τους δυνητικούς ψηφοφόρους να στηρίξουν το συγκεκριμένο κόμμα, να διεγείρει το συναίσθημα των εκλογέων και να δημιουργεί τις απαραίτητες προϋποθέσεις ταύτισης των ψηφοφόρων με το προβαλλόμενο κόμμα.

---

274. Ντάβου, Μ., *Πολιτικές αφίσες ΠΑ.ΣΟ.Κ. από τις βουλευτικές εκλογές του 1981 έως και του 1993* (διπλωματική εργασία), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα ΕΜΜΕ, 2009, σ. 14, 16-17.

3.3 Η ΑΦΙΣΟΚΟΛΛΗΣΗ

Από την παρούσα εργασία δεν θα μπορούσε να απουσιάζει μία σύντομη έστω αναφορά στην πρακτική της αφισοκόλλησης, πρακτική η οποία, όπως θα φανεί στη συνέχεια, με την πάροδο των χρόνων έχει απολέσει την αίγλη της.

Η αφισοκόλληση και η αναγραφή συνθημάτων στους τοίχους, η προεκλογική συγκέντρωση και οι τηλεοπτικοί μονόλογοι αποτελούν, κατά τον Α. Μάνεση, τους τρεις τύπους πολιτικής επικοινωνίας που αξιοποίησαν τα ελληνικά κόμματα και οι οποίοι σήμαναν την αυγή της εμπορευματοποίησης της πολιτικής επικοινωνίας²⁷⁵. Ο Α. Μάνεσης επιδοκιμάζει την αφισοκόλληση και την αναγραφή συνθημάτων στους τοίχους, όταν η δράση αυτή αναπτύσσεται ως αντιστασιακή πρακτική σε ένα καταπιεστικό καθεστώς, το οποίο καθιστά αδύνατη την προβολή των απόψεων των μειοψηφιών. Έτσι, στο μεταπολιτευτικό πλαίσιο οι μέθοδοι αυτές μοιάζουν μάλλον περιττές. Σύμφωνα πάντα με τον Α. Μάνεση, οι εν λόγω πρακτικές συνιστούν σοβαρές ενδείξεις αντιδημοκρατικότητας αφού μοναδικός τους στόχος είναι η επίδειξη δύναμης και η ακύρωση του αντιπάλου. Η αφισοκόλληση δεν αποτελεί επομένως μέθοδο διακοίνωσης πολιτικών ιδεών αλλά τεχνική επηρεασμού, φανατισμού και κατά μέτωπον αντιπαράθεσης. Η κριτική του ολοκληρώνεται μάλιστα με τα εξής λόγια: «Ο ανταγωνισμός στην επικάλυψη όσο το δυνατόν περισσότερων τετραγωνικών μέτρων στους τοίχους της πόλης με κομματικές αφίσες δεν έχει τις ρίζες του στο καταπιεστικό παρελθόν της Δικτατορίας, είναι μέθοδος αφανισμού του αντιπάλου και όχι αντιπαράθεσης των επιχειρημάτων»²⁷⁶.

Αναφορικά με το ζήτημα ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Κ. Ναυρίδη, σύμφωνα με την οποία η πολιτική συνδεόταν ανέκαθεν με το χώρο του θεάματος στο πλαίσιο του ανταγωνισμού των εικόνων. Η ανωνύμια και η εξωστρέφεια που εξασφαλίζει μία αφίσα είναι τα στοιχεία εκείνα που επιτρέπουν και ενθαρρύνουν την ταύτιση και την ομαδοποίηση του κοινού²⁷⁷.

---

275. Μάνεσης, Α., «Η προεκλογική διαδικασία: προγράμματα, τακτικές, ύφος», στο Διαμαντούρος, Ν. Π., Κιτρομηλίδης, Π. Μ., Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Αθήνα, Εστία, 1984, σ. 15-19.

276. *Ο. π.*, σ. 15-19.

277. Ναυρίδης, Κ., «Οι πολιτικές αφίσες στις εκλογές του '89» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 282.

Άλλες θεωρήσεις υποστηρίζουν ότι ο «πόλεμος της αφίσας», ο οποίος ξέσπασε τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης και συνεχίστηκε αμείωτος έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1980, κατοχυρώνει τη δυνατότητα πλουραλιστικής έκφρασης στο χώρο της πολιτικής και της μαζικής επικοινωνίας. Το γεγονός ότι μετά την πτώση της Χούντας ο καθένας μπορούσε να κολλήσει στους τοίχους το σύνθημα ή το πρόσωπο που ήθελε να προβάλει, να δηλώσει δηλαδή την πολιτική του στράτευση, συνιστά εκδήλωση μίας πολιτικής και επικοινωνιακής πρακτικής που στηρίζεται στην επικράτηση του πλουραλισμού σε συμβολικό και θεσμικό επίπεδο. Βέβαια, ο «πόλεμος της αφίσας» αποτέλεσε ανεξέλεγκτη -και πολλές φορές βίαιη- μορφή δράσης. Η υπερβολή που χαρακτήρισε την επικοινωνιακή πολιτική της πρώιμης Μεταπολίτευσης καταδεικνύει ότι οι προπαγανδιστικές διαθέσεις των πολιτικών υποκειμένων της περιόδου δεν ήταν μάλλον εγγενείς στο πλουραλιστικό ιδεολόγημα²⁷⁸.

Το «μπαλκόνι», το σημαϊάκι, η αφίσα, το πανό στην πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης, αποτέλεσαν σημαίνοντα σύμβολα που μπορεί να μην παρέπεμπαν σε σαφή πολιτικά σημαίνόμενα αλλά δημιουργούσαν από μόνα τους άλλα σημαίνοντα που εξυπηρετούσαν τη στράτευση της αμφισημίας στο πολιτικοϊδεολογικό επίπεδο²⁷⁹.

Όπως είδαμε νωρίτερα, οι εκλογές της δεκαετίας του 1980 σημαδεύθηκαν από τον «πόλεμο της αφίσας», ο οποίος κατά βάση δεν αφορούσε το περιεχόμενο των μηνυμάτων. Ο άναρχος τρόπος με τον οποίο διεξήχθη η προεκλογική αντιπαράθεση κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες της Μεταπολίτευσης κατέστησε την πρακτική της αφισοκόλλησης επικοινωνιακό όπλο αποφασιστικής σημασίας και βασικό μέσο στρατολόγησης. Έτσι εξηγείται γιατί ο ανταγωνισμός της αφίσας προσέλαβε τη μορφή μάχης έως τις εκλογές του 1990. Η είσοδος της πολιτικής διαφήμισης στην τηλεόραση επέφερε σταδιακά την παρακμή του πλέον διαδραστικού τρόπου πολιτικής επικοινωνίας της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου. Η σύνθετη εμπειρία αυτής της εποχής δεν έπαψε να καθορίζει τις μεθόδους που επιλέχθηκαν στη διαδικασία διαμόρφωσης της τηλεοπτικής διαφημιστικής καμπάνιας των κομμάτων²⁸⁰.

---

278. Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση: πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 103.

279. *Ο. π.*, σ. 91.

280. *Ο. π.*, σ. 180.

Το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993 δεν προέβη σε συσπειρωτικές επικοινωνιακές στρατηγικές καθώς, ως φαίνεται, ο έντονα αντιπολιτευτικός λόγος και η αρνητική διαφήμιση επιτέλεσαν αυτό τον ρόλο με μεγάλη αποτελεσματικότητα. Σε αυτή τη φάση, το ΠΑΣΟΚ θα επιτύχει να αυτοπαρουσιαστεί ως κύριος φορέας της μεταπολιτευτικής ιστορίας. Το ΠΑΣΟΚ παρότι υπήρξε ανθεκτικό και ευπροσάρμοστο σε κάθε διαφημιστική καινοτομία δεν έδειξε, ωστόσο, ιδιαίτερα πρόθυμο να εγκαταλείψει την παλιά και δοκιμασμένη συνταγή. Η λογική της αφίσας με την κυριολεκτική διασύνδεση λόγου και εικόνας καθώς και η προσωποπαγή επένδυση στον αρχηγό αποτέλεσαν πάγια μοτίβα προπαγάνδισης της ταυτότητας του κόμματος έως και το 2009, οπότε και δεν τυπώθηκαν καθόλου αφίσες²⁸¹.

3.4 ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1981: ΟΙ ΔΕΚΑΕΞΙ ΑΦΙΣΕΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

Οι βουλευτικές εκλογές και το δημοψήφισμα για το πολιτειακό (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1974) καλύφθηκαν με αυτοσχέδιες αφίσες από φίλους και οπαδούς των διαφόρων παρατάξεων. Ο λίγος χρόνος που είχαν τα κόμματα στη διάθεσή τους προκειμένου να οργανωθούν και να προετοιμασθούν για τις εκλογές δεν επέτρεπε μία πιο συγκροτημένη επικοινωνιακή εκστρατεία και οι τυπικές ασπρόμαυρες φωτογραφίες των υποψηφίων βουλευτών επανέλαβαν ουσιαστικά την προδικτατορική πρακτική.

Στις εκλογές του 1977, η εικόνα υπήρξε σαφώς βελτιωμένη οργανωτικά, ενώ για πρώτη φορά έκανε την εμφάνισή της η 24φυλλη γιγαντοαφίσα από το «Κόμμα των Νεοφιλελευθέρων» του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη (η παραγωγή και η ανάρτηση της οποίας αποδίδεται προφανώς σε διαφημιστικό γραφείο).

Η μεγάλη στροφή συντελέστηκε μόλις στις εκλογές του 1981. Τα δύο μεγάλα κόμματα (Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ) για τον προεκλογικό τους σχεδιασμό απευθύνθηκαν εξ αρχής σε διαφημιστικές εταιρείες. Τα προγράμματα, οι εξαγγελίες και ο πολιτικός λόγος αντιμετωπίστηκαν με την αισθητική, τους κανόνες και τις μεθόδους προώθησης των καταναλωτικών προϊόντων. Η καμπάνια του ΠΑΣΟΚ με κεντρικό σύνθημα «Ραντεβού με την Ιστορία», είχε

---

281. Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση: πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 228-229, 250.

σαφείς επιρροές από την προεκλογική εκστρατεία του Francois Mitterrand στη Γαλλία, ιδίως σε ό,τι αφορά την προβολή του προσώπου του αρχηγού. Η νίκη του ΠΑΣΟΚ σε αυτές τις εκλογές επιβεβαίωσε την επιτυχία του επικοινωνιακού μοντέλου που επέλεξε. Η επιτυχία ήταν τότε μεγάλη ώστε το μοντέλο να χρησιμοποιηθεί και πάλι αυτούσιο στις αμέσως επόμενες εθνικές εκλογές, στις δημοτικές εκλογές στην Αθήνα ακόμη και στις προεδρικές εκλογές της Κύπρου²⁸².

Το ΠΑΣΟΚ, ως κόμμα εξουσίας, πρόβαλε και προώθησε στα πρώτα του βήματα μία θεματολογία απολύτως συμβατή με την ιστορία του κινήματος. Οι δεκαέξι αφίσες της εκστρατείας του 1981 σχεδιάσθηκαν με σκοπό να ενημερώσουν τους ψηφοφόρους γύρω από τις προγραμματικές θέσεις του κόμματος και να διαμορφώσουν την επιθυμητή εικόνα για το κόμμα και τον αρχηγό του.

Πιο συγκεκριμένα:

Η εκλογική εκστρατεία του ΠΑΣΟΚ για τις εκλογές του 1981 αποτελείται από δεκαέξι αφίσες, εκ των οποίων οι δεκαπέντε φέρουν τον τίτλο «Ο λαός θέλει, το ΠΑΣΟΚ μπορεί...». Με την επικεφαλίδα αυτή το κοινό αντιλαμβάνεται αμέσως το περιεχόμενο του μηνύματος, δεν συναντά δυσκολίες κατά τη διαδικασία αποκωδικοποίησής του.

Η επιτυχία της εν λόγω επικεφαλίδας έγκειται στο ότι κατορθώνει να συγκεράσει τον πληροφοριακό χαρακτήρα της επικεφαλίδας με την παρουσίαση της ταυτότητας του κόμματος. Ειδικότερα, η επικεφαλίδα δίνει το στίγμα της προεκλογικής εκστρατείας του ΠΑΣΟΚ, εγγυάται ότι οι επιδιώξεις του εκλογικού σώματος ταυτίζονται πλήρως με αυτές του κόμματος και ότι αυτές οι επιδιώξεις μπορούν να γίνουν πράξη μόνο από το ΠΑΣΟΚ και, τέλος, προσελκύει το ενδιαφέρον του κοινού με την τοποθέτηση του ονόματος και του συμβόλου του κόμματος στο κέντρο της αφίσας.

---

282. Καραχρήστος, Σ., «Ο πληθωρισμός και ο θάνατος της εικόνας» στο Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003, σ. 268.

Όπως προαναφέρθηκε, από τις δεκαέξι αφίσες του 1981 οι δεκαπέντε φέρουν την επικεφαλίδα «Ο λαός θέλει, το ΠΑΣΟΚ μπορεί...», η οποία συνοδεύεται από τους εξής υπότιτλους:

Ν' ανοίξει τους ορίζοντες της παιδείας

Να προστατεύσει τους μικρομεσαίους

Να φροντίσει με στοργή όλους τους Έλληνες

Να φέρει την Αλλαγή (εις διπλούν)

Να προστατεύσει το περιβάλλον

Να σταματήσει την ακρίβεια

Να εξαλείψει την γραφειοκρατία

Να ζωντανέψει την ελληνική ύπαιθρο

Ν' ανοίξει καινούριους ορίζοντες στα νιάτα

Να εξασφαλίσει πραγματική ισότητα στην Ελληνίδα

Να προστατεύσει τους μισθούς και τις συντάξεις

Να διασφαλίσει την ειρήνη για την χώρα μας

Να κατοχυρώσει την εθνική μας ανεξαρτησία

Να προχωρήσει στην ανακατανομή του εθνικού μας εισοδήματος

Οι κοινές επιδιώξεις λαού και ΠΑΣΟΚ συμπυκνώνονται, όπως φαίνεται, στα ζητήματα της κοινωνικής πρόνοιας, της ισότητας των δύο φύλων, του εθνικού εισοδήματος και της αναδιανομής του, των συντάξεων, του περιβάλλοντος, της ειρήνης για τον τόπο, της εθνικής ανεξαρτησίας, της μέριμνας για τους μισθωτούς, τους μικρομεσαίους, τους αγρότες και τους νέους.

Η θεματολογία η οποία προβλήθηκε μέσα από τις δεκαπέντε αυτές αφίσες εκφράζει επακριβώς τα ζητήματα στα οποία το ΠΑΣΟΚ, εν μέσω του προεκλογικού αγώνα εντυπώσεων, δεσμεύθηκε ότι θα δώσει άμεσα λύσεις. Η επιτυχία της προεκλογικής αυτής εκστρατείας εντοπίζεται στο γεγονός ότι οι

δυνητικοί ψηφοφόροι δεν χρειάστηκε να ανατρέξουν στο πρόγραμμα του κόμματος για να εξασφαλίσουν τις δεσμεύσεις που θα τους οδηγούσαν στην απόφαση να στηρίξουν το ΠΑΣΟΚ. Οι αφίσες τούς παρείχαν κάθε απαραίτητη πληροφορία και τα εχέγγυα για ένα καλύτερο αύριο μέσα από τη στήριξη του ΠΑΣΟΚ.

Οι δεκατέσσερις από τις δεκαέξι αφίσες φέρουν, πέρα από την επικεφαλίδα και τον υπότιτλο, ένα επεξηγηματικό κείμενο, κοινό κατά το ήμισυ και στις δεκατέσσερις αφίσες: «Με το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση...». Στο κείμενο αυτό δίνονται περαιτέρω διευκρινίσεις σχετικά με τις προγραμματικές θέσεις του ΠΑΣΟΚ για την επερχόμενη τετραετία. Ενισχύεται έτσι η αίσθηση ότι το ΠΑΣΟΚ αποτελεί την μοναδική αλλά και την πιο σωστή επιλογή για την επίλυση των ακανθωδών ζητημάτων που ταλάνιζαν την ελληνική κοινωνία στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Δημιουργείται στο κοινό η αίσθηση ότι η ψήφος του στις συγκεκριμένες εκλογές θα σημάνει την έλευση μίας νέας εποχής, μίας σπουδαίας «Αλλαγής» για τον τόπο σε όλους τους φλέγοντες τομείς. Μέσα από αυτά τα επεξηγηματικά κείμενα γίνεται αναπόφευκτα μία σύγκριση της προ ΠΑΣΟΚ εποχής με αυτήν που επαγγέλεται το ΠΑΣΟΚ για την επόμενη τετραετία, εφόσον γίνει κυβέρνηση.

Η κατηγοριοποίηση των ψηφοφόρων σε δικαριτές και ομοιογενείς κατηγορίες είναι πολύ σημαντική για τη σωστή λειτουργία μίας προεκλογικής εκστρατείας. Και αυτό γιατί το εκλογικό σώμα χαρακτηρίζεται από ανομοιογένεια και έντονες διαφοροποιήσεις, οι οποίες οφείλονται εν πολλοίς στα ιδιαίτερα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά των ψηφοφόρων. Έτσι, ο υποψήφιος πρέπει μεν να διαθέτει ένα δυνατό μήνυμα το οποίο θα απευθύνεται στο ευρύ κοινό αλλά, παράλληλα, θα πρέπει να στοχεύει σε πιο συγκεκριμένες κατηγορίες ψηφοφόρων μέσα από την προώθηση πιο περιορισμένων μηνυμάτων²⁸³.

Το μήνυμα της «Αλλαγής», το 1981, καλύπτει πλούσιο φάσμα επιδιώξεων μεγαλύτερης και μικρότερης εμβέλειας. Οι αφίσες που καταπιάνονται με θέματα όπως η υγεία, το περιβάλλον, η ειρήνη, η γραφειοκρατία (δηλαδή γενικότερου κοινωνικού ενδιαφέροντος) στοχεύουν

---

283. Ντάβου, Μ., *Πολιτικές αφίσες ΠΑ.ΣΟ.Κ. από τις βουλευτικές εκλογές του 1981 έως και του 1993* (διπλωματική εργασία), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα ΕΜΜΕ, 2009, σ. 48.

στο ευρύ κοινό. Άλλες αφίσες της ίδιας εκστρατείας απευθύνονται σε εμφανώς πιο περιορισμένα κοινά, όπως για παράδειγμα στη νεολαία, τις γυναίκες, τους αγρότες, τους μισθωτούς, τους συνταξιούχους. Μέσα από τις αφίσες αυτές το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε να παρουσιάσει θέματα που αγγίζουν και αφορούν μικρότερες ομάδες πληθυσμού. Η επιλογή των κατηγοριών στις οποίες το ΠΑΣΟΚ απευθύνθηκε μέσα από τις αφίσες του δεν είναι καθόλου τυχαία. Έως το 1977, το ΠΑΣΟΚ προσπάθησε συστηματικά να αποφύγει οποιονδήποτε ταξικό καθορισμό, ισχυριζόμενο ότι, ως κίνημα, εξέφραζε τα συμφέροντα και τις διεκδικήσεις όλων των «μη προνομιούχων». Με τον τρόπο αυτό, το ΠΑΣΟΚ συγκέντρωσε στους κόλπους του ετερόκλητες μεταξύ τους κοινωνικές ομάδες, οι οποίες αποτέλεσαν την εκλογική του βάση. Η «Αλλαγή» υπήρξε, εξάλλου, το διαβατήριο που επέτρεψε στο ΠΑΣΟΚ να μετατραπεί μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα σε κόμμα μαζών, με αρκετές βέβαια ιδιοτυπίες. Οι «μη προνομιούχοι» θα παραχωρήσουν σταδιακά τη θέση τους σε μία άλλη εξίσου ασαφή και νεφελώδη κατηγορία, τους «μικρομεσαίους», τα μέλη της οποίας έμελλαν να αποτελέσουν τη «ραχοκοκαλιά της Αλλαγής».

Το πλεονέκτημα του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981 υπήρξε η δέσμευση σε θέματα που έως τότε δεν είχαν απασχολήσει τις δεξιές κυβερνήσεις: η σύσταση του Εθνικού Συστήματος Υγείας, η προστασία του περιβάλλοντος, η κοινωνική πρόνοια για τους χαμηλόμισθους, η καταπολέμηση της γραφειοκρατίας, η ισότητα των δύο φύλων, η βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος, ο εκσυγχρονισμός της οικονομίας και η πάταξη της ακρίβειας αποτέλεσαν το οπλοστάσιο του ΠΑΣΟΚ για τη μεγάλη νίκη. Δεν είναι τυχαίο προφανώς ότι η συγκεκριμένη θεματολογία επέτρεψε στο ΠΑΣΟΚ να αυτοπροσδιορισθεί ως ο μοναδικός φορέας της «Αλλαγής», του φωτός έναντι του σκότους της Δεξιάς και της συντήρησης, της αναγέννησης έναντι του μαρασμού και της παρακμής, της προόδου και της εξέλιξης έναντι της στασιμότητας, της εθνικής ανεξαρτησίας έναντι της εξάρτησης από ξένα κέντρα εξουσίας. Η διαρκής αυτή σύγκριση με το τότε κυβερνών κόμμα καθιστούσε σαφές πόσο απαραίτητη ήταν η «αλλαγή φρουράς» και η ψήφιση του ΠΑΣΟΚ.

Η επαναλαμβανόμενη προβολή σε οπτικό και λεκτικό επίπεδο των βασικών μηνυμάτων της παράταξης συνέβαλε στην ταύτιση του κόμματος με τις προβληθείσες αξίες και επιδιώξεις στη συνείδηση των εκλογέων και στη

διαφοροποίηση του κόμματος ως «εκλογικού προϊόντος» από τα υπόλοιπα κόμματα-ανταγωνιστικά «προϊόντα». Τα συνθήματα που χρησιμοποίησε το ΠΑΣΟΚ ήταν ιδιαίτερος αφομοιώσιμα με αποτέλεσμα να διατηρηθούν ακέραια στη μνήμη των εκλογέων. Η ανάκληση των συνθημάτων τη στιγμή της ψήφου οφείλεται στην αμεσότητα και τη σαφήνειά τους.

Είναι γεγονός ότι συχνά οι εικόνες, σε σύγκριση με τις λέξεις, αποτυπώνονται ευκολότερα στη μνήμη. Η αφίσα ως επικοινωνιακό μέσο συνιστά ένα σύστημα εικόνων και λέξεων που εργάζονται από κοινού για την προώθηση ενός μηνύματος. Οι αφίσες του 1981 αναδεικνύουν δύο στοιχεία: πρωταγωνιστές και συμβολισμούς-μεταφορές.

Σε ό,τι αφορά τους πρωταγωνιστές, μια ματιά στα πρόσωπα που «ζωντανεύουν» τις αφίσες μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι πρόκειται για φυσιογνωμίες που ενσαρκώνουν ρόλους από την καθημερινότητα, λειτουργώντας έτσι ως στερεότυπα. Το στερεότυπο, ως αναπαράσταση ενός ατόμου ή μιας ομάδας ατόμων, περιγράφει ρόλους που είναι γενικά αποδεκτοί στο κοινωνικό σύνολο²⁸⁴. Η επιλογή των διαφημιστικών χαρακτήρων δεν είναι τυχαία δεδομένου ότι οι χαρακτήρες είναι φορείς συμβόλων και συμβολισμών μέσω των οποίων το κοινό μπορεί να αποκωδικοποιήσει μέρος του μηνύματος. Έτσι, η οικογένεια αγροτών, ο νεαρός αθλητής, ο παππούς με το εγγόνι σκιαγραφούν μια κοινωνική ταυτότητα που δημιουργεί απολύτως κατανοητούς συνειρμούς στο κοινό. Η ηλικία, το φύλο, η περιβολή, ο περιβάλλον χώρος βοηθούν ώστε το ενδιαφερόμενο κοινό να προσδιορίσει την ιδιότητα και το επάγγελμα των διαφημιστικών χαρακτήρων και το κοινό να ταυτισθεί τελικά με αυτούς τους χαρακτήρες, οι οποίοι παραπέμπουν σε πολύ συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες. Οι εικόνες, ως επί το πλείστον δηλαδή τα πρόσωπα που επελέγησαν για τη συγκεκριμένη εκστρατεία, είναι απολύτως ταιριαστές με το μήνυμα που θέλησε το ΠΑΣΟΚ να μεταδώσει στο εκλογικό σώμα. Η προβολή ευδιάθετων, χαμογελαστών προσώπων ταυτίζεται με το ενδεχόμενο άσκησης της διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ, οπότε ένα καλύτερο μέλλον βρίσκεται προ των πυλών.

---

284. Ντάβου, Μ., *Πολιτικές αφίσες ΠΑ.ΣΟ.Κ. από τις βουλευτικές εκλογές του 1981 έως και του 1993* (διπλωματική εργασία), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα ΕΜΜΕ, 2009, σ. 39.

Πέρα από τα πρόσωπα, στις αφίσες εντοπίζουμε και πλήθος μεταφορών, οι οποίες συνθέτουν επίσης έναν ιδιαίτερο κώδικα επικοινωνίας και χρήζουν αποκωδικοποίησης. Έτσι, για παράδειγμα, το περιστέρι συμβολίζει την ειρήνη, το δέντρο συμβολίζει το περιβάλλον, η ελληνική σημαία συμβολίζει την κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας και την ανακατανομή του πλούτου. Η διαδικασία της αποκωδικοποίησης των εικόνων εκκινά από μία προσωπική διαδικασία κατανόησης των συμβόλων, των συμβολισμών και των στερεοτύπων. Εξάλλου, όπως έχει αποδειχθεί, το κοινό αποκωδικοποιεί τα πολιτικά μηνύματα στα οποία είναι εκτεθειμένο κατά τρόπο που να συμφωνεί με την ιδεολογία, τις στάσεις και τις αντιλήψεις που αυτό ήδη φέρει. Το σημαίνον²⁸⁵ είναι η φυσική οντότητα που εκφράζει το σύμβολο και που αποτυπώνεται στην εικόνα, ενώ το σημαινόμενο είναι η ιδέα, η σκέψη, ο συνειρμός που το σύμβολο γεννά ή εγείρει στο κοινό²⁸⁶.

Ας δούμε τώρα με ποιον τρόπο αποτυπώνεται στις δεκατέσσερις αφίσες το προεκλογικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ, με άλλα λόγια ποιες συγκεκριμένες δεσμεύσεις προβάλλονται μέσα από κάθε αφίσα. Για τον σκοπό αυτό, επιλέξαμε να κατηγοριοποιήσουμε τις αφίσες ώστε όσες προβάλλουν συναφή να συνεξετασθούν. Έτσι, συνολικά διακρίνουμε δέκα ομάδες με βασικό κριτήριο κατάταξης τη θεματολογία (Εθνική Ανεξαρτησία, Κράτος Πρόνοιας – Κοινωνική Δικαιοσύνη, Ειρήνη – Δημοκρατία – Λαϊκή Κυριαρχία, Ανακατανομή πλούτου – Εξάλειψη ανισοτήτων, Παιδεία, Νέα Γενιά, Ελληνική ύπαιθρος και Γεωργία, Περιβάλλον, Δημόσια Διοίκηση – Γραφειοκρατία, Ισότητα των δύο φύλων – Κοινωνική απελευθέρωση):

---

285. Κατά τον F. Saussure, σημείο είναι ένα φυσικό αντικείμενο με νόημα, το οποίο αποτελείται από ένα σημαίνον και ένα σημαινόμενο. Το σημαίνον είναι η εικόνα του σημείου όπως την αντιλαμβανόμαστε, ενώ το σημαινόμενο είναι η έννοια στην οποία αυτό αναφέρεται. Αυτή η έννοια είναι σε μεγάλο βαθμό κοινή σε όλα τα μέλη μίας κουλτούρας που μιλούν την ίδια γλώσσα. (Βλέπε Fiske, J., *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, Αθήνα, Επικοινωνία και Κουλτούρα, 1992, σ. 67)

286. Ντάβου, Μ., *Πολιτικές αφίσες ΠΑ.ΣΟ.Κ. από τις βουλευτικές εκλογές του 1981 έως και του 1993* (διπλωματική εργασία), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα ΕΜΜΕ, 2009, σ. 41.

Η κατάκτηση της Εθνικής Ανεξαρτησίας και της Λαϊκής Κυριαρχίας, η Κοινωνική Απελευθέρωση και ο Σοσιαλιστικός Μετασχηματισμός συνέθεσαν το όραμα της μεγάλης «Αλλαγής». Το όραμα αυτό καθώς και η πορεία για την

εκπλήρωσή του προσδιόρισαν την ιδεολογία και τη φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο «Συμβόλαιο με το Λαό», «η Λαϊκή Κυριαρχία αποτελεί την κινητήρια δύναμη αλλά και τον γνώμονα της «Αλλαγής». Αποτελεί ταυτόχρονα την πεμπτουσία του σοσιαλιστικού περιεχομένου του Κινήματος.

Το σοσιαλιστικό κίνημα με ένα δριμύ «κατηγορώ» κατά της Δεξιάς κατάφερε με επιτυχία να πείσει τους εκλογείς ότι είχε έρθει η ώρα να τεθεί τέλος

στην τακτική των συνεχών υποχωρήσεων, των ταπεινωτικών παραχωρήσεων κυριαρχικών δικαιωμάτων και των ταλαντεύσεων που είχαν οδηγήσει τα εθνικά ζητήματα σε αδιέξοδο. Είχε έρθει η ώρα για μία κοινωνία απαλλαγμένη από ξένες εξαρτήσεις, επιρροές και επεμβάσεις, για μία κοινωνία δίκαιη, πραγματικά ελεύθερη, κυριαρχική. Σε μια τέτοια κοινωνία οι αποφάσεις δεν θα μπορούσαν να μην ανήκουν στον ίδιο το Λαό.

Η μονοκρατορία της Δεξιάς είχε προκαλέσει τεράστια αδιέξοδα: πολιτική, στρατιωτική και οικονομική εξάρτηση από εξωελληνικά κέντρα αποφάσεων, παραγνώριση της πολιτικής βούλησης του Λαού, οικονομική και κοινωνική καταπίεση, πολιτιστική διάβρωση, απρογραμμάτιστη και άναρχη ανάπτυξη, ερήμωση της υπαίθρου, ασφυξία στα αστικά κέντρα. Ως απάντηση στα κρίσιμα αυτά προβλήματα προβλήθηκαν από το ΠΑΣΟΚ η κατάκτηση της Εθνικής Ανεξαρτησίας, η προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας, η παγίωση της Λαϊκής Κυριαρχίας, η εμπέδωση της Δημοκρατίας και η Κοινωνική Απελευθέρωση.

Μόνο με την απαλλαγή της οικονομίας και της κοινωνίας από τον έλεγχο του ξένου κεφαλαίου και την αντίσταση του Έθνους και του Λαού στη διάβρωση των ηθών, των εθίμων και των παραδόσεων του Λαού από την ανεξέλεγκτη διείσδυση ξένων κέντρων εξουσίας θα μπορούσε να επιτευχθεί η εθνική αναγέννηση.

Ο Σοσιαλιστικός Μετασχηματισμός αποτελούσε ένα πρωτότυπο όραμα, το οποίο δεν «ξεπατίκωνε» ξένα πρότυπα αλλά αξιοποιούσε ό,τι θεωρούσε κατάλληλο και ικανό να προσαρμοσθεί στις συνθήκες, τις παραδόσεις, τις δομές και τις ανάγκες της χώρας. Φιλοδοξία του ΠΑΣΟΚ ήταν να αποτελέσει η Ελλάδα το σταυροδρόμι της συνεργασίας και της φιλίας ανάμεσα στους λαούς των Βαλκανίων, της Μεσογείου και της Ευρώπης, χωρίς επεμβάσεις και εξαρτήσεις.

Ο δρόμος του Σοσιαλισμού προϋπέθετε τη συνεργασία της κυβέρνησης με το Λαό, ώστε να βρεθεί «ο Λαός στην Εξουσία». Έτσι, η Λαϊκή Κυριαρχία θα αποτελούσε την πρώτη και μεγαλύτερη αλλαγή στον τόπο.

Δεδομένου ότι η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα μέλος του NATO που απειλούνταν από άλλη χώρα μέλος της Συμμαχίας, το ΠΑΣΟΚ ενέταξε στη στρατηγική αποδέσμευσης από τα ξένα κέντρα επιρροής τη διάλυση του NATO και του Συμφώνου της Βαρσοβίας και την αποχώρηση της χώρας από το Βορειοατλαντικό Σύμφωνο. Το NATO έμοιαζε ανήμπορο να εγγυηθεί τα σύνορα της χώρας και να την προφυλάξει από την τουρκική απειλή («Το NATO δεν εγγυάται τα σύνορά μας προς ανατολάς. Ταυτόχρονα, η διάταξη και η προπαρασκευή των Ενόπλων Δυνάμεων της χώρας μας εντάσσεται στην αντιμετώπιση του Συμφώνου της Βαρσοβίας και όχι στην υπαρκτή απειλή της Τουρκίας στο Αιγαίο. Μέσα από το NATO είναι δυνατή η διαρροή πληροφοριών προς την Τουρκία»).

Το ΠΑΣΟΚ μάλιστα δεσμεύθηκε ότι θα έφερνε στη Βουλή προς καταψήφιση την Συμφωνία Rogers, τη συμφωνία δηλαδή επανένταξης στο στρατιωτικό σκέλος του NATO που είχε υπογράψει η κυβέρνηση Καραμανλή και η οποία συνεπαγόταν παραχωρήσεις απαράγραπτων εθνικών κυριαρχικών δικαιωμάτων στο Αιγαίο προς την Τουρκία και αποδοχή της ουσιαστικής επικυριαρχίας του NATO στον ελληνικό εναέριο χώρο.

Άλλη μία δέσμευση του ΠΑΣΟΚ αφορούσε την απομάκρυνση των πυρηνικών κεφαλών του NATO που βρίσκονταν στη χώρα.

Απαραίτητη ενέργεια θεωρήθηκε η υπαγωγή των Ενόπλων Δυνάμεων στον αποκλειστικό έλεγχο του ελληνικού κράτους. Οι Ένοπλες Δυνάμεις έπρεπε να είναι σε ετοιμότητα προκειμένου να προστατεύσουν τη χώρα από την ξένη επιβουλή.

Οι ξένες βάσεις κρίθηκε –αρχικά τουλάχιστον– ότι δεν είχαν θέση στη χώρα γιατί αντιστρατεύονταν την Εθνική Ανεξαρτησία. Ταυτόχρονα, υπήρχε μεγάλος κίνδυνος οι βάσεις πληροφοριών να χρησιμοποιηθούν προς όφελος της Τουρκίας και οι επιχειρησιακές βάσεις (Σούδα, Ελληνικό) να γίνουν ορμητήρια για επίθεση εναντίον τρίτων χωρών, με τις οποίες η Ελλάδα διατηρούσε άριστες σχέσεις. Έτσι, δρομολογήθηκε η αποσύνδεση των βάσεων από τον εθνικό αμυντικό σχεδιασμό.

Ακόμη, η σοσιαλιστική κυβέρνηση θα έπρεπε να καταστήσει σαφές τόσο στην Τουρκία όσο και στην Ατλαντική Συμμαχία ότι τα χερσαία, εναέρια και θαλάσσια σύνορα της χώρας, καθώς και τα όρια της ελληνικής υφαλοκρηπίδας του Αιγαίου δεν ήταν σε καμία περίπτωση διαπραγματεύσιμα. Ο διάλογος με την Τουρκία θα είχε νόημα μόνο στο μέτρο που δεν θα αφορούσε παραχωρήσεις απαράγραπτων εθνικών κυριαρχικών δικαιωμάτων.

Η δεκαετία του 1980 σηματοδότησε την καθιέρωση του αντιαμερικανισμού ως ενός από τα κεντρικά ιδεολογικά χαρακτηριστικά της πολιτικής σκηνής. Το ΠΑΣΟΚ (τόσο ως αξιωματική αντιπολίτευση όσο και ως κυβέρνηση) για πρώτη φορά στα χρονικά άσκησε αποκάλυπτη κριτική, η οποία συχνά περιέπεσε στον αφορισμό στοχεύοντας στην «ικανοποίηση του κοινού περί δικαίου αισθήματος της ελληνικής κοινωνίας».

Η σοσιαλιστική κυβέρνηση επιδόθηκε στην άσκηση πίεσης για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής. Η ιδεολογική μήτρα του αντιαμερικανισμού συγκροτήθηκε στη βάση δύο αλληλένδετων στοιχείων: του αιτήματος κατοχύρωσης της εθνικής ανεξαρτησίας και της συνακόλουθης πολιτικής στάσης της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στις δύο υπερδυνάμεις.

Η έννοια «Εθνική Ανεξαρτησία» σήμαινε την απεμπλοκή της Ελλάδας από τον αμερικανικό έλεγχο και συνιστούσε κεντρική ιδεολογική θέση του ΠΑΣΟΚ. Η εξάρτηση είχε κατά κανόνα γεωπολιτικό χαρακτήρα, ενώ η υπέρβασή της ανάχθηκε σε βασική προεκλογική δέσμευση του κόμματος και αποτυπώθηκε στα συνθήματα «Έξω οι βάσεις» και «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο». Το αίτημα της ανεξαρτητοποίησης της χώρας από την αμερικανική ηγεμονία δεν συνεπαγόταν πάντως την ένταξή της στο ανατολικό μπλοκ. Η εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ στόχευε αφενός στην αμφισβήτηση της μονομερούς

πρόσδεσης της Ελλάδας στο αμερικανικό άρμα και αφετέρου στη σχετική εξισορρόπηση των σχέσεων με τον αντίπαλο πόλο, αλλά και τη λογική ενός «διεθνούς πολιτικού τρίτου δρόμου». Στο πλαίσιο αυτό οι σχέσεις Ελλάδας-ΗΠΑ, κατά τη δεκαετία του 1980, θα μπορούσαν να παρασταθούν ως ένα εκκρεμές ταλαντευόμενο ανάμεσα στη ρήξη και τη συνέχεια, την αμφισβήτηση και την αποδοχή²⁸⁷.

Ο φιλοαραβισμός προέκυψε ως βασική μορφή έκφρασης διάχυτων αντιιμπεριαλιστικών στάσεων εκ μέρους του ΠΑΣΟΚ και του Α. Παπανδρέου προσωπικά. Η πρώτη προσέγγιση με τον αραβικό κόσμο είχε ξεκινήσει με την υιοθέτηση της «σχολής της εξάρτησης» από το ΠΑΚ, μετά το 1970. Το ΠΑΣΟΚ, στο πλαίσιο των ελληνοαραβικών σχέσεων, πραγματοποίησε με επιτυχία σειρά από σημαντικές διαμοσολαβητικές παρεμβάσεις για τον αραβικό κόσμο. Ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου καλλιέργησε στενές σχέσεις τόσο με τον Παλαιστίνιο ηγέτη Γιάσερ Αραφάτ όσο και με τον ηγέτη της Λιβύης, Μουαμάρ Καντάφι. Το οικονομικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ βασίσθηκε στις προσδοκίες για επενδύσεις προερχόμενες από τον αραβικό χώρο. Η αποτυχία στην προσέλκυση επενδυτικών κεφαλαίων από τον αραβικό κόσμο συνέβαλε στην κακή εικόνα της ελληνικής οικονομίας και στη συνακόλουθη υιοθέτηση του σταθεροποιητικού προγράμματος (1985). Τότε θα πραγματοποιηθεί η στροφή προς την Ευρωπαϊκή Ένωση χωρίς όμως να διαταραχθούν ποτέ οι άριστες ελληνοαραβικές σχέσεις²⁸⁸.

---

287. Κωτσονόπουλος, Λ. «Αντιαμερικανισμός» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 35-36.

288. Τάσσης, Χ., «Φιλοαραβισμός» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 631-633.

«ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥΜΕ ΚΑΙ ΕΚΦΡΑΖΟΥΜΕ ΤΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΜΗ ΠΡΟΝΟΜΙΟΥΧΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ. ΟΙ ΑΓΡΟΤΕΣ, ΟΙ ΕΡΓΑΤΕΣ, ΟΙ ΜΙΣΘΩΤΟΙ, ΟΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ, ΟΙ ΒΙΟΤΕΧΝΕΣ, ΟΙ ΜΙΚΡΟΜΕΣΑΙΟΙ, ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ, ΟΙ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ, ΟΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ, ΚΑΘΩΣ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΕΙΝΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΞΕΝΗ ΚΑΙ ΝΤΟΠΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΟΛΙΓΑΡΧΙΑ»

Με αυτά τα λόγια το ΠΑΣΟΚ συστήνεται προεκλογικά στους δυνητικούς του ψηφοφόρους μέσα από το «Συμβόλαιο με το Λαό».

Στην Ελλάδα, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής ήταν και είναι κυρίαρχος εφόσον η κυρίαρχη οικονομική σχέση που επικρατεί είναι η εκμετάλλευση της εργασίας και η απόσπαση υπεραξίας από το κεφάλαιο. Με αυτή την έννοια, δεν μπορεί να γίνει λόγος για μικροαστικό τρόπο παραγωγής αλλά για παραγωγικές διαδικασίες που δεν προχωρούν σε διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου και γι' αυτό οι ιδιοκτήτες τους ανήκουν στην παραδοσιακή μικροαστική τάξη²⁸⁹. Η συνολική δυναμική της ελληνικής οικονομίας χαρακτηρίστηκε ανέκαθεν από τη ροπή προς την ανεξάρτητη αυτοαπασχόληση, στο πλαίσιο της οποίας οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο. Οι κυρίαρχες αντιλήψεις για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις μεταβλήθηκαν από τη Μεταπολίτευση και μετά συμβάλλοντας στην αναγνώριση της σημασίας τους στη διαμόρφωση του κυρίαρχου οικονομικού προτύπου οικονομικής ανάπτυξης²⁹⁰.

Το ΠΑΣΟΚ και ο αρχηγός του υιοθέτησαν και κατέστησαν τον όρο «μικρομεσαίοι» πρωταγωνιστή στον πολιτικό τους λόγο. Τα κοινωνικά αυτά υποκείμενα αποτέλεσαν στη ρητορεία του κινήματος τη «ραχοκοκαλιά της Αλλαγής». Στην πραγματικότητα, «οι μικρομεσαίοι» αντικατέστησαν σταδιακά τους «μη προνομιούχους» των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων. Όπως υποστηρίζει ο Ν. Διαμαντούρος, η πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος (1970-1980) διακρίνεται για το ρητορικό σχήμα του εξισωτισμού που διαπερνά την ελληνική κοινωνία. Ο συγγραφέας, σε αντίθεση με άλλες σχετικές προσεγγί-

289. Σακελλαρόπουλος, Σ., *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση: πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, Αθήνα, Α. Α. Λιβάνης, 2001, σ. 120.

290. Καραγιάννης, Ι., «Μικρομεσαίοι» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 328-330.

σεις, υποστηρίζει ότι το προνομιούχο υποκείμενο των «μη προνομιούχων», το οποίο εμπνεύσθηκε το ΠΑΣΟΚ, ανταποκρινόταν σε μία συγκεκριμένη σύγκλιση των μικροαστικών, αγροτικών και εργατικών στρωμάτων, τόσο στο επίπεδο του λόγου όσο και σε εκείνο του ενδιαφέροντος για τη μορφή της πολιτικής διαχείρισης. Οι «μη προνομιούχοι» συγκροτήθηκαν (χάρη στη ρητορική του ΠΑΣΟΚ) σε πολιτικό υποκείμενο που δεν θύμιζε μεν μια κλασικά οριζόμενη κοινωνική τάξη, αναγνωρίσθηκε όμως ως προνομιακός φορέας πολιτικής πρωτοβουλίας. Η παράβλεψη των επιμέρους διαφορών των «μη προνομιούχων» και η υπαγωγή τους σε μία συλλογικότητα είναι ένα από τα πιο αξιομνημόνευτα χαρακτηριστικά της Μεταπολίτευσης²⁹¹.

Οι πρώτες αναφορές στους «μικρομεσαίους» τοποθετούνται χρονικά στα 1977, όταν το ΠΑΣΟΚ είχε αναδειχθεί αξιωματική αντιπολίτευση. Οι αναφορές αυτές σχετίζονταν με την υιοθέτηση του θεωρητικού σχήματος «Κέντρου-Περιφέρειας» και τις διακηρύξεις για τον Σοσιαλιστικό Μετασχηματισμό της χώρας. Η επίκληση του ΠΑΣΟΚ στους «μικρομεσαίους» λειτούργησε πολυσυλλεκτικά, συσπειρώνοντας ψηφοφόρους από ετερόκλητες κοινωνικές ομάδες που ενοποιήθηκαν κάτω από τη σημαία του «μικρομεσαίου». Αυτή η εξέλιξη συντέλεσε αποφασιστικά στην εδραίωση της πολιτικής ηγεμονίας του κόμματος. Οι «μικρομεσαίοι» έμελλε να αναχθούν σε διακριτή και ομοιογενή κοινωνική ομάδα και να καταστούν οι στυλοβάτες της ελληνικής οικονομίας. Μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, τα οποία για πολλά χρόνια είχαν ζήσει αποκλεισμένα από τη νομή της εξουσίας και του πλούτου, ενστερνίσθηκαν και οικειοποιήθηκαν την προτεινόμενη ταυτότητα, δικαιωμένοι για τις κοινωνικοοικονομικές τους επιδόσεις που τούς έδιναν τη δυνατότητα να διεκδικήσουν μεγαλύτερη συμμετοχή στην απόσπαση του κοινωνικού προϊόντος, εγείροντας ποικίλα και αντιφατικά αιτήματα²⁹².

Όπως σημειώνει ο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «τη μεγαλύτερη ευρεσιτεχνία ασφαλώς διεκδικεί η εφεύρεση του όρου "μικρομεσαίος" ως ταξικής ταυτότητας. Ο μεγαλοφυής αυτός νεολογισμός πέτυχε μονομιάς να απαλλάξει τον Έλληνα μικροαστό από ο στίγμα τόσο του "μικρού" όσο και του "αστού"

---

291. Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση: πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 87-88.

292. Καραγιάννης, Ι., «Μικρομεσαίοι» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 328-330.

και να τού υποσχεθεί ταυτόχρονα ασφαλή κοινωνική άνοδο: από "μικρό" σε "μεσαίο", χωρίς το ανίστροφο στίγμα (ούτε το ρίσκο) του "μεγάλου"». Και συνεχίζει: «ως δια (λεξι)μαγείας, οι παραδοσιακοί "νοικοκυραίοι" μεταμορφώθηκαν σε ριζοσπάστες "μικρομεσαίους", χωρίς βέβαια να πάψουν να είναι μικροαστοί. Ο νεολογισμός πέτυχε δηλαδή πρώτα στο γλωσσικό επίπεδο αυτό που επρόκειτο να ακολουθήσει στο πολιτικό. Ακαταμάχητο ιδεολογικό τέχνασμα του ΠΑΣΟΚ αρχικά, ο όρος έχασε βαθμηδόν την πρώτη του αιχμηρότητα καθώς αφομοιώνόταν από την καθημερινή μας γλώσσα (και της Ν.Δ.) και καθώς οι ίδιοι οι "μικρομεσαίοι" εγκλωβίζονταν ξανά στο σχήμα των "παραγωγικών τάξεων"»²⁹³.

Η Κοινωνική Δικαιοσύνη και η Κοινωνική Απελευθέρωση του εργαζόμενου, της γυναίκας, των «μη προνομιούχων» τέθηκαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του ΠΑΣΟΚ. Η ανισότητα στην κατανομή του εισοδήματος με τη συνακόλουθη αύξηση των εισαγωγών σε είδη πολυτελείας, η συμπίεση των χαμηλών εισοδημάτων έπληττε για χρόνια τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Το ΠΑΣΟΚ δεσμεύθηκε για τόνωση και αναδιάρθρωση των επενδύσεων υψηλής αποδοτικότητας που θα δημιουργούσαν με τη σειρά τους νέες θέσεις απασχόλησης. Απαραίτητη ήταν επίσης η κοινωνικοποίηση του πιστωτικού συστήματος και των τραπεζών, η απελευθέρωση και η κινητοποίηση του τεράστιου δυναμικού της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, των μικρομεσαίων, προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης. Οι αλλαγές αυτές θα αποτελούσαν σημαντικό βήμα για την πορεία προς τον Σοσιαλιστικό Μετασχηματισμό.

---

293. Μαυρογορδάτος, Γ. Θ., *Μεταξύ Προκρούστη και Πιτυοκάμπη: οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1998, α' επανέκδοση, σ. 29-30.

Πρωθίθηκε ακόμη η ανάπτυξη της συνεταιριστικής οργάνωσης, η οποία θα μετέβαλε τις σχέσεις παραγωγής, καταργώντας την αποξένωση του παραγωγού από το προϊόν του μόχθου του, ενώ ταυτόχρονα θα μείωνε το κόστος παραγωγής, συμβάλλοντας έτσι στην αντιπληθωριστική πολιτική.

Το ΠΑΣΟΚ, κατηγορώντας τη Δεξιά για τη συστηματική και μεθοδευμένη αποστέρηση σημαντικών δικαιωμάτων από το Λαό, υποστήριξε ότι «η Δημοκρατία, σε μια σειρά από ζητήματα της ζωής του τόπου, δεν απαιτεί χρόνο ή δαπάνες». Βασικές δημοκρατικές κατακτήσεις όπως η κατάργηση του φακελώματος, η ισοπολιτεία, η ισονομία, η ισότητα της γυναίκας, η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και του δικαιώματος επιστροφής των πολιτικών προσφύγων, ο εκδημοκρατισμός των ΜΜΕ, του συνδικαλιστικού και του συνεταιριστικού κινήματος, της εκπαίδευσης, καθώς και η συμμετοχή και αξιοποίηση της νέας γενιάς θα γίνονταν πράξη από το ΠΑΣΟΚ, σε σύντομο χρονικό διάστημα από την εκλογή του.

Η αναγνώριση της εαμικής Εθνικής Αντίστασης από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ (Ν. 1285/1982) αποτέλεσε δυναμική απόπειρα «από τα πάνω» ρύθμισης και υπέρβασης της μεγάλης διαιρετικής τομής που δέσποζε στην ελληνική κοινωνία ήδη από τα τέλη του Εμφυλίου Πολέμου²⁹⁴. Οι πρώτες μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις της Ν.Δ. δεν είχαν προχωρήσει σε νομοθετικές ρυθμίσεις που θα αντιμετώπιζαν τα εκκρεμή αυτά ζητήματα.

Αντιθέτως, για το ΠΑΣΟΚ βασικός άξονας της Αλλαγής ήταν η ρύθμιση αυτών ακριβώς των ζητημάτων. Η αντίληψη αυτή επέτρεψε στο ΠΑΣΟΚ να εμφανίζεται ως εκφραστής και συνεχιστής της «δημοκρατικής πλειοψηφίας» του ΕΑΜ, αλλά ταυτοχρόνως να μπορεί να εμφανίζει αποστάσεις από τα δύο «άκρα», της Δεξιάς και του ΚΚΕ²⁹⁵.

---

294. «Θα προχωρήσουμε άμεσα στην αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, αποδίδοντας στο Λαό την πρόσφατη ιστορία και το μεγαλείο του Εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Η πράξη αυτή αποτελεί ταυτόχρονα εκπλήρωση στοιχειώδους καθήκοντος και ελάχιστο φόρο τιμής στα θύματα του αγώνα για Ελευθερία και Εθνική Ανεξαρτησία», «Συμβόλαιο με το Λαό», Ιούλιος 1981.

295. Τζούκας, Β., «Εθνική Αντίσταση» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 133-135.

Μία από τις αρχικές προτεραιότητες του ΠΑΣΟΚ ήταν να καταργήσει τις «γιορτές μίσους» και να αποσυνδέσει την «ημέρα του Στρατού» από την ημερομηνία της 29ης Αυγούστου (επέτειος της νίκης του Εθνικού Στρατού στον Γράμμο). Παράλληλα, θα αναγνωρίζονταν ως οργανώσεις Εθνικής Αντίστασης το ΕΑΜ, το ΕΛΑΣ, η Εθνική Αλληλεγγύη και η ΕΠΟΝ. Θα καθιερωνόταν επίσης η επέτειος ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου και θα καταργούνταν τα νομοθετικά διατάγματα της Δικτατορίας υπέρ των ταγματασφαλιτών. Μέριμνα θα καταβαλόταν και για την καταβολή συντάξεων στους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης και για την επίσπευση της επιστροφής των πολιτικών προσφύγων από το εξωτερικό. Σε αυτό το πλαίσιο, η Εθνική Αντίσταση νοήθηκε ως εκδήλωση των δημοκρατικών και των πατριωτικών φρονημάτων της ελληνικής κοινωνίας, ενταγμένης σε μια μακρά και διαχρονική «παράδοση εξέγερσης» εναντίον των ξένων κατακτητών²⁹⁶.

Το ΠΑΣΟΚ δεσμεύθηκε για μία σειρά αλλαγές στις σχέσεις του πολίτη με τη Διοίκηση στο πλαίσιο των οποίων μέχρι τότε δικαιώματα όπως αυτά της αναφοράς, της πληροφόρησης, της ελεύθερης έκφρασης και επικοινωνίας έμεναν «γράμμα κενό» ή ασκούσαν υπό την ασφυκτική πίεση νομικών ή πραγματικών περιορισμών. Το ΠΑΣΟΚ θα έκανε καθημερινή πράξη τις συνταγματικές επιταγές που κατοχύρωναν τα δικαιώματα του πολίτη απέναντι σε οποιαδήποτε απόπειρα καταπάτησης των ατομικών ελευθεριών.

Θεμέλιος λίθος της Δημοκρατίας θεωρήθηκε η σωστή πληροφόρηση και ο σεβασμός της ιδιωτικής ζωής κάθε πολίτη. Το ΠΑΣΟΚ θα έπαιρνε μέτρα για την απαγόρευση της παρακολούθησης και της αστυνόμευσης της ιδιωτικής ζωής των πολιτών. Ο σεβασμός της ιδιωτικής ζωής αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για το σεβασμό του πολίτη προς το Κράτος και τη Διοίκηση αλλά και ως βάση για την ανάπτυξη της κοινωνικής συνείδησης του ατόμου.

Επιτακτική πρόβαλλε η ανάγκη να καταργηθούν όλες εκείνες οι διακρίσεις που χώριζαν τους Έλληνες σε πολίτες πρώτης και δεύτερης κατηγορίας βάσει της ιδεολογικής τους τοποθέτησης, των πολιτικών τους πεποιθήσεων ή της συνδικαλιστικής τους δραστηριότητας. Το ΠΑΣΟΚ θα τερμάτιζε τις πάσης

---

296. Τζούκας, Β., «Εθνική Αντίσταση» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 135.

φύσεως διακρίσεις. Ειδική μέριμνα θα επεδεικνυόταν για τις θρησκευτικές μειονότητες, τα μέλη των οποίων θα αντιμετωπίζονταν πλέον ως ισότιμοι πολίτες, με τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις που απολάμβαναν όλοι οι Έλληνες.

Συνολική λύση θα δινόταν και για το θέμα των πολιτικών προσφύγων, δηλαδή μέριμνα για την ελεύθερη επιστροφή τους στην πατρίδα. Με τη σύναψη διακρατικών συμφωνιών το ΠΑΣΟΚ θα αντιμετώπιζε τα θέματα της μεταφοράς των δικαιωμάτων των προσφύγων στην Ελλάδα και με ειδικά μέτρα θα ενισχύονταν κοινωνικά και οικονομικά οι επαναπατριζόμενοι ώστε να ενταχθούν χωρίς δυσκολίες στην ελλαδίτικη πραγματικότητα.

Το ΠΑΣΟΚ θεώρησε χρέος του να εξασφαλίσει και να κατοχυρώσει την αντικειμενική πληροφόρηση του Λαού από την τηλεόραση και το ραδιόφωνο, μέσα τα οποία είχαν μετατραπεί σε κομματικοποιημένα φερέφωνα των κυβερνήσεων της Δεξιάς. Τα ΜΜΕ θα μεταβάλλονταν έτσι σε μέσα έγκυρης και αντικειμενικής ενημέρωσης, ψυχαγωγίας, πολιτιστικής ανάπτυξης και μόρφωσης, ελεύθερης διακίνησης ιδεών. Σε αυτή τη λογική εντάχθηκε και η κατάργηση της λογοκρισίας. Σημαντική πρωτοβουλία αποτελούσε και η εξαγγελία για κατάργηση της Υ.Ε.Ν.Ε.Δ., δεδομένου ότι το στρατιωτικό ραδιοτηλεοπτικό δίκτυο όχι μόνο δεν προσέφερε τίποτα στις Ένοπλες Δυνάμεις, αλλά, αντίθετα, τίς ενέπλεκε σε σκοτεινές διαδικασίες ανταγωνισμού στον τομέα της πληροφόρησης. Η ύπαρξη δεύτερου ή και άλλων δημοσίων σταθμών ή καναλιών θεωρήθηκε απολύτως επιβεβλημένη έτσι ώστε να προσφέρεται η δυνατότητα ποικιλίας επιλογών. Αναγκαία ήταν και η καθιέρωση εκπαιδευτικής ραδιοτηλεόρασης. Μέτρα θα έπρεπε να ληφθούν για την κατάργηση της δυνατότητας που απολάμβαναν ορισμένα κυκλώματα (π.χ. εταιρείες παραγωγής τηλεοπτικών προγραμμάτων) να ελέγχουν έμμεσα τη ραδιοτηλεόραση κατευθύνοντάς την προς ιδιωτικά συμφέροντα.

Η εξασφάλιση της ισότητας των πολιτών απέναντι στον νόμο προϋπέθετε σειρά μέτρων που θα προωθούσαν την κατοχύρωση της Ανεξαρτησίας αλλά και τη δημοκρατική λειτουργία της Δικαιοσύνης. Απαραίτητη ήταν η καλύτερη οργάνωση του συστήματος απονομής Δικαιοσύνης ώστε ο Λαός να έχει πρόσβαση σε αυτή ανεμπόδιστα. Το ΠΑΣΟΚ δεσμεύθηκε για τη λήψη μέτρων που θα στόχευαν στον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης και στην καθιέρωση

της επιμόρφωσης των δικαστικών, στην ενίσχυση του κλάδου με νέους δικαστικούς, καθώς και στην ίδρυση νέων Δικαστηρίων.

Η παροχή ευκαιριών για όλους τους Έλληνες και Ελληνίδες αδιακρίτως αποτέλεσε βασικό συστατικό στοιχείο και στόχο της κοινωνικής και οικονομικής αλλαγής που επαγγέλóταν το ΠΑΣΟΚ. Για τον σκοπό αυτό, θα οργανώνονταν προγράμματα επαγγελματικού προσανατολισμού και θα δρομολογούνταν η αναδιάρθρωση του Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού αλλά και των Γραφείων Εύρεσης Εργασίας. Η πολιτική για την απασχόληση θα συνδυαζόταν με τη χορήγηση επιδομάτων ανεργίας.

Σημαντικός άξονας της φροντίδας που θα επεδείκνυε το ΠΑΣΟΚ για όλους τους Έλληνες ήταν και η βελτίωση των συνθηκών εργασίας για όλους τους εργαζομένους. Η αμέριστη ενίσχυση του συνδικαλιστικού κινήματος και η συμμετοχή των εργαζομένων στη λήψη και τον έλεγχο των αποφάσεων θα συνέβαλαν αποφασιστικά στην υλοποίηση αυτού του στόχου.

Η Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ θα προχωρούσε στην κατοχύρωση του πενθήμερου, στην αύξηση του χρόνου αδείας και στη σταδιακή μείωση των συνολικών ωρών απασχόλησης. Η μείωση αυτή θα συνδυαζόταν με την αύξηση της παραγωγικότητας χάρη στη βελτίωση των συνθηκών εργασίας, των καλύτερων παραγωγικών σχέσεων και την εισαγωγή της τεχνολογίας. Αποφασιστικά μέτρα θα λαμβάνονταν για την υγιεινή στους χώρους εργασίας και για την πρόληψη των εργατικών ατυχημάτων.

Όπως υποστήριξε το ΠΑΣΟΚ, το Κράτος της Δεξιάς είχε αγνοήσει συστηματικά το χρέος της πολιτείας να φροντίσει για την υγεία του Λαού. Για τον λόγο αυτό, το ΠΑΣΟΚ πρότεινε ένα κοινωνικοποιημένο σύστημα υγείας στο πλαίσιο του οποίου κάθε πολίτης, ανεξάρτητα από την κοινωνική και την οικονομική του θέση θα είχε δικαίωμα για υψηλού επιπέδου περίθαλψη και κοινωνική φροντίδα. Η ιατρική και φαρμακευτική περίθαλψη θα κάλυπτε όλους τους τομείς, από την πρόληψη μέχρι την αποθεραπεία. Απαραίτητη ήταν και η ανάγκη ίδρυσης ενός εθνικού φορέα υγείας, ώστε να καλυφθεί σταδιακά ολόκληρη η χώρα με ένα πυκνό δίκτυο Κέντρων Υγείας. Η κατανομή των κέντρων, γεωγραφικά και πληθυσμιακά, θα γινόταν αρμονικά έτσι ώστε και η πιο απομακρυσμένη αγροτική περιοχή να απολαμβάνει τις ίδιες δυνατότητες φροντίδας με τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας. Με αυτό τον τρόπο θα

ενισχύονταν τα αγροτικά ιατρεία, τα οποία θα εντάσσονταν σταδιακά στον εθνικό φορέα υγείας. Κάθε Έλληνας πολίτης θα εφοδιαζόταν με ταυτότητα περίθαλψης, η οποία θα διευκόλυνε την παροχή φροντίδας από οποιοσδήποτε Κέντρο Υγείας, όταν αυτός θα βρισκόταν μακριά από τον τόπο κατοικίας του. Η αποκέντρωση της νοσοκομειακής περίθαλψης απαιτούσε ορθό σχεδιασμό για την ανάπτυξη σύγχρονων περιφερειακών και τοπικών νοσοκομείων. Παράλληλα, ως βασική επιδίωξη προωθήθηκε ο εκσυγχρονισμός και η ποιοτική βελτίωση των νοσοκομειακών μονάδων με ένα πρόγραμμα βελτίωσης κτηρίων και εγκαταστάσεων, εξασφάλισης σύγχρονου εξοπλισμού και διοικητικής αναδιάρθρωσης των υπηρεσιών. Μέριμνα θα εξασφαλιζόταν για το παιδί, τη μητέρα, τους ηλικιωμένους, τους σωματικά και ψυχικά ανάπηρους, για όλες γενικά τις ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού.

Το ΠΑΣΟΚ δεσμεύθηκε να καθιερώσει τον έλεγχο της διακίνησης των φαρμάκων και το Εθνικό Συνταγολόγιο προκειμένου να εξοικονομηθούν σημαντικοί πόροι που κατασπαταλούνταν χρόνια στο βωμό της κερδοσκοπίας. Η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη θα συνδυαζόταν με το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και θα παρεχόταν σε όλους τους Έλληνες πολίτες ανεξαιρέτως.

Σημαντικό βήμα συνιστούσε επίσης η κατάργηση των διακρίσεων και των ανισοτήτων ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες εργαζομένων, οι οποίες ως τότε είχαν σημαντικό αντίκτυπο στο ύψος των συντάξεων και των επιδομάτων. Η εφαρμογή τιμαριθμικής αναπροσαρμογής θα διασφάλιζε την αγοραστική δύναμη των συνταξιούχων, ενώ, παράλληλα, θα καθιερωνόταν το αφορολογητό όλων των συντάξεων μέχρι ένα ορισμένο ύψος. Βασικός στόχος ήταν ο καθορισμός κατώτατου εθνικού όριου σύνταξης που θα εξασφάλιζε σε όλους αξιοπρεπή γηρατιά. Ειδικά για τους αγρότες, στόχος του ΠΑΣΟΚ ήταν η ταχεία κάλυψη της απαράδεκτης διαφοράς ανάμεσα στις αγροτικές συντάξεις και τις συντάξεις τόσο του δημοσίου όσο και του ιδιωτικού τομέα. Ακόμη, θα ρυθμιζόταν άμεσα και θα γενικευόταν η αναγνώριση του δικαιώματος διαδοχικής ασφάλισης, ώστε η σύνταξη να θεμελιώνεται στο συνολικό εργάσιμο χρόνο των ασφαλισμένων.

Θα έπρεπε επίσης να τεθεί τέλος στη σκανδαλώδη εκμετάλλευση των αποθεματικών των ασφαλιστικών φορέων, τα οποία χρησιμοποιούνταν για τη χρηματοδότηση του μεγάλου κεφαλαίου, αντί να αξιοποιούνται για τη βελτίωση των ασφαλιστικών παροχών.

Η δέσμευση για δημοκρατικές διαδικασίες σε όλα τα επίπεδα τέθηκε στο επίκεντρο της προεκλογικής εκστρατείας του ΠΑΣΟΚ. Στη ρητορεία του κινήματος οι δημοκρατικές διαδικασίες αποτέλεσαν βασική προϋπόθεση για την εξασφάλιση και την προάσπιση της σοσιαλιστικής «Αλλαγής».

Τα κρίσιμα εθνικά αδιέξοδα στα οποία είχε οδηγήσει η πολιτική της Δεξιάς απαιτούσαν περισσότερο από ποτέ ριζικά διαφορετική πολιτική για την αντιμετώπισή τους. Η επίλυση των κρίσιμων αυτών ζητημάτων συνδέθηκε με τους εξής στρατηγικούς στόχους υπέρ του αφοπλισμού και της παγκόσμιας ειρήνης: διαμόρφωση της εθνικής αμυντικής πολιτικής, διαμόρφωση ανεξάρτητης και γνήσια πολυδιάστατης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, διαμόρφωση ολοκληρωμένου σχεδίου για την έξοδο από την ύφεση.

Ως εκ τούτου, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην προάσπιση της Εθνικής Ανεξαρτησίας και της εδαφικής ακεραιότητας, στην αμυντική θωράκιση και στη διασφάλιση της ειρήνης. Η ανάπτυξη φιλικών σχέσεων σε παγκόσμια κλίμακα και ιδιαίτερα με τις χώρες των Βαλκανίων, τους λαούς της Μεσογείου, τις χώρες της Δυτικής και της Ανατολικής Ευρώπης, καθώς και με τον αραβικό κόσμο θα διασφάλιζε την παγκόσμια ειρήνη. Εξίσου απαραίτητη θεωρήθηκε η θεμελίωση αυτοδύναμης και ανεξάρτητης οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης στο πλαίσιο του εθνικού δημοκρατικού προγραμματισμού και της ανάπτυξης με στόχο την υποστήριξη και την ενδυνάμωση της άμυνας της χώρας.

Ο δρόμος του Σοσιαλιστικού Μετασχηματισμού προέβλεπε την εξάλειψη της γραφειοκρατίας και της υπερσυγκέντρωσης και την αντικατάστασή τους από το δημοκρατικό προγραμματισμό και την αποκέντρωση.

Το ΠΑΣΟΚ θέλησε να ενισχύσει το ρόλο του Κοινοβουλίου, ως ενός από τα τρία βήθρα της Δημοκρατίας (Κοινοβούλιο, Τοπική Αυτοδιοίκηση, Συνδικαλισμός), δεδομένου ότι η αρχή της Λαϊκής Κυριαρχίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το κοινοβουλευτικό πολίτευμα, τον πολυκομματισμό και την ελευθερία έκφρασης. Ο πλουραλισμός στην πολιτική έκφραση και ο δημοκρατικός διάλογος προβλήθηκαν μάλιστα ως θεμελιώδη δικαιώματα.

Μέσα από την ενίσχυση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, θα δινόταν επιτέλους στο Λαό η δυνατότητα να συμμετάσχει αποφασιστικά στις επιλογές για τις τοπικές του υποθέσεις αλλά και η δυνατότητα να διεκδικήσει και να προωθήσει την επίλυση των προβλημάτων του μέσα από το συνδικαλιστικό κίνημα. Το ΠΑΣΟΚ κατηγορήσε το κράτος της Δεξιάς για απογύμνωση της Δημοκρατίας. Η εξουσία έπρεπε να γίνει προσιτή στο Λαό και να καταστεί κτήμα του με την ενίσχυση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, την αποκέντρωση του κράτους, τον εκδημοκρατισμό και την ενδυνάμωση του ρόλου του συνδικαλιστικού κινήματος.

«Η ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΕΜΠΡΟΣΘΟΦΥΛΑΚΗ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΠΑΛΗΣ, ΜΕ ΣΤΟΧΟ ΤΗ ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΕΥΞΗ ΤΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ»

Στους προεκλογικούς του λόγους το ΠΑΣΟΚ τοποθέτησε το μαζικό κίνημα στην πρώτη γραμμή της μάχης για την κατοχύρωση και την εδραίωση της μεγάλης «Αλλαγής». Ο συνδικαλισμός αποτέλεσε για το ΠΑΣΟΚ το κατεξοχήν «βήθρο της Δημοκρατίας». Η ελεύθερη συμμετοχή στη συνδικαλιστική δράση του εργάτη, του υπαλλήλου, του αγρότη, του βιοτέχνη, του επιστήμονα, του νέου και της γυναίκας, του κάθε Έλληνα πολίτη, αναγνωρίσθηκε ως αναφαίρετο δικαίωμα αλλά και ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη Λαϊκή Κυριαρχία και την Κοινωνική Απελευθέρωση.

Οι διώξεις, οι απολύσεις, το ασφυκτικό αντεργατικό πλαίσιο που είχε γνωρίσει το εργατικό κίνημα από τις κυβερνήσεις της Δεξιάς συνοδεύονταν από την άμεση κυβερνητική παρέμβαση και τη διείσδυση στο συνδικαλιστικό κίνημα με αποτέλεσμα τη νοθευμένη και ανελεύθερη έκφραση και τον εργατοπατερισμό.

Η συνειδητοποίηση της σημασίας και ο δυναμισμός του μαζικού κινήματος αποτελούσαν την εγγύηση της αυριανής πορείας. Πρωταρχικός στόχος του

ΠΑΣΟΚ έγινε η εξασφάλιση όλων των προϋποθέσεων που θα επέτρεπαν τη γνήσια συνδικαλιστική εκπροσώπηση σύσσωμης της εργατικής τάξης ώστε να κατοχυρωθεί η ελεύθερη δράση και η ανάπτυξη ταξικού, πολιτικοποιημένου συνδικαλιστικού κινήματος, απαλλαγμένου από την κρατική, εργοδοτική και κομματική κηδεμονία.

Σημαντική υπήρξε η μέριμνα και για την προστασία των συνδικαλιστικών στελεχών, στα οποία μάλιστα εξασφαλιζόταν ελεύθερος χρόνος θεσμικά κατοχυρωμένος για την εκτέλεση των συνδικαλιστικών τους καθηκόντων.

Αποφασιστική ακόμη θα ήταν η συμμετοχή ειδικών φορέων άμεσα συνδεδεμένων με τα συμφέροντα των εργαζομένων στη Διοίκηση (Ασφαλιστικά Ταμεία, Εργατική Εστία, Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας). Παράλληλα, σύμφωνα με τις εξαγγελίες του ΠΑΣΟΚ, με τα κατάλληλα μέτρα θα γινόταν προσπάθεια αποδέσμευσης από τον κυβερνητικό συνδικαλισμό της ΓΣΕΕ, της ΑΔΕΔΥ και των οργανώσεων μελών τους και κατάργησης όλων των φορέων που εξέθρεψαν και συντηρούσαν επί μακρόν τον παρεμβατισμό. Ακόμη, θα προωθούνταν τόσο η εκκαθάριση των μητρώων των οργανώσεων από τα σωματεία σφραγίδες όσο και η εγγραφή όλων των πραγματικά υπαρκτών οργανώσεων στα μητρώα της ΓΣΕΕ και της ΑΔΕΔΥ.

Η κρατική μηχανή από δυνάστης του Λαού θα γινόταν συμπαραστάτης του. Αυτό θα ήταν το πρώτο στάδιο στη διαδικασία συμφιλίωσης του Λαού με το κράτος. Επρόκειτο δηλαδή για μία «δημοκρατική πρόταση εξουσίας του ΠΑΣΟΚ προς το Λαό για να πραγματώσει ο ίδιος την Αλλαγή». Ο εκδημοκρατισμός της χώρας ήταν σαφώς σημαντική προϋπόθεση, η οποία δεν θα έφερνε όμως αυτομάτως και την ολοκλήρωση της Λαϊκής Κυριαρχίας.

Παράλληλα, η εξυγίανση και ο εκδημοκρατισμός του δημοσίου τομέα καθώς και η κοινωνικοποίηση των στρατηγικών τομέων της οικονομίας θα απελευθέρωναν και θα κινητοποιούσαν το δυναμικό των «μικρομεσαίων» και θα προωθούσαν την ανάπτυξη της χώρας προς την εξυπηρέτηση των λαϊκών αναγκών.

Με την αυτοδιαχείριση στη θέση του εξαναγκασμού, με την απελευθέρωση και την υπευθυνότητα στη θέση της αλλοτρίωσης και της καταπίεσης, με την ενεργοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού της χώρας και τη σωστή χρήση των

πόρων θα ανοίγονταν νέοι ορίζοντες για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και του βιοτικού επιπέδου.

Τόσο η οικονομική και κοινωνική πρόοδος όσο και η αναδιανομή του πλούτου θα οδηγούσαν τη Λαϊκή Κυριαρχία προς την κατεύθυνση της Κοινωνικής Απελευθέρωσης της συνολικής δηλαδή κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ολοκλήρωσης του ανθρώπου.

Η ανεξάρτητη ελληνική εξωτερική πολιτική προβλήθηκε ως πολιτική ρεαλισμού και όχι ως πολιτική απομόνωσης.

Οι δαπάνες για την άμυνα θα είχαν απόλυτη προτεραιότητα. Η καλά σχεδιασμένη εξωτερική πολιτική θα ήταν αποφασιστικής σημασίας για το μέλλον της χώρας καθώς θα επηρέαζε τις συνθήκες και τις δυνατότητες της εσωτερικής ανάπτυξης, η οποία προσδιορίζει το βαθμό της Εθνικής Ανεξαρτησίας.

Το ΠΑΣΟΚ τάχθηκε κατά οποιασδήποτε στρατιωτικής συμμαχίας ή συνασπισμού που θα στρεφόταν κατά της ειρήνης και της αυτοδιάθεσης των λαών οδηγώντας έτσι σε παγκόσμια πόλωση. Παράλληλα, εξέφρασε τη συμπαράσταση και την αλληλεγγύη προς όλους τους λαούς που αγωνίζονταν για την Εθνική τους Ανεξαρτησία και μάχονταν ενάντια στον ιμπεριαλισμό. Έτσι, δεσμεύθηκε να συμπαρασταθεί σε κάθε απελευθερωτικό κίνημα, που αγωνιζόταν ενάντια σε αποικιοκρατικά ή ρατσιστικά καθεστώτα (λ.χ. Παλαιστίνιοι).

Στο λόγο του ΠΑΣΟΚ καταδικάστηκαν η απροκάλυπτη αμερικανική προώθηση, η υποστήριξη δικτατορικών, στρατοκρατικών και καταπιεστικών καθεστώτων σε χώρες όπως η Τουρκία και η Λατινική Αμερική, καθώς και οι επεμβάσεις στα εσωτερικά άλλων χωρών, με οποιοδήποτε πρόσχημα και μορφή. Το ΠΑΣΟΚ, για τους ίδιους λόγους καταδίκασε και τη Σοβιετική επέμβαση στο Αφγανιστάν.

Το ΠΑΣΟΚ υποστήριξε επίσης ότι η ευρωπαϊκή πολιτική δεν μπορούσε να έχει στόχο τη δημιουργία μιας νέας υπερδύναμης. Στόχος της θα έπρεπε να είναι ένας γενικός μετασχηματισμός που θα οδηγούσε στη δημιουργία μιας νέας συνομοσπονδιακής Ευρώπης, μίας Ευρώπης των λαών που θα περιλάμβανε τόσο τις δυτικές όσο και τις ανατολικές ευρωπαϊκές χώρες.

Το ΠΑΣΟΚ θεωρώντας το βαλκανικό και τον μεσογειακό χώρο ιδιαίτερα σημαντικούς για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας, προώθησε τη βαλκανική συνεργασία και τη σύσφιγξη των σχέσεων με τις χώρες της Μεσογείου.

Η Κύπρος κατέλαβε εξέχουσα θέση στην πασοκική πολιτική ατζέντα. Η Ελλάδα, ως εγγυήτρια δύναμη, είχε και το νόμιμο δικαίωμα αλλά και το χρέος να συμπαρασταθεί ενεργά στον αγώνα του κυπριακού Λαού για την αποχώρηση των ξένων στρατευμάτων και βάσεων, για την επιστροφή των προσφύγων στις εστίες τους, για την κατοχύρωση της ελεύθερης εγκατάστασης και διακίνησης, για τη διαμόρφωση καταστατικού χάρτη που, ενώ, θα κατοχυρώνει το ενιαίο της Κυπριακής Δημοκρατίας, θα παρέχει ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις σε όλους τους πολίτες της –Ελληνοκυπρίους και Τουρκοκύπριους. Το ΠΑΣΟΚ θα αναλάμβανε σταυροφορία για την ενημέρωση της παγκόσμιας κοινής γνώμης και για την κινητοποίηση σε διεθνές επίπεδο όλων των δυνάμεων, που θα ήταν σε θέση να συμβάλουν στην προώθηση της δίκαιης επίλυσης του κυπριακού προβλήματος.

Τέλος, η συμφιλίωση ανάμεσα στο Λαό και τον στρατό αποτέλεσε το κύριο στήριγμα για την αμυντική θωράκιση της χώρας αλλά και το πρωταρχικό ζήτημα της Δημοκρατίας. Ο Λαός θα προσέβλεπε εφεξής και πάλι με εμπιστοσύνη στις Ένοπλες Δυνάμεις.

«Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΩΡΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΚΑΜΨΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΦΕΣΗ ΘΑ ΣΤΗΡΙΖΕΤΑΙ ΚΥΡΙΑ ΣΤΗΝ ΤΟΝΩΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ, ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΤΩΝ ΛΑΪΚΩΝ ΤΑΞΕΩΝ»

Η ανισότητα στην κατανομή του εισοδήματος που προκαλούσε η αύξηση των εισαγωγών σε είδη πολυτελείας αλλά και η συμπίεση των χαμηλών εισοδημάτων έπληττε επί δεκαετίες τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Η πολιτική για την αντιμετώπιση του πληθωρισμού και για την ανάκαμψη της οικονομίας από την ύφεση θα στηριζόταν κυρίως στην τόνωση της αγοράς και της παραγωγής, μέσα από την ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης των λαϊκών τάξεων. Με την αναδιανομή

του εισοδήματος θα περιοριζόταν η αλόγιστη κατανάλωση εισαγόμενων ειδών πολυτελείας αλλά και η διαρροή συναλλάγματος με άμεσες θετικές συνέπειες για το ισοζύγιο εξωτερικών πληρωμών. Η τόνωση και η αναδιάρθρωση των επενδύσεων υψηλής αποδοτικότητας θα δημιουργούσαν νέες θέσεις απασχόλησης.

Το ΠΑΣΟΚ αναλάμβανε να προχωρήσει σε ριζική αναδιάρθρωση, εκσυγχρονισμό, βελτίωση, απλοποίηση και κωδικοποίηση της συλλογικής εργατικής νομοθεσίας. Η μείωση της πατερναλιστικής δικαιοδοσίας του κράτους και η ενίσχυση του θεσμού των συλλογικών διαπραγματεύσεων, η δυνατότητα διαπραγμάτευσης μεταξύ των δευτεροβάθμιων και των πρωτοβάθμιων οργανώσεων, καθώς και η υιοθέτηση του θεσμού της εθελοντικής διαιτησίας θα έδιναν νέα διάσταση στις διαπραγματεύσεις και θα

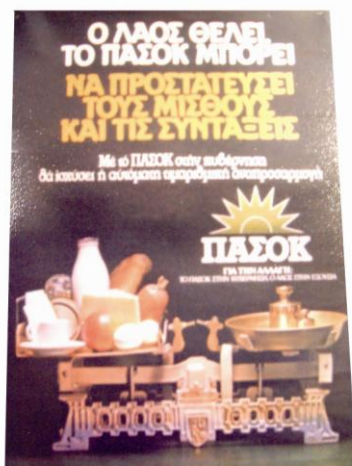
προωθούσαν χωρίς φαλκιδεύσεις και καθυστερήσεις την επίλυση των προβλημάτων των εργαζομένων.

Η πάταξη της φοροδιαφυγής, νόμιμης και παράνομης, θα επέτρεπε την κάλυψη ευρύτερων κοινωνικών αναγκών και τη δίκαιη κατανομή του εισοδήματος υπέρ των εργαζομένων.

Η απαλλαγή από την ξένη εξάρτηση, οι διαρθρωτικές αλλαγές, η ανάπτυξη των στρατηγικών τομέων της οικονομίας θα απαιτούσαν χρόνο. Υπήρχαν όμως προβλήματα που δεν ήταν δυνατόν να περιμένουν και έπρεπε να αντιμετωπισθούν με άμεσα μέτρα, εναρμονισμένα και ενταγμένα στη συνολική στρατηγική για να σταματήσει ο «κατήφορος της ελληνικής οικονομίας».

Η Δεξιά δεν είχε καταφέρει να επιλύσει τα άμεσα προβλήματα της χώρας: τον πληθωρισμό και την ύφεση. Στο λόγο του ΠΑΣΟΚ η Δεξιά ταυτιζόταν με το μονοπωλιακό κεφάλαιο, τους μεσάζοντες και τους κερδοσκόπους, τους οποίους φαίνεται ότι στήριζε και συντηρούσε. Η φοροδιαφυγή και η διαρροή συναλλάγματος με τις υπερτιμολογήσεις-υποτιμολογήσεις συμπληρώνουν τον φαύλο κύκλο της δραματικής κατάστασης της ελληνικής οικονομίας, όπως την παρουσίαζε το ΠΑΣΟΚ τις παραμονές των εκλογών.

Η δεξιά αντιλαϊκή πολιτική της μονόπλευρης λιτότητας, σε συνδυασμό με την φορολογική επιβάρυνση είχαν μειώσει σημαντικά την αγοραστική δύναμη των λαϊκών τάξεων και είχαν οδηγήσει τους μικρομεσαίους σε απόγνωση. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν η μείωση των επενδύσεων, η ένταση του πληθωρισμού και η αύξηση της ανεργίας.

Παράλληλα, την κατάσταση αυτή επέτειναν οι γραφειοκρατικοί μηχανισμοί της Διοίκησης, ο τρόπος λειτουργίας του τραπεζικού συστήματος και της φορολογίας, που ήταν διαμορφωμένα έτσι ώστε να εξυπηρετούν αποκλειστικά τα συμφέροντα λίγων. Και, ενώ τα κίνητρα για επενδύσεις παρέχονταν θεωρητικά σε όλους, στην πραγματικότητα μόνο οι μεγάλες επιχειρήσεις ευνοούνταν. Οι πιστωτικοί περιορισμοί εφαρμόζονταν μόνο στους μικρομεσαίους, ενώ οι μεγάλες επιχειρήσεις μπορούσαν να χρησιμοποιούν απεριόριστα τις αποταμιεύσεις του ελληνικού Δημοσίου.

Η επανάκτηση του ελέγχου της οικονομίας προϋπέθετε τη λήψη άμεσων μέτρων, την πλατιά υποστήριξή τους από τις παραγωγικές τάξεις και την αποφασιστική και αταλάντευτη εφαρμογή τους.

Το ΠΑΣΟΚ ήταν αποφασισμένο να αντιμετωπίσει με συντονισμένη δράση πολλά μέτρωπα ταυτόχρονα. Σημασία για την εξομάλυνση του πληθωρισμού είχε η μείωση των μη παραγωγικών πιστώσεων και όχι εκείνων των πιστώσεων που χρηματοδοτούσαν την παραγωγή. Απαραίτητος ήταν ο αποτελεσματικός έλεγχος των τιμών βασικών προϊόντων και υπηρεσιών, ο αποτελεσματικός έλεγχος των δαπανών, η λήψη μέτρων για την πάταξη της φοροδιαφυγής, η κοινωνικοποίηση του πιστωτικού συστήματος και η νέα πιστωτική πολιτική, η προώθηση παραγωγικών επενδύσεων, η τόνωση της παραγωγής με την ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων και ιδιαίτερα των χαμηλόμισθων, η εξυγίανση των προβληματικών υπερχρεωμένων επιχειρήσεων, η εισαγωγή λειτουργικών αλλαγών στις δημόσιες επιχειρήσεις και η λήψη μέτρων για τον αποφασιστικό έλεγχο της δράσης των μονοπωλίων.

Η καταπολέμηση του παρασιτισμού και των μεσαζόντων μέσω των συνεταιρισμών θα αποτελούσε σημαντικό όπλο για τη διαμόρφωση των τιμών σε ικανοποιητικά και αποδεκτά από όλους επίπεδα.

Η δέσμη των άμεσων μέτρων στόχευε σε εφικτούς ποσοτικούς στόχους για το 1982, που σχετίζονταν με την αύξηση του εθνικού προϊόντος, τη μείωση του ρυθμού του πληθωρισμού και τη συγκράτηση του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών.

Το ΠΑΣΟΚ θα ζητούσε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος, για να αποφασίσει ο Λαός ελεύθερα, ύστερα από αντικειμενική και πλήρη ενημέρωση, αν επιθυμούσε τη συνέχιση της ένταξης στην ΕΟΚ ή τη σύναψη ειδικής συμφωνίας με την Κοινή Αγορά.

Το ΠΑΣΟΚ εξήγγειλε προεκλογικά την πρόθεσή του να στραφεί προς μία ακόμη μορφή εξάρτησης, τον εξωτερικό δανεισμό. Στο στόχαστρο της τρόικας του κόμματος βρέθηκε ο εξωτερικός δανεισμός που απέβλεπε στην κάλυψη περιστασιακών λαθών και παραλείψεων της οικονομικής πολιτικής, ενώ ο εξωτερικός δανεισμός που θα είχε δυναμικό αναπτυξιακό χαρακτήρα επιδοκιμάστηκε. Ωστόσο, η επί μακρόν παραμονή του εξωτερικού δανεισμού σε υψηλά επίπεδα θα δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στην εγχώρια οικονομία.

Στο πλαίσιο αυτό, κρίθηκε απαραίτητη η εκπόνηση ολοκληρωμένου προγράμματος για τη χάραξη της ενεργειακής πολιτικής σε άμεση συνάρτηση με τους βασικούς αναπτυξιακούς στόχους. Θα γινόταν προσπάθεια για πλήρη αξιοποίηση των γνωστών πηγών ενέργειας και για την ανακάλυψη νέων, για την αξιοποίηση του υδροηλεκτρικού δυναμικού της χώρας στο έπακρο (με την κατασκευή φραγμάτων), για την αξιοποίηση των γνωστών κοιτασμάτων λιγνίτη και των θερμοηλεκτρικών σταθμών. Δόθηκε δέσμευση να εντατικοποιηθεί η εκμετάλλευση των πετρελαίων της Θάσου και η εκμετάλλευση των γεωθερμικών δυνατοτήτων της χώρας να αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης.

Χάρη σε διακρατικές συμφωνίες θα προωθούνταν η εξασφάλιση πρώτων υλών ενέργειας. Ο συντονισμός και η συνεργασία σε επίπεδο τεχνολογίας ανάμεσα στις χώρες της μεσογειακής λεκάνης θα αποτελούσαν λαμπρή προοπτική

εντασσόμενη στις δυνατότητες της γνήσια πολυδιάστατης εξωτερικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ.

Στον τομέα των μεταφορών θα επιδιωκόταν επίσης η εξοικονόμηση ενέργειας με την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό των μέσων μαζικής μεταφοράς που θα συνέβαλαν επίσης στην επίλυση του κυκλοφοριακού προβλήματος. Έτσι, θα υπήρχε τριπλή ωφέλεια: εξοικονόμηση καυσίμων, μείωση ρύπανσης και πιο άνετη κυκλοφορία.

Μακροπρόθεσμα αποφασιστικό ρόλο για την εξοικονόμηση ενέργειας θα διαδραμάτιζαν η αποκέντρωση και ο σωστός χωροταξικός σχεδιασμός. Επιδοτήσεις και κατάλληλη τιμολογιακή πολιτική θα αποτελούσαν τον άξονα των οικονομικών κινήτρων.

Το ΠΑΣΟΚ εξήγγειλε την προώθηση της βιομηχανικής ανάπτυξης σε σταθερές βάσεις στο πλαίσιο του εθνικού προγραμματισμού. Ο αναπροσανατολισμός της βιομηχανίας θα αφορούσε τις βιομηχανίες προηγμένης τεχνολογίας (λ.χ. ηλεκτρονική) και τις βιομηχανίες που θα συνέβαλαν στην καθετοποίηση της παραγωγής και θα αξιοποιούσαν τους εγχώριους πόρους. Στην εξυπηρέτηση των στόχων της βιομηχανικής πολιτικής θα συνεπικουρούσαν οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις, προσδίδοντας έτσι νέα διάσταση και πνοή ανανέωσης στην επιχειρηματική δραστηριότητα με την αξιοποίηση νέων μορφών οργάνωσης και συνεργασίας. Οι μικρομεσαίοι επαγγελματίες και βιοτέχνες θα αποτελούσαν (μαζί με τους αγρότες και τους εργάτες), τη σπονδυλική στήλη του οικονομικού συστήματος της χώρας. Για την επιτυχή αντιμετώπιση των προβλημάτων τους θα λαμβάνονταν μάλιστα τα ακόλουθα μέτρα: προώθηση διαφόρων μορφών συνεργασίας (π.χ. συνεταιρισμοί, ενώσεις κλπ.), εξασφάλιση της απαραίτητης σύγχρονης τεχνολογίας, εκπαίδευση επιχειρηματικών και συνεταιριστικών στελεχών από κοινά κέντρα επιμόρφωσης, δημιουργία οργανώσεων βιοτεχνών για την τυποποίηση και τη διάθεση των προϊόντων, διευκόλυνση για την εκπόνηση τεχνικοοικονομικών μελετών για νέα έργα ή επεκτάσεις.

Οι τράπεζες θα καθίσταντο κύριος μοχλός αναπτυξιακής πολιτικής στην υπηρεσία του Λαού ώστε να σταματήσει η διαρροή δανείων προς κερδοσκοπικές δραστηριότητες, οι οποίες απέβλεπαν στον πλουτισμό των

επιχειρηματιών με τη συνακόλουθη χρεοκοπία των μεσαίων επιχειρήσεων. Τα πιστωτικά ιδρύματα καλούνταν να αναθεωρήσουν τις βάσεις δανειοδότησης.

Το ΠΑΣΟΚ θα μεριμνούσε επίσης ώστε να ενισχυθεί η υποδομή για την επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου, την ανάπτυξη του χειμερινού τουρισμού και για την -κατά το δυνατό- γεωγραφικά ισόρροπη κατανομή των τουριστικών δραστηριοτήτων. Θα γινόταν συστηματική προσπάθεια για τη βελτίωση των υπηρεσιών τουριστικής υποδομής και για τη βελτίωση της τουριστικής εκπαίδευσης. Παράλληλα, θα ενισχυόταν ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στον προγραμματισμό και τον έλεγχο υλοποίησης της τουριστικής πολιτικής.

Για τη βραχυπρόθεσμη προστασία του εισοδήματος των εργαζομένων, το ΠΑΣΟΚ θα προχωρούσε στην εφαρμογή τιμαριθμικής αναπροσαρμογής της αμοιβής των εργαζομένων και των συνταξιούχων σε τακτά χρονικά διαστήματα. Για τον προσδιορισμό του τρόπου και του μηχανισμού εφαρμογής προβλεπόταν η σύσταση μόνιμης επιτροπής με τη συμμετοχή των άμεσα ενδιαφερομένων.

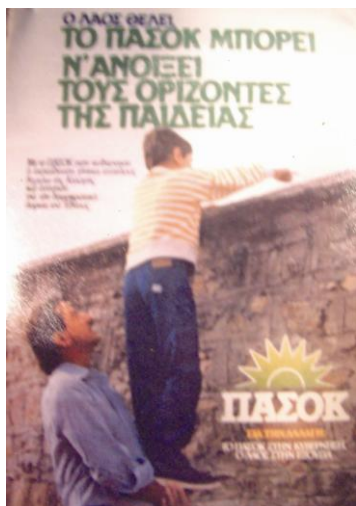
Μόνιμη στρατηγική επιδίωξη υπήρξε η μεγαλύτερη συμμετοχή των εργαζομένων στο εθνικό εισόδημα και η ενίσχυση των χαμηλόμισθων και των ασθενεστέρων λαϊκών τάξεων. Έτσι, βασικοί στόχοι της φορολογικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ ήταν: η πάταξη της φοροδιαφυγής, η απαλλαγή από το φόρο εκείνων των εισοδημάτων που επέτρεπαν ένα ανεκτό όριο διαβίωσης, η ελάφρυνση των φορολογικών βαρών των μεσαίων εισοδημάτων, η τιμαριθμική αναπροσαρμογή της φορολογικής κλίμακας. Ο σωστός συνδυασμός της τιμαριθμικής αναπροσαρμογής στις αμοιβές εργαζομένων και στη φορολογική κλίμακα θα προστάτευε τα εισοδήματα των εργαζομένων.

Θα καταργούνταν επίσης όλες εκείνες οι απαλλαγές που δεν είχαν καμία κοινωνική ή οικονομική σκοπιμότητα. Οι φορολογικές διευκολύνσεις θα δίνονταν κατόπιν σωστού σχεδιασμού και υπό στενή παρακολούθηση για να συμβάλουν στους στόχους της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης.

Ο φόρος προστιθέμενης αξίας θα εισαγόταν σταδιακά και κατά τομείς, στο μέτρο που θα εξασφαλιζόνταν οι τεχνικές προϋποθέσεις, η ενημέρωση του κοινού και η αποφυγή πληθωριστικών πιέσεων από άκαιρη εφαρμογή.

Τέλος, μεγάλη σημασία θα δινόταν στη σωστή ενημέρωση των πολιτών, ώστε να αναπτυχθεί η φορολογική συνείδηση και να κατανοηθεί πλατιά ο ρόλος της φορολογίας, ιδίως για τη βελτίωση των κοινωνικών παροχών και της ποιότητας ζωής.

«Η ΠΑΙΔΕΙΑ, Ο ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ, ΠΕΡΙΧΕΙ ΤΙΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ Σ' ΟΛΗ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΈΘΝΟΥΣ. ΓΙΑ ΜΑΣ Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΘΕΜΕΛΙΟ ΤΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ»

Η Παιδεία δεν αντιμετωπίστηκε από το ΠΑΣΟΚ μόνο ως επενδυτικό αγαθό αλλά και ως αυτοσκοπός για τον άνθρωπο, ως αγαθό το οποίο η Πολιτεία οφείλει να μη στερεί από κανέναν.

Τόσο η παιδεία όσο και η εκπαίδευση, δηλαδή η συστηματική μετάδοση της γνώσης, συνδέθηκαν με την κοινωνία, την οικονομική δομή, την πολιτιστική και επιστημονική παράδοση. Οι βασικές κυβερνητικές επιλογές στον τομέα της παιδείας είναι αναμφισβήτητης πολιτικής βαρύτητας. Και για το λόγο αυτό βρίσκονται σε άμεση σχέση με την εκάστοτε συνολική κυβερνητική πολιτική.

Το ΠΑΣΟΚ μίλησε για αλλαγή στις αξίες, το περιεχόμενο και τις κατευθύνσεις της εκπαίδευσης και των σπουδών, για αλλαγή στις ανθρώπινες αξίες, για αλλαγή στον ίδιο τον άνθρωπο. Το περιεχόμενο των σπουδών θα συνδεόταν με την παραγωγική και κοινωνική διαδικασία και θα προσαρμοζόταν με τις αναπτυξιακές και κοινωνικές ανάγκες του τόπου, ανάλογα με τις εκπαιδευτικές βαθμίδες.

Από τις πρώτες κιόλας βαθμίδες στόχος ήταν να καλλιεργηθεί η ελεύθερη και δημιουργική αναζήτηση, η απαλοιφή των διακρίσεων, η ισότητα των δύο φύλων και η εξοικείωση με τους δημοκρατικούς θεσμούς. Η έμφαση στον πατριωτισμό και την Εθνική Ανεξαρτησία θα συνοδευόταν από την καλλιέργεια της πίστης στην ειρήνη και τη φιλία ανάμεσα στους λαούς.

Η μετάδοση της ιστορικής γνώσης θα έπρεπε να γίνεται αντικειμενικά, χωρίς απαγορεύσεις, χωρίς την αναγόρευση καμίας κυρίαρχης ιδεολογίας και κανενός δόγματος.

Η καθιέρωση της συνεχιζόμενης εκπαίδευσης και της διαρκούς επιμόρφωσης των εργαζομένων θα ικανοποιούσε την ανάγκη για συνεχή μόρφωση του Λαού.

Η ανάπτυξη των μεταπτυχιακών σπουδών θα γινόταν σε πλήρη σύνδεση με την ενίσχυση της έρευνας, σύμφωνα με τις ανάγκες της χώρας. Βασική καινοτομία της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ θα αποτελούσε η καθιέρωση σε όλες ταυτόχρονα τις εκπαιδευτικές βαθμίδες ειδικών προγραμμάτων σπουδών που θα συνδυάζονταν με ανάλογα κοινωνικά προγράμματα της κυβέρνησης ή της Τοπικής Αυτοδιοίκησης (π.χ. προληπτική ιατρική). Η επιτυχία των κοινωνικών προγραμμάτων θα ολοκληρωνόταν με την ερευνητική υποστήριξη στις μεταπτυχιακές σπουδές, την ίδρυση νέων ερευνητικών κέντρων και με τη δυνατότητα πρόσβασης των εργαζομένων στη διά βίου εκπαίδευση. Η ενημέρωση για τα ειδικά κοινωνικά προγράμματα θα ήταν ευρύτατη, μέσω των θεσμών της παράλληλης παιδείας (Ελεύθερα Ανοιχτά Πανεπιστήμια, εκπαιδευτική τηλεόραση, σχολές γονέων κλπ.), ώστε να γίνουν υπόθεση όλου του Λαού.

Η Παιδεία για το ΠΑΣΟΚ ήταν υπόθεση όλου του Λαού και η μέριμνα για την εκπαίδευση έγινε υπόθεση του Κράτους. Οι δαπάνες για την παιδεία μπήκαν σε πρώτη προτεραιότητα. Μόνο με αποφασιστική οικονομική ενίσχυση της παιδείας θα εξασφαλιζόνταν: η υψηλών προδιαγραφών υλικοτεχνική υποδομή, η εξύψωση του ρόλου του εκπαιδευτικού λειτουργού και η εξασφάλιση ανθρώπινων αμοιβών και συνθηκών εργασίας για μία πραγματικά δωρεάν εκπαίδευση για όλους.

Πρωταρχικός στόχος του ΠΑΣΟΚ υπήρξε η κατάργηση της ιδιωτικής εκπαίδευσης και η αρμονική ένταξή αυτών των ιδρυμάτων στο δημόσιο εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Μέτρα όπως η κατάργηση των εξετάσεων για το Λύκειο και των Πανελληνίων εξετάσεων για την εισαγωγή στα ΑΕΙ θα συνέβαλαν ουσιαστικά στην εξάλειψη της παραπαιδείας. Για όσους μαθητές το είχαν ανάγκη θα παρεχόταν πρόσθετη εκπαιδευτική βοήθεια μέσα στα δημόσια σχολεία.

Σε περιφερειακό επίπεδο, καθοριστικής σημασίας θεωρήθηκε η ίδρυση των Περιφερειακών Συμβουλίων Εκπαίδευσης. Οι μαθητικές κοινότητες θα αποκτούσαν ουσιαστικό ρόλο στη ζωή και τη λειτουργία.

Στα Α.Ε.Ι. και γενικότερα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση θα συντελούνταν βαθύς εκδημοκρατισμός και εκσυγχρονισμός. Πρωταρχικός στόχος υπήρξε η κατοχύρωση της αυτοδιοίκησης και της οικονομικής αυτοτέλειας των Α.Ε.Ι. Η κατάργηση της έδρας συνδεόταν με την ανάγκη για συλλογικό προγραμματισμό, έλεγχο και συντονισμό της βασικής ακαδημαϊκής μονάδας. Ισότιμη θα ήταν η συμμετοχή όλων των φορέων της Πανεπιστημιακής Κοινότητας στη διοίκηση και τη διαχείριση.

Οι σχέσεις διδασκόντων-διδασκομένων, οι μέθοδοι διδασκαλίας, και ο έλεγχος της μάθησης θα άλλαζαν ριζικά. Προς αυτή την κατεύθυνση θα συνέβαλαν η καθιέρωση του διαλόγου και της συνεργασίας δασκάλων-σπουδαστών για την αναζήτηση και τη μετάδοση της γνώσης και την εμπέδωση του σεβασμού της προσωπικότητας και των δυνατοτήτων των διδασκομένων. Με αυτό τον τρόπο, οι δάσκαλοι θα καταξιώνονταν ως φορείς ελεύθερης και ανεμπόδιστης διαδικασίας απόκτησης γνώσης (και όχι ως φορείς της αυταρχικής επιβολής της γνώσης) σε όλες τις βαθμίδες.

Σε ό,τι αφορά την ακαδημαϊκή ζωή, στόχος ήταν να πρυτανεύσει η εκτίμηση της επιστημονικής κρίσης, της ικανότητας χειρισμού των επιστημονικών μεθόδων και της επίλυσης προβλημάτων, αντί της εξέτασης, η οποία στηρίζεται σε μηχανιστική αποστήθιση κειμένων. Η βαθμολόγηση θα έπρεπε να βασίζεται στην αξιολόγηση της συνολικής επίδοσης του φοιτητή στη διάρκεια του πανεπιστημιακού έτους (εξαμήνου).

Βασική αρχή του νέου συστήματος, το οποίο οραματιζόταν το ΠΑΣΟΚ, αποτέλεσε η διέξοδος από κάθε βαθμίδα προς τις επόμενες. Μετά το πέρας της υποχρεωτικής εκπαίδευσης θα προβλεπόταν ειδική διαδικασία για διέξοδο και επαγγελματική κατοχύρωση μέσα στην παραγωγή αλλά και διαδικασία μετακίνησης ανάμεσα στους κλάδους και τις ειδικότητες. Η παροχή στους σπουδαστές απεριόριστων ευκαιριών εισαγωγής (από οποιοδήποτε στάδιο της μαθητικής, φοιτητικής ή επαγγελματικής σταδιοδρομίας και αν αυτοί βρίσκονται) στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (είτε από τις προηγούμενες βαθμίδες

είτε από την παραγωγή), συγκαταλέχθηκε μεταξύ των καινοτομιών που εισήγαγε το ΠΑΣΟΚ.

Το νέο σύστημα θα λάμβανε ως κριτήριο την επίδοση των μαθητών στο σχολείο (ειδικότερα στις τάξεις του Λυκείου) και θα προσέδιδε ιδιαίτερη σημασία στην καθιέρωση σεμιναρίων του επαγγελματικού προσανατολισμού. Η πλήρης επιτυχία του συστήματος αυτού, που θα βρισκόταν σε πλήρη αρμονία με τις δομικές αλλαγές στην οικονομία και την κοινωνία, προϋπέθετε μακροπρόθεσμα τη συνολική εξύψωση της στάθμης της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με την ταυτόχρονη κατάργηση της διαβάθμισης, άρα και της υποβάθμισης του σχολείου.

Η θεμελίωση της αυτοδύναμης οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, η έμφαση στην έρευνα και η προσπάθεια για τη βαθμιαία ανάπτυξη εθνικής τεχνολογίας θα αύξαναν σημαντικά τις θέσεις απασχόλησης των νέων επιστημόνων και θα επέτρεπαν σταδιακά τη σημαντική αύξηση του αριθμού των φοιτητών στην επαγγελματική εκπαίδευση, στα Πανεπιστήμια και γενικότερα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Το ΠΑΣΟΚ προώθησε επίσης τη συνταγματική κατοχύρωση του πανεπιστημιακού ασύλου για όλους τους φορείς της πανεπιστημιακής κοινότητας. Η κατοχύρωση αυτή αποτελούσε στοιχειώδη δημοκρατική κατάκτηση και ασφαλιστική δικλίδα για την ελεύθερη διακίνηση ιδεών. Ακόμη, το ΠΑΣΟΚ θέλησε να δώσει ώθηση στην ολοκλήρωση ορισμένων κατακτήσεων που το λαϊκό κίνημα είχε επιτύχει κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης (καθιέρωση της δημοτικής, εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση, εξάλειψη του αναλφαριθμητισμού, απλοποίηση της ορθογραφίας και εισαγωγή του μονοτονικού συστήματος).

Η προσχολική αγωγή θα γενικευόταν μέσω των δημοσίων νηπιαγωγείων, τα οποία θα ήταν ενταγμένα σε ενιαίο δίκτυο παιδικών κέντρων που θα ιδρύονταν σταδιακά και θα συνδυάζονταν με βρεφικούς και παιδικούς σταθμούς. Απαραίτητη κρίθηκε και η ίδρυση επαρκών και κατάλληλων δημόσιων κέντρων ειδικής αγωγής.

Ακόμη, θα επιδιωκόταν η ενοποίηση των δύο μεγάλων ομάδων εκπαιδευτικών της Γενικής Εκπαίδευσης με ισότιμη πανεπιστημιακή και συνεχή εκπαίδευση και

επιμόρφωση. Σε πρώτη φάση θα ιδρύονταν Ανώτατες Παιδαγωγικές Σχολές ενταγμένες στα Πανεπιστήμια.

Στο πλαίσιο της αποκέντρωσης και της περιφερειακής ανάπτυξης θα ιδρύονταν νέες πανεπιστημιακές σχολές στην περιφέρεια, σύμφωνα με τις ανάγκες κάθε περιοχής.

Σημαντική προσπάθεια θα καταβαλόταν για την προώθηση του αθλητισμού σε σχολικό και ακαδημαϊκό επίπεδο. Προς την κατεύθυνση αυτή, αποφασιστικής σημασίας θεωρήθηκε η ίδρυση νέων Σχολών Σωματικής Αγωγής ενταγμένων στα Πανεπιστήμια, στη θέση των παλαιότερων Ε.Α.Σ.Α.

Ακόμη θα απαγορευόταν στους καθηγητές των Α.Ε.Ι. η άσκηση παράλληλων απασχολήσεων για περιοδική προσφορά στην Πολιτεία. Σε όσους καθηγητές (και για όσο χρονικό διάστημα) θα απασχολούνταν εκτός ΑΕΙ θα χορηγούνταν άδειες ανευ αποδοχών. Στη θέση τους, το διάστημα αυτό, θα δίδασκαν ειδικοί επιστήμονες.

Η ανύψωση της τεχνικής και της επαγγελματικής εκπαίδευσης αποτελούσε για το ΠΑΣΟΚ προϋπόθεση για τη συνολική ποιοτική άνοδο της εκπαίδευσης και για την κάλυψη των αναγκών της παραγωγικής διαδικασίας και των υπηρεσιών.

Τέλος, ιδιαίτερη έμφαση θα δινόταν στην ξενόγλωσση εκπαίδευση με στόχο τη δημιουργία αυτοτελών σχολών ξένων γλωσσών στα Α.Ε.Ι. και την ένταξη δύο ξένων γλωσσών στο πρόγραμμα σπουδών.

«Η ΝΕΑ ΓΕΝΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ ΜΑΣ ΕΙΝΑΙ Η ΕΓΓΥΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ. Ο ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΔΥΝΑΜΙΣΜΟΣ, Η ΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Ο ΠΛΟΥΣΙΟΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ, Ο ΠΡΟΔΕΥΤΙΚΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ, ΑΠΟΤΕΛΟΥΝ ΤΙΣ ΣΤΑΘΕΡΕΣ ΒΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΣΙΓΟΥΡΗ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ, ΓΙΑ ΕΝΑ ΚΑΛΥΤΕΡΟ ΑΥΡΙΟ»

Το ΠΑΣΟΚ, έχοντας ήδη δείξει την εμπιστοσύνη και την εκτίμηση του στη νέα γενιά, με την ισότιμη ένταξη των νέων στους κόλπους του, δεσμεύθηκε να αντιμετωπίσει τα προβλήματα της νεολαίας δυναμικά, με ολοκληρωμένη πολιτική. Η κατοχύρωση της ψήφου των νέων στα 18 έτη και η μείωση της διάρκειας της στρατιωτικής θητείας αποτέλεσαν σημαντικά βήματα προς την κατεύθυνση αυτή.

Παράλληλα, με την εφαρμογή ειδικής πολιτικής για την πρόσληψή τους σε νέες θέσεις εργασίας, το ΠΑΣΟΚ θα αντιμετώπιζε το πρόβλημα της υποαπασχόλησης και της ανεργίας των νέων. Επίσης, θα προωθούσε τη δημιουργία υπηρεσιών για τον επαγγελματικό προσανατολισμό και θα καθιέρωνε την υπεύθυνη συμμετοχή των νέων στους κοινωνικούς φορείς, ώστε τα ζητήματά τους να αντιμετωπίζονται εγκαίρως και αποτελεσματικά. Θα δίνονταν ακόμη ειδικές δυνατότητες για την επιμόρφωση των νέων εργαζομένων (6ωρη εργασία, βραδινά μαθήματα κλπ.) και θα εξασφαλιζονταν η απασχόληση και η στέγαση για τα νεαρά ζευγάρια.

Το ΠΑΣΟΚ θα ξεκινούσε αγώνα με δραστικά μέτρα και με διαφωτιστική εκστρατεία για την αποφασιστική αντιμετώπιση της μάστιγας των ναρκωτικών. Ταυτόχρονα, στο επίκεντρο τέθηκε η καταπολέμηση όλων των αιτίων της νεανικής εγκληματικότητας.

Η Τοπική Αυτοδιοίκηση θα ενισχυόταν με σκοπό τη βελτίωση και την επέκταση των Κέντρων Νεότητας και τη δημιουργία νέων, κυρίως στην επαρχία. Θα καθιερωνόταν ακόμη η λειτουργία κατασκηνώσεων που θα προσέφεραν επιμορφωτικά προγράμματα.

Απαραίτητη θεωρήθηκε και η αναχαίτιση της «αιμορραγίας της σπουδάζουσας νεολαίας προς το εξωτερικό». Άμεση ήταν και η διασφάλιση των προϋποθέσεων για την ολοκλήρωση των σπουδών των φοιτητών του

εξωτερικού (αναβολή στράτευσης για όλες τις χώρες, αναπροσαρμογή του ύψους του σπουδαστικού συναλλάγματος κλπ.)

Η ίδρυση χωριστού Υπουργείου για τη Νέα Γενιά, την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου και τον Αθλητισμό, θα διάνοιγε καινούργιους και ευερευτέρους ορίζοντες για τον άνθρωπο. Η διάδοση του αθλητισμού συνδέθηκε με την πολιτιστική εξύψωση του ελληνικού λαού, τη σωστή αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου και τη συναδέλφωση των λαών. Στο πλαίσιο της προσπάθειας να καταστεί η έννοια του αθλητικού «συνείδηση» για κάθε Έλληνα και κάθε Ελληνίδα (ανεξαρτήτως ηλικίας και κοινωνικής τάξης), θα παρέχονταν οι δυνατότητες και τα μέσα για την προώθηση του μαζικού αθλητισμού.

Η επιστροφή των Ελλήνων μεταναστών και η αρμονική κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική προσαρμογή τους στην πατρίδα ήταν επίσης μέσα στα σχέδια του ΠΑΣΟΚ. Θα λαμβάνονταν έτσι άμεσα μέτρα για την επιτάχυνση των διαδικασιών επαναπατριsmού, όπως ο διάλογος και οι διαπραγματεύσεις με τις χώρες υποδοχής Ελλήνων μεταναστών για τη σύναψη διμερών συμβάσεων κατοχύρωσης των (ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών) δικαιωμάτων των μεταναστών επί τη βάση των Συμβάσεων και των Συστάσεων του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας και άλλων διεθνών οργανισμών.

Πράγματι, κατά τη δεκαετία του 1980, σημειώθηκε ευρείας κλίμακας επιστροφή ομογενών και Ελλήνων μεταναστών από την αλλοδαπή. Επρόκειτο για πολιτικούς πρόσφυγες και τους απογόνους τους, οι οποίοι κατά τη διάρκεια αλλά και μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν τη χώρα και να καταφύγουν στις λαϊκές δημοκρατίες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης, καθώς και στη Σοβιετική Ένωση. Το κράτος μη διαθέτοντας το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο αδυνατούσε έως τότε να κινήσει τις διαδικασίες για τον επαναπατριsmό των Ελλήνων προσφύγων. Το ΠΑΣΟΚ δεσμεύθηκε να λάβει μέτρα για την ηθική και υλική αποκατάσταση των προσφύγων. Η υλική αποκατάσταση αφορούσε κυρίως τη χορήγηση συντάξεων και την κοινωνική ασφάλιση, την αποζημίωση για τις απολεσθείσες περιουσίες των προσφύγων, την επαγγελματική αποκατάσταση των παλιν-

νοστούντων, καθώς και ζητήματα όπως η κοινωνική πρόνοια, η εκπαίδευση και η στράτευση²⁹⁷.

Η πολιτιστική πολυφωνία και πολυμορφία, ο ιδεολογικός πλουραλισμός, ο σεβασμός της προσφοράς του δημιουργού, αποτέλεσαν στοιχεία της ιδεολογίας του ΠΑΣΟΚ και καθόρισαν την πολιτική του. Βασικό μέλημα σε αυτό τον τομέα υπήρξε η δημιουργία Πολιτιστικών Κέντρων στους Δήμους, τις Κοινότητες και τις συνοικίες των μεγάλων αστικών κέντρων.

---

297. Κουτσογιαννάκη, Κ., «Παλινοστούντες» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 413-415.

Τα μέτρα για την αναζωογόνηση της υπαίθρου και την προστασία του περιβάλλοντος αποτέλεσαν αναπτυξιακή αναγκαιότητα. Θεωρήθηκε πολύ σημαντική η καθιέρωση νέων θεσμών οργάνωσης και συμμετοχής εντός της αγροτικής κοινωνίας. Οι θεσμοί αυτοί (αναπτυξιακές επιτροπές, συνοικιακά συμβούλια, λαϊκές συνελεύσεις στα χωριά, οργάνωση συμμετοχής στους χώρους εργασίας και μόρφωσης, συνεταιριστικό κίνημα) θα πολλαπλασίαζαν τις δυνατότητες της λαϊκής έκφρασης. Η αποκέντρωση και η Τοπική Αυτοδιοίκηση θα αποτελούσαν ισχυρό μέσο και μοχλό για την καλύτερη σε ποιότητα και ταχύτερη σε ρυθμό οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη.

Όπως οι «μικρομεσαίοι» αποτέλεσαν στη ρητορεία του ΠΑΣΟΚ την «ραχοκοκαλιά της Αλλαγής», έτσι και η ελληνική επαρχία χαρακτηρίστηκε ως η «ραχοκοκαλιά της πατρίδας και του Έθνους».

Η επαρχία ανέκαθεν αντιμετωπίστηκε ως ο αιμοδότης της ευκαιριακής και ασυντόνιστης βιομηχανικής συγκέντρωσης των μεγάλων αστικών κέντρων. Για να εξασφαλισθούν φτηνά εργατικά χέρια η ύπαιθρος ερήμωσε. Οι δείκτες της οικονομίας αποτύπωναν την απογοητευτική κατάσταση της αγροτικής οικονομίας. Πιο απαράδεκτη ήταν όμως η κατάσταση που βίωναν οι Έλληνες αγρότες στην καθημερινότητά τους. Οι συνθήκες διαβίωσης των Ελλήνων αγροτών ήταν σαφώς πιο δύσκολες. Ο πληθωρισμός είχε εξανεμίσει το εισόδημα της αγροτικής οικογένειας, που αντιμετώπιζε παράλληλα το άγχος για επιβίωση και τις πολλαπλές συνέπειες από την απουσία ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Παράλληλα, η ξηρασία, ο παγετός και οι πλημμύρες αποτελούσαν προβλήματα άμεσα συνδεδεμένα με τη ζωή του Έλληνα αγρότη. Η ανεπαρκής ασφάλιση της παραγωγής έκανε ακόμη πιο δυσβάσταχτη την κατάσταση. Οι απαράδεκτες και ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης επιδεινώνονταν χρόνο με το χρόνο. Οι δε καταστροφές από τους σεισμούς είχαν αντιμετωπισθεί μόνο ευκαιριακά και ασυντόνιστα. Συν τοις άλλοις, οι αγρότες, όταν αποσύρονταν από την παραγωγή, είχαν να αντιμετωπίσουν τις συντάξεις πείνας που τούς επεφύλασσε η Πολιτεία.

Το ΠΑΣΟΚ έδειξε ότι είχε την πολιτική βούληση να δώσει ώθηση στην αγροτική ανάπτυξη, ώστε αυτή να εκφράζει καλύτερα τα συμφέροντα του αγρότη και των άλλων εργαζόμενων σε πόλεις και χωριά.

Το ΠΑΣΟΚ πίστευε ότι η αγροτική οικονομία της χώρας είχε μεγάλες δυνατότητες ανάπτυξης σε βαθμό που αυτή θα μπορούσε να στηρίξει την εγχώρια παραγωγή των υλικών και των μηχανημάτων που απαιτούνταν για τη γεωργία. Με την κατάλληλη επιλογή εξαγωγίμων προϊόντων θα ήταν δυνατό να αποφευχθεί ο μονόπλευρος εξωτερικός προσανατολισμός και να διευκολυνθούν πολύπλευρα οι εμπορικές σχέσεις της χώρας.

Η ανάπτυξη της γεωργίας και των γεωργικών βιομηχανιών, η αξιοποίηση του δασικού πλούτου και της αλιείας θα ήταν αποφασιστικά βήματα στη προσπάθεια για ισόρροπη ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Με αυτόν τον τρόπο, άλλωστε, θα επιτυχανόταν η ανασυγκρότηση του εθνικού χώρου.

Με την αποκέντρωση ως βασικό μοχλό της ανάπτυξης, την ενίσχυση της Τοπική Αυτοδιοίκησης, την εξυγίανση του Συνεταιριστικού Κινήματος και το δημοκρατικό προγραμματισμό θα ξεκινούσε μία μεγάλη και μακρόπνοη προσπάθεια με τις ακόλουθες βασικές κατευθύνσεις: αρμονική ανάπτυξη του αγροτικού τομέα και ομαλή σύμπλευση με τους άλλους παραγωγικούς τομείς, ανάπτυξη της υποδομής της αγροτικής παραγωγής (εγγειοβελτιωτικά, αποξηραντικά, αρδευτικά και αντιπλημμυρικά έργα), ανάθεση στην Τοπική Αυτοδιοίκηση του περιφερειακού προγράμματος δημοσίων επενδύσεων για τη μείωση των εισοδηματικών ανισοτήτων. Το Εθνικό Κτηματολόγιο και η λεπτομερής απογραφή των υδάτινων και εδαφικών πόρων θα ήταν άλλο ένα μέτρο που θα βοηθούσε σημαντικά την αγροτική ανάπτυξη.

Ένας ακόμη στόχος του ΠΑΣΟΚ ήταν η εξασφάλιση της αυτάρκειας της χώρας σε βασικά είδη διατροφής. Η ολοκληρωμένη κοινωνική ασφάλιση, η εξασφάλιση της ποιότητας στη ζωή και την εργασία, η πολιτιστική αναγέννηση θα συνιστούσαν συνεχή και υπεύθυνη προσπάθεια για να συγκρατηθεί ο πληθυσμός στην ύπαιθρο και να υποστηριχθεί η αναπτυξιακή πορεία.

Η άμεση απελευθέρωση και η εξυγίανση θα συνέβαλαν αποφασιστικά στη δημοκρατική δομή και λειτουργία των συνεταιριστικών οργανώσεων. Βασικές αρχές λειτουργίας των συνεταιρισμών θεωρήθηκαν: η κυριότητα του αγρότη επί της γης του και η εθελοντική συμμετοχή. Ως επιτακτική πρόβαλε η ανάγκη

για κατάργηση των κρατικών και ημικρατικών ελέγχων σκοπιμότητας. Οι έλεγχοι νομιμότητας θα πραγματοποιούνταν εφεξής μόνο από τη δικαστική εξουσία.

Οι συνεταιρισμοί θα αναλάμβαναν ουσιαστικά ολόκληρο το έργο της προμήθειας εφοδίων, της μεταποίησης της παραγωγής, της διακίνησης και της εμπορίας. Η συνεργασία των συνεταιρισμών με την Τοπική Αυτοδιοίκηση όλων των βαθμών, θα απέβαινε καθοριστική για την προώθηση των ευρύτερων συμφερόντων της ελληνικής περιφέρειας αλλά και για την υποβοήθηση των συνεταιρισμών με τα απαραίτητα έργα υποδομής.

Οι συντάξεις, η κοινωνική φροντίδα, η παιδεία, η πολιτιστική αναγέννηση, όπως και για την υπόλοιπη χώρα, έτσι και για την ελληνική ύπαιθρο θα αποτελούσαν προτεραιότητα για την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Ειδικότερα για τις αγροτικές συντάξεις, θα σημειωνόταν ριζική βελτίωση τιμαριθμικά προσαρμοζόμενης. Παράλληλα, θα ξεκινούσε ένα σταθερό και μόνιμο σύστημα συμπληρωματικής ασφάλισης από ίδιους πόρους.

Το ΠΑΣΟΚ θα προχωρούσε άμεσα στην προστασία του πραγματικού εισοδήματος του αγρότη και θα συνέβαλε στην αύξησή του. Η εξασφάλιση ικανοποιητικών τιμών, με εθνικές επιδοτήσεις ήταν ένα μόνο από τα πολλά μέτρα προς την κατεύθυνση αυτή.

Το εισόδημα του αγρότη θα ενισχυόταν παράλληλα με μέτρα για τη μείωση του κόστους παραγωγής και την αύξηση της παραγωγικότητας, που θα βοηθούσαν γενικότερα στην αγροτική ανάπτυξη. Για τον σκοπό αυτό, θα ενισχύονταν αποφασιστικά τα κονδύλια για τον κατάλληλο αγροτικό εξοπλισμό, τα απαραίτητα και σύγχρονα γεωργικά μηχανήματα, τα καύσιμα, τα φυτοφάρμακα, τις ζωοτροφές και τα λιπάσματα που θα εξασφάλιζαν στους αγρότες όλες τις προϋποθέσεις για την ανεμπόδιστη ενασχόλησή τους με τη γη.

Στην αύξηση της παραγωγικότητας θα βοηθούσε και η μέχρις ενός ορίου κάλυψη από τις δημόσιες επενδύσεις του ηλεκτρικού ρεύματος για τις αρδεύσεις όπως και η συντήρηση των αρδευτικών έργων. Θα δημιουργούνταν έτσι για πρώτη φορά οι προϋποθέσεις για την πλήρη ασφάλιση της παραγωγής και του φυτικού και ζωικού κεφαλαίου, ενώ θα λαμβάνονταν και μέτρα για την προληπτική προστασία. Ειδικός οργανισμός αρμοδιότητας του Υπουργείου

Γεωργίας θα επιφορτιζόταν με εκείνες τις ασφαλιστικές αυτές δραστηριότητες που αφορούν την παραγωγικότητα, ώστε ο Ο.Γ.Α. να αφιερωθεί απερίσπαστος στην κοινωνική φροντίδα των αγροτών.

Τα γεωργικά δάνεια (ιδίως τα αναδιρθρωτικά) θα παρέχονταν πλέον με ευνοϊκότερους όρους και στις λιγότερο εύπορες περιοχές τα αγροτικά χρέη θα ρυθμιζονταν. Η Αγροτική Τράπεζα θα γινόταν συνεταιριστική.

Η κοινωνικοποίηση και η αξιοποίηση της μοναστηριακής περιουσίας και των τσιφλικιών θα απέβαινε προς όφελος της συνεταιριστικής καλλιέργειας, σε συνδυασμό με την επίλυση του προβλήματος των ακτημόνων. Η ιδιοκτησία της καλλιεργήσιμης γης του δημοσίου και των Ν.Π.Δ.Δ. θα αξιοποιούνταν για πρότυπα ερευνητικά και καλλιεργητικά κέντρα και ομαδικές αγροτικές συνεταιριστικές εκμεταλλεύσεις.

Οι αγρότες και οι συνεταιρισμοί θα υποστηρίζονταν πλέον από ένα γνήσιο, ακηδεμόνευτο, μη κομματικοποιημένο, μαζικό, ενωτικό αγροτικό συνδικαλισμό. Οι καταξιωμένοι αγροτικοί σύλλογοι θα ενθαρρύνονταν να διεκδικήσουν και να υποστηρίξουν τα συμφέροντα της αγροτικής τάξης και να συμμετέχουν στην αναπτυξιακή διαδικασία.

«Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΕΙΝΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ»

Οι επιδιώξεις του χωροταξικού σχεδίου, η σωστή δηλαδή κατανομή και ιεράρχηση των διαφόρων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων θα εναρμονίζονταν με ευρύτερο στόχο την ανασυγκρότηση του εθνικού χώρου και την αναδόμηση των περιφερειών έτσι ώστε κάθε άνθρωπος να ικανοποιεί τις βασικές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές ανάγκες του εντός του τόπου διαβίωσής του. Για την επιτυχία αυτού του στόχου βασικές επιδιώξεις του ΠΑΣΟΚ υπήρξαν η πλήρης ανάπτυξη των τοπικών παραγωγικών δυνάμεων, η διασφάλιση της ζωτικότητας του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων, η δημογραφική σταθεροποίηση κάθε περιοχής και ο κοινωνικός

έλεγχος από τον ίδιο το λαό. Με τις ενέργειες αυτές θα εξασφαλιζόταν η περιφερειακή ανάπτυξη.

Το ΠΑΣΟΚ θα αναλάμβανε να εξασφαλίσει ένα ικανοποιητικό επίπεδο ζωής στις προβληματικές περιοχές, την ουσιαστική αποκέντρωση και το ξαναζωντάνεμα της υπαίθρου. Προκειμένου να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα στην πόλη και το χωριό θα συνδυάζονταν η ανάπτυξη δικτύου αστικών κέντρων και αγροτικών οικισμών της περιοχής τους σε μία κοινή αγροτοβιομηχανική κατεύθυνση.

Η αποτροπή κατασπατάλησης φυσικών πόρων και ενέργειας (κυρίως με την ανακύκλωση των πρώτων υλών) αποτέλεσε βασική κατεύθυνση της μακροπρόθεσμης πολιτικής του ΠΑΣΟΚ για την προστασία του περιβάλλοντος. Η εναρμόνιση της ανάπτυξης με το περιβάλλον και η αναγόρευση του ίδιου του ανθρώπου σε ρυθμιστή της ισορροπίας του φυσικού περιβάλλοντος ενέπνευσαν και καθοδήγησαν την πολιτική του κινήματος.

Η εγκατάσταση μονάδων καθαρισμού για τα αέρια και υγρά απόβλητα, η αντικατάσταση τεχνολογιών που ρυπαίνουν ή μολύνουν υπερβολικά, ο συστηματικός έλεγχος για την τήρηση συγκεκριμένων προδιαγραφών και η επιβολή αυστηρών κυρώσεων στους παραβάτες, η μεταφορά από τις κατοικημένες και επιβαρυμένες περιοχές των βιομηχανιών που ευθύνονταν για τη ρύπανση και τη μόλυνση θεωρήθηκαν ισχυρά μέτρα για την αποφυγή της περαιτέρω επιβάρυνσης του περιβάλλοντος.

Η μόνιμη και ουσιαστική λύση του κυκλοφοριακού προβλήματος, η βελτίωση των μαζικών μέσων μεταφοράς και η συνολική επίλυση του προβλήματος της αποχέτευσης, θα συντελούσαν στην προστασία του περιβάλλοντος.

Η ευρεία διάδοση της οικολογικής συνείδησης, με την αντικειμενική ενημέρωση και επιμόρφωση του λαού θα στήριζε σημαντικά το εγχείρημα της προστασίας του περιβάλλοντος. Ταυτόχρονα, η μεταβίβαση αποφασιστικών αρμοδιοτήτων στην Τοπική Αυτοδιοίκηση θα μετέφερε τον έλεγχο και την προστασία του περιβάλλοντος στο φυσικό τους φορέα

Τέλος, θα εφαρμοζόταν άμεσο σχέδιο ανάγκης για ορισμένα προβλήματα αιχμής (π.χ. το νέφος) με μέτρα ενταγμένα στη συνολική πολιτική. Κάθε μέτρο που θα μπορούσε να προστατεύσει την υγεία και τη ζωή των κατοίκων, θα εφαρμόζονταν με υπευθυνότητα και ζήλο.

Στο πλαίσιο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, θα δημιουργούνταν σε κάθε πόλη αρμόδιοι φορείς για το σχεδιασμό της πολεοδομικής ανάπτυξης και για τον έλεγχο της αξίας και της εκμετάλλευσης της αστικής γης. Χρήσιμη θα αποδεικνυόταν και η ανάληψη μέτρων για την ανάπλαση και τη βελτίωση των υποβαθμισμένων περιοχών. Τα αυθαίρετα θα εντάσσονταν λειτουργικά σε ένα ανθρώπινο πολεοδομικό περιβάλλον με τον απαραίτητο κοινωνικό εξοπλισμό και την απαιτούμενη τεχνική υποδομή.

«ΜΕ ΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΑ.ΣΟ.Κ. Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΘΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΗΣΕΙ ΜΕ ΝΕΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ, ΜΕ ΝΕΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ ΚΑΙ ΜΕ ΝΕΕΣ ΜΕΘΟΔΟΥΣ»

Άμεση προτεραιότητα υπήρξε για το ΠΑΣΟΚ η εξυγίανση της δημόσιας Διοίκησης ώστε από «δυνάστης να γίνει συμπαραστάτης του πολίτη». Η αξιοκρατία και η εντιμότητα θα αποτελούσαν εφεξής τα μόνα κριτήρια για την αξιολόγηση του δημοσίου υπαλλήλου.

Άμεσα μέτρα σταθεροποίησης της οικονομίας και αναδιανομής του εθνικού εισοδήματος ενταγμένα στη θεμελίωση και στην προοπτική της αυτοδύναμης ανάπτυξης, θα λαμβάνονταν από τη σοσιαλιστική κυβέρνηση.

Είχε φτάσει η στιγμή για το μετασχηματισμό του δημοσίου τομέα σε μοχλό ανάπτυξης, την άμεση κοινωνικοποίηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, τον αποφασιστικό έλεγχο του μεγάλου εισαγωγικού και εξωτερικού εμπορίου.

Την αποφασιστική ενίσχυση των Δήμων και των Κοινοτήτων και την υποβοήθησή τους από τις Νομαρχίες θα ακολουθούσε η προοδευτική ενεργοποίηση των θεσμών της «επαρχίας» και της «περιφέρειας» με συστηματική μεταβίβαση διοικητικών και οικονομικών εξουσιών.

Ο πλήρης διαχωρισμός Κράτους-Εκκλησίας (σε επίπεδο διοίκησης) θα προσέφερε τη δυνατότητα στην Εκκλησία να πορευθεί ελεύθερη και ανεξάρτητη από την κοσμική εξουσία. Κατά τα άλλα, οι δεσμοί της Εκκλησίας με το Έθνος και το Λαό θα διατηρούνταν αναλλοίωτοι. Η εκκοσμίκευση στην οποία θα προχωρούσε η Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, θα διασφάλιζε το δρόμο για τη στήριξη της Εκκλησίας στις δικές της δυνάμεις.

Παράλληλα, με νόμιμες διαδικασίες θα ρυθμιζόταν κάθε εκκρεμότητα που υπήρχε ανάμεσα σε Κράτος και Εκκλησία, όπως το ζήτημα της αμφισβητούμενης εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας. Η ρύθμιση αυτού του ζητήματος αποσκοπούσε στην αξιοποίηση της τεράστιας αυτής περιουσίας, στην εξασφάλιση του εφημεριακού κλήρου και των άλλων εργαζόμενων στην Εκκλησία και την αποκατάσταση των ακτημόνων αγροτών.

Η μελλοντική κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ δεσμευόταν για αδιάλειπτη φροντίδα σχετικά με την θεσμοθέτηση και την έμπρακτη κατοχύρωση της λαϊκής συμμετοχής, της λαϊκής αποδοχής και συναίνεσης.

Θα δινόταν στο λαό (διά των εκλεγμένων εκπροσώπων) η δυνατότητα να συμμετέχει ενεργά σε όλα τα επίπεδα, σε όλα τα στάδια και σε όλες τις διαδικασίες από το σχεδιασμό του προγραμματισμού μέχρι και τον έλεγχο των έργων που θα εκτελούνταν. Έτσι, η λαϊκή συμμετοχή στον προγραμματισμό θα ξεκινούσε από τις αναπτυξιακές οργανώσεις βάσης που θα εξασφάλιζαν (σε συνεργασία με τα άλλα όργανα προγραμματισμού και μέσα από την Τοπική Αυτοδιοίκηση) την προβολή των τοπικών επιδιώξεων και στόχων, καθώς και τη γνήσια έκφραση της λαϊκής γνώμης σχετικά με γενικότερους αναπτυξιακούς στόχους της χώρας.

Το ΠΑΣΟΚ θα φρόντιζε για την ανάδειξη των Δήμων και των Κοινοτήτων σε αποκεντρωμένα όργανα-φορείς δημοκρατικής εξουσίας, την στήριξη του μαζικού κινήματος γύρω από την Τοπική Αυτοδιοίκηση και την αξιοποίηση των αναπτυξιακών δυνατοτήτων.

Η αποκέντρωση θα υλοποιούνταν μέσω της ενίσχυσης των πολιτικών και κοινωνικών δομών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Χάρη στην ενίσχυση αυτή ο λαός θα εδύνατο να επηρεάζει αποφασιστικά τις πράξεις και τα προγράμματα της κυβέρνησης. Το ΠΑΣΟΚ θα ουσιαστικοποιούσε και θα διεύρυνε σημαντικά τις εξουσίες και τις αρμοδιότητες των Κοινοτήτων και των Δήμων εξασφαλίζοντάς τους διοικητική αυτοτέλεια και οικονομική αυτοδυναμία. Η οικονομική αυτοδυναμία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης θα εξασφαλιζόταν από ίδιους πόρους, οι οποίοι θα μεταφέρονταν από την Κεντρική Διοίκηση. Βραχυπρόθεσμα, θα εξασφαλιζόταν κρατική ενίσχυση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης για την αντιμετώπιση των άμεσων προβλημάτων. Για μεγαλύτερη κατοχύρωση και αυτονομία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, οι

περιφερειακές και επαρχιακές υπηρεσίες του προγραμματισμού δε θα υπάγονταν διοικητικά στην Κεντρική Κυβέρνηση αλλά στην Τοπική Αυτοδιοίκηση του αντίστοιχου επιπέδου.

Η Δημόσια Διοίκηση θα λειτουργούσε σε νέες και πρωτόγνωρες για τα ελληνικά δεδομένα συνθήκες, με νέους θεσμούς και νέες μεθόδους. Το ΠΑΣΟΚ, σε αντίθεση με τις κυβερνήσεις της Δεξιάς –σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο– είχε την πολιτική βούληση να δημιουργήσει σε σύντομο διάστημα τις προϋποθέσεις αποδοτικής λειτουργίας της δημόσιας Διοίκησης. Απαραίτητο θεωρήθηκε από το ΠΑΣΟΚ να χτυπηθεί ο αφόρητος και υπέρμετρος συγκεντρωτισμός του κρατικού μηχανισμού, ο οποίος αποτελούσε συνειδητά ενορχηστρωμένο μηχανισμό ελέγχου της Διοίκησης, τόσο από το εγχώριο όσο και από το ξένο κατεστημένο.

Ο εκδημοκρατισμός της δημόσιας Διοίκησης θα συνέβαλε αποφασιστικά στη βελτίωση της λειτουργικότητάς της. Ο εκδημοκρατισμός της Διοίκησης σήμαινε την απαλοιφή των διακρίσεων ανάμεσα σε πολίτες «πρώτης» και «δεύτερης κατηγορίας» με κριτήριο την κομματική τοποθέτηση των πολιτών. Η εξύψωση του υπαλλήλου από τον τυπικό και παθητικό του ρόλο σε αυτόν του δημοσίου λειτουργού ήταν σημαντική για το όλο εγχείρημα. Έτσι, θα εξασφαλιζόταν και η αποκατάσταση της ομοιογένειας στη δημόσια Διοίκηση. Η Δημόσια Διοίκηση θα αποκτούσε μεγαλύτερη ευελιξία και προσαρμοστικότητα και κατά συνέπεια ένα σύστημα πιο ανοιχτό σε ό,τι αφορά τις προσλήψεις, τις τοποθετήσεις, τις μετατάξεις και τις προαγωγές των υπαλλήλων. Παράλληλα, η συνύπαρξη των νομικών και ουσιαστικών προϋποθέσεων για την αμερόληπτη εφαρμογή του συστήματος ήταν άκρως απαραίτητη και επιβεβλημένη. Ο δημόσιος υπάλληλος θα έπρεπε επιτέλους να αισθανθεί καθ' όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του (από την πρόσληψη μέχρι τη συνταξιοδότησή του) ότι έχει ασφάλεια, ότι το κράτος τον μεταχειρίζεται δίκαια και ότι του παρέχονται η δυνατότητα και οι ευκαιρίες να προχωρήσει μέχρι τα ανώτατα αξιώματα της ιεραρχίας.

Στο πλαίσιο της Αλλαγής, η οποία αφορούσε όλα τα κοινωνικά υποκείμενα ανεξαιρέτως, προωθήθηκαν η αλλαγή στο οικογενειακό δίκαιο και μία σειρά μέτρων τόσο για την εδραίωση και την εμπέδωση της ισότητας όσο και για τις ενδοοικογενειακές σχέσεις. Το εγχείρημα αυτό θα βασιζόταν καταρχάς στην καλλιέργεια νέας νοοτροπίας μέσω της παιδείας.

Ο διαχωρισμός της Εκκλησίας από το κράτος και η αναγκαιότητα να στηριχθούν οι οικογενειακές σχέσεις στην ειλικρίνεια, την ελευθερία των επιλογών, χωρίς καταναγκασμούς, οδήγησαν το ΠΑΣΟΚ να προωθήσει δυναμικά την καθιέρωση του πολιτικού γάμου. Η αναγνώριση του πολιτικού γάμου συνδέθηκε περισσότερο με την ανάγκη προστασίας του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας. Η αναγνώρισή του θεωρήθηκε επιβεβλημένη διότι ερχόταν να λύσει το μεγάλο πρόβλημα που είχε δημιουργήσει η σύναψη πολιτικών γάμων από Έλληνες πολίτες στο εξωτερικό. Οι γάμοι αυτοί θεωρούνταν έγκυροι στις χώρες όπου τελούνταν αλλά ανυπόστατοι στην Ελλάδα. Η αδυναμία αυτή είχε και νομικές συνέπειες για τα παιδιά που προέκυπταν από τους γάμους αυτούς, τα οποία θεωρούνταν νόθα με αποτέλεσμα να στερούνται των κληρονομικών τους δικαιωμάτων. Η καθιέρωση του πολιτικού γάμου αποτέλεσε προσωπική δέσμευση του Α. Παπανδρέου²⁹⁸. Με τον τρόπο αυτό θα ανυψωνόταν και το κύρος του θρησκευτικού γάμου, ενώ θα δινόταν τέλος στον εξαναγκασμό σε αποδοχή ή αλλαγή θρησκείας ή δόγματος που επέβαλλε η υποχρεωτική ιερολογία του θρησκευτικού γάμου, πρακτική η οποία ουσιαστικά παραβίαζε σειρά διατάξεων της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Ο πολιτικός γάμος έμελλε να αναγνωρισθεί ως «ισόκυρος» τον Ιούλιο του 1982 (Ν.1250/82).

---

298. Ακριβοπούλου, Χ., «Πολιτικός γάμος» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 476.

Για το ΠΑΣΟΚ η Κοινωνική Απελευθέρωση δεν μπορούσε να νοηθεί χωρίς την απελευθέρωση της γυναίκας. Ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός, όπως τον οραματιζόταν το ΠΑΣΟΚ, θα εξάλειφε κάθε μορφή καταπίεσης και ιδίως τη διπλή καταπίεση της γυναίκας, απόρροια των καπιταλιστικών δομών της οικονομίας και των πατριαρχικών αντιλήψεων που καθόριζαν τη δομή της οικογένειας και την οργάνωση της κοινωνίας. Στόχος του ΠΑΣΟΚ έγινε η πραγμάτωση της επιταγής για ισότητα ανάμεσα στα δύο φύλα, σε όλα τα επίπεδα της πολιτικής, κοινωνικής, οικονομικής, οικογενειακής και πολιτιστικής ζωής του τόπου.

Πιο συγκεκριμένα, θα καταργούνταν όλες οι νομοθετικές διατάξεις και ιδιαίτερα εκείνες του Οικογενειακού Δικαίου που είχαν θεσμοθετήσει την μειονεκτική θέση της γυναίκας στην κοινωνία με στόχο την αναμόρφωσή τους με γνώμονα την ισότητα των φύλων.

Η ισότητα των δύο φύλων θα αποτελούσε έναν από τους βασικούς άξονες της εκπαίδευσης ώστε η παιδεία να πάψει να αποτελεί πεδίο αναπαραγωγής αναχρονιστικών στερεοτύπων. Προς τον σκοπό αυτό θα συνέβαλε ο θεσμός της παράλληλης παιδείας (σχολές γονέων, Ελεύθερα Ανοιχτά Πανεπιστήμια, εκπαιδευτική τηλεόραση κλπ.). Η ίση μεταχείριση και αμοιβή ανδρών και γυναικών στον εργασιακό χώρο δεν ήταν αρκετή. Θα έπρεπε να προωθηθεί η κατάργηση των διακρίσεων των επαγγελματιών σε γυναικεία και ανδρικά και να επιδιωχθεί η ενίσχυση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό.

Στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, σημαντική μέριμνα θα λαμβανόταν για την κοινωνική προστασία της γυναίκας στους τομείς της πρόνοιας, της μητρότητας (εγκυμοσύνη, λοχεία, θηλασμός), της ανατροφής των παιδιών (βρεφονηπιακοί σταθμοί), του οικογενειακού προγραμματισμού, της κοινωνικής ασφάλισης, της προστασίας ενάντια στην κακοποίηση της γυναίκας.

Για το ΠΑΣΟΚ, η ευρύτερη και ουσιαστική συμμετοχή της γυναίκας στα κέντρα λήψης αποφάσεων αποτέλεσε απαραίτητη προϋπόθεση όχι μόνο για την ισότητα των φύλων αλλά και για την ίδια την Αλλαγή.

Η μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου (Ν. 1329/83) έχει μέχρι σήμερα συνδεθεί με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και εντάσσεται στο κλίμα μεγάλων νομοθετικών μεταρρυθμίσεων της «Αλλαγής». Επρόκειτο για μία

συνολική αναμόρφωση των οικογενειακών σχέσεων, η οποία πέρα από την κατοχύρωση της ισονομίας των δύο φύλων, στόχευε στη θεσμική αποκαθάρωση του κλασικού πατριαρχικού προτύπου της ελληνικής οικογένειας. Η απαίτηση για μεταστροφή της κοινωνίας προς την ισονομία των φύλων εμπνεόταν κυρίως από το γενικότερο μεταπολιτευτικό κλίμα ανακαίνισης και εκσυγχρονισμού των θεσμών. Η μεταστροφή αυτή ευνοήθηκε σημαντικά από την έκπτωση συντηρητικών συνθημάτων της Δικτατορίας («πατρίς, θρησκεία, οικογένεια») αλλά και από την απουσία αντίθεσης από κοινωνικούς παράγοντες, όπως η Εκκλησία. Έτσι, προωθήθηκε μία νέα μορφή οικογένειας, η οικογένεια όπου τα δύο φύλα δεν θα απολάμβαναν απλώς την ισότητα αλλά θα πορεύονταν μέσα από τη συνεργασία τους²⁹⁹.

Διακριτός στόχος υπήρξε η συνολικότερη χειραφέτηση του ατόμου στο πλαίσιο της οικογένειας. Το παιδί για πρώτη φορά θα αποκτούσε συγκεκριμένα δικαιώματα και θα έπαυε να είναι «αντικείμενο» της πατρικής εξουσίας. Το όριο ενηλικίωσης θα μειωνόταν από τα 21 στα 18 χρόνια. Τα εξώγαμα παιδιά θα αναγνωρίζονταν ως ίσα με τα γνήσια ως προς τα κληρονομικά δικαιώματα, ενώ θα εξέλιπε και ο στιγματισμός τους ως «νόθων»³⁰⁰. Μάλιστα, η από κοινού άσκηση της γονικής μέριμνας θα επέτρεπε την ανάληψη από κοινού όλων των αποφάσεων που αφορούν τον οικογενειακό βίο: συμβολή από κοινού στα οικογενειακά βάρη, δυνατότητα ίσης συμμετοχής των συζύγων στην αποκτηθείσα κατά τη διάρκεια του έγγαμου βίου περιουσία. Παράλληλα, ο γάμος θα απαλλασσόταν από αναχρονιστικούς θεσμούς (καταβολή προίκας, μνηστεία). Τέλος, πάγια στόχευση υπήρξε η αποδαιμονοποίηση τους θεσμού του διαζυγίου, η οποία θα επιτυγχανόταν με την αποποινικοποίηση της μοιχείας.

---

299. Ακριβοπούλου, Χ., «Οικογενειακό Δίκαιο» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 383.

300. *Ο. π.*, σ. 384-385.

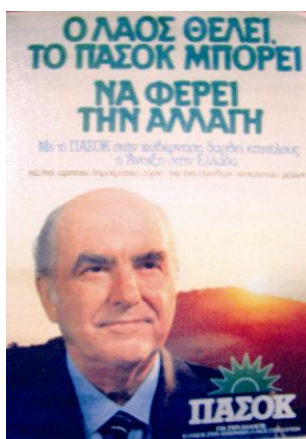
Έως τώρα, αναφερθήκαμε διεξοδικά στις δεκατέσσερις από τις δεκαέξι αφίσες του 1981. Ο λόγος είναι ότι οι δύο αφίσες για τις οποίες δεν έχουμε κάνει ιδιαίτερη μνεία διαφοροποιούνται αρκετά από το σύνολο των αφισών της συγκεκριμένης προεκλογικής εκστρατείας.

Η αφίσα που απεικονίζει ένα φύλλο ημερολογίου με την ημερομηνία διεξαγωγής των εκλογών (18 Οκτωβρίου) φέρει ένα απολύτως απλό και κατανοητό μήνυμα: μεταφέρει την αισιοδοξία και την αυτοπεποίθηση του ΠΑΣΟΚ για την εκλογική νίκη στις 18 Οκτωβρίου 1981. Η επικεφαλίδα «Ραντεβού με την ιστορία», γραμμένη με πράσινα καλλιγραφικά γράμματα, συνδέεται κατευθείαν με την υποχρέωση κάθε πολίτη να δώσει το «παρών» στις εθνικές εκλογές και να ασκήσει το δικαίωμά του προκειμένου να αναδείξει το κόμμα της αρεσκείας του σε κυβέρνηση. Η αφίσα υπενθυμίζει στους εκλογείς ότι η νίκη του ΠΑΣΟΚ, η οποία θεωρείται δεδομένη, συμβολίζει την έλευση μίας νέας εποχής, σηματοδοτεί τη μεγάλη «Αλλαγή». Παράλληλα, η εν λόγω επικεφαλίδα συμβολίζει την πρόσβαση του λαού στην εξουσία, για την οποία το ΠΑΣΟΚ, προεκλογικά, δεσμεύθηκε πολλές φορές, την ταύτιση του κόμματος με το Λαό και την ενεργό εμπλοκή και συμμετοχή των πολιτών στα πολιτικά πράγματα, «ύστερα από 50 χρόνια, με ελάχιστα φωτεινά διαλείμματα, που η Δεξιά κυβερνούσε αυτό τον τόπο, με το Λαό στη γωνιά, ήρθε η ώρα όπου ο Λαός θα βάλει τη Δεξιά στο περιθώριο της ιστορίας»³⁰¹. Το «Ραντεβού με την ιστορία» ανταποκρίνεται από κάθε άποψη στη διάχυτη λαϊκή δυσαρέσκεια που προκάλεσε η κυριαρχία και η παντοδυναμία της Δεξιάς τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, ως συνέχεια του προδικατορικού «κράτους της Δεξιάς».

---

301. <http://www.pasok.gr/OLDWEBSITE/gr/idryths/laos.html>, p. 1.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου υπήρξε αναμφίβολα χαρισματική πολιτική προσωπικότητα με χειμαρρώδη λόγο που γοήτευε τα πλήθη. Η φυσιογνωμία του δεν έλειψε από τις αφίσες των προεκλογικών εκστρατειών του κόμματος. Η αφίσα-προσωπογραφία προβάλλει όλα τα χαρακτηριστικά του εικονιζόμενου στοχεύοντας στα συναισθήματα που η φυσιογνωμία αυτή προξενεί στο κοινό. Ο υποψήφιος δεν πρεσβεύει μόνο ένα συγκεκριμένο πολιτικό πρόγραμμα αλλά μία γενικότερη κοσμοθεωρία, μία στάση ζωής, η οποία υπαγορεύεται σε μεγάλο βαθμό από τις προσωπικές επιλογές του. Η φωτογραφία του υποψηφίου θα πρέπει να έχει τη δύναμη να προσελκύσει, να μαγνητίσει, να προσηλυτίσει και να δημιουργήσει ένα είδος προσωπικού δεσμού με το κοινό στο οποίο απευθύνεται. «Η φωτογραφία είναι μία εικόνα που έχει δημιουργηθεί για να εξυπηρετήσει συγκεκριμένους στόχους, να οδηγήσει σε συγκεκριμένους συνειρμούς, προσφέρει στο αντικείμενο επιπρόσθετες αξίες και με αυτόν τον τρόπο δημιουργεί συναισθηματικές αντιλήψεις, οπτικές για τον υποψήφιο»³⁰².

Για τις ανάγκες της αφίσας του 1981, ο Α. Παπανδρέου φωτογραφήθηκε με φόντο ένα βουνό και τον ανατέλλοντα ήλιο. Το βλέμμα του δεν εστιάζει στο κοινό, το κεφάλι του είναι ελαφρώς στραμμένο σαν να ατενίζει το μέλλον. Το βλέμμα του φαίνεται σαν να αντλεί τη δυναμική και τη διαπεραστικότητα του από το όραμα που έχει μοιραστεί με το εκλογικό σώμα. Το χαμόγελο που διαγράφεται αμυδρά στο πρόσωπο του ηγέτη «προδίδει» την αισιοδοξία και τη σιγουριά ότι το εγχείρημα του ΠΑΣΟΚ θα επιτύχει και καλεί το κοινό να τον ακολουθήσει, να γίνουν συνοδοιπόροι στο δρόμο για «ένα δημοκρατικό αύριο, για ένα ελεύθερο σοσιαλιστικό μέλλον».

---

302. Ντάβου, Μ., *Πολιτικές αφίσες ΠΑ.ΣΟ.Κ. από τις βουλευτικές εκλογές του 1981 έως και του 1993* (διπλωματική εργασία), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα ΕΜΜΕ, 2009, σ. 73.

3.5 ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1993: ΟΙ ΕΞΙ ΑΦΙΣΕΣ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

Σε ό,τι αφορά τις αφίσες του ΠΑΣΟΚ για τις εκλογές του 1993, παρατηρούμε καταρχάς ότι αριθμητικά είναι πολύ λιγότερες σε σχέση με αυτές του 1981, μόλις έξι. Το γεγονός αυτό προκαλεί έκπληξη αν αναλογισθούμε τον παραγωγικό οργανισμό προεκλογικής αφίσας στην οποία είχε επιδοθεί το ΠΑΣΟΚ, τόσο στις εκλογές του 1985 (28) όσο και στη διετία 1989-1990 (Ιούνιος 1989: 25, Νοέμβριος 1989: 13, Απρίλιος 1990: 11). Μοιραία θα αναζητήσει κανείς τους λόγους της δραματικής και απότομης εξασθένισης της παραδοσιακής αυτής πρακτικής, στην οποία το ΠΑΣΟΚ είχε επενδύσει συστηματικά για μία ολόκληρη δεκαετία.

Η αναζήτησή μας θα πρέπει να ξεκινήσει από τις προεκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου 1989-1990, τυπικό χαρακτηριστικό των οποίων ήταν η σταδιακή, αλλά ευκρινής, διοχέτευση του μεγαλύτερου τμήματος της προεκλογικής ενέργειας προς την τηλεόραση. Οι μεγάλες προεκλογικές συγκεντρώσεις που είχαν σημαδέψει το κλίμα και τα αισθητικά πρότυπα των εκστρατειών της προηγούμενης περιόδου, για πρώτη φορά εγκαταλείφθηκαν μερικώς³⁰³. Η παρακμή του πλουραλιστικού ενεργήματος και η αποθέωση της μιντιοκρατικής λογικής με την παράλληλη απορρύθμιση του ραδιοτηλεοπτικού πεδίου κατέστησαν το μεταμοντέρνο επικοινωνιακό σκηνικό απόλυτο διαιτητή της εκλογικής διαδικασίας. Η απο-υλοποίηση της καθημερινής πολιτικής και η μεταγωγή της στη συμβολική σφαίρα προς όφελος της τηλεόρασης εξομοιώνει τους πολίτες-ψηφοφόρους με τους τηλεθεατές. Η τηλεόραση ήρθε να κυριαρχήσει στην ελληνική πολιτική επικοινωνία από τις εκλογές του 1990³⁰⁴.

Η κατακόρυφη αύξηση του ρόλου των ΜΜΕ στην πολιτική ενημέρωση ήταν απόρροια ενός συνδυασμού παραγόντων. Καταρχάς, δημιουργήθηκαν ευνοϊκές συνθήκες για τη συγκέντρωση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος στα ΜΜΕ. Δεύτερον, η απορρύθμιση του τηλεοπτικού τοπίου με την ταυτόχρονη είσοδο πλήθους ιδιωτικών τηλεοπτικών σταθμών ενέτεινε την παρέμβαση της τηλεό-

---

303. Κακεπάκη, Μ., «Εκλογές 1989-1990» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 155.

304. Δεμερτζής, Ν. (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002, σ. 39.

ρασης στα πολιτικά τεκταινόμενα. Τρίτον, σε όλες τις δυτικές χώρες από τη δεκαετία του 1970 κατέστη σαφής η τάση αποδυνάμωσης του παραδοσιακού θεσμού των πολιτικών κομμάτων. Αυτή η τάση, αντί να ανατραπεί, ενισχύθηκε με την έλευση της ιδιωτικής τηλεόρασης. Η ταύτιση πολιτικού λόγου και διαφημιστικής γλώσσας είναι το νέο φαινόμενο που αναδύθηκε με την απορρύθμιση και την αθρόα είσοδο ιδιωτικών σταθμών στο τηλεοπτικό τοπίο. Έτσι, ενώ, αρχικά, η διαφήμιση βρισκόταν στο περιθώριο της πολιτικής, στη συνέχεια, η πολιτική στράφηκε προς τη διαφήμιση³⁰⁵. Η εκ μέρους των κομμάτων αναγωγή της τηλεόρασης σε κύριο μέσο λειτούργησε στις εκλογές του 1993 και του 1996 σε βάρος των συμβατικών παραδοσιακών προεκλογικών μεθόδων και οφειλόταν, αφενός, στον περιορισμένο χρόνο που είχαν στη διάθεσή τους τα κόμματα για να προετοιμασθούν και, αφετέρου, στο περισσότερο από ποτέ διευρυμένο τηλεοπτικό περιβάλλον. Ένα τρίτο στοιχείο ήταν η κόπωση των πολιτών από τις αλλεπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις από το 1989 και εντεύθεν.

Στις εκλογές του 1993, η υπέρ το δέον χρήση της αρνητικής διαφήμισης προδίδει την ανάγκη του ΠΑΣΟΚ για ανάκτηση της εξουσίας και την ανάγκη της Ν.Δ. για διατήρησή της. Οι αρνητικές αφίσες αναλώθηκαν σε επιθέσεις κατά των αντιπάλων, ενώ δεν απουσίασαν και οι αφίσες-φορείς πολιτικού οράματος³⁰⁶. Ο πρωταγωνιστικός ρόλος που το ΠΑΣΟΚ επεφύλαξε στην αρνητική διαφήμιση αποδίδεται στις γενικότερες αλλαγές στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας: τηλεκρατία, παντοδυναμία της εικόνας, γενικευμένη εμπορευματοποίηση του οπτικοακουστικού προϊόντος και σύγκλιση των μεγάλων κομμάτων σε επίπεδο πολιτικών θέσεων.

Στην προεκλογική εκστρατεία του 1993, το ΠΑΣΟΚ παροτρύνει το εκλογικό σώμα να το στηρίξει με την ψήφο του προκειμένου να επέλθει «Αναγέννηση παντού», σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής. Οι αφίσες του 1993 στοχεύουν περισσότερο στους αναποφάσιστους και ταλαντευόμενους ψηφοφόρους παρά στους σταθερούς οπαδούς του κόμματος. Το ΠΑΣΟΚ υπόσχεται σταθερότητα και υπευθυνότητα για τα επόμενα τέσσερα χρόνια σε

---

305. Παπαθανασόπουλος, Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997, σ. 194.

306. Δεμερτζής, Ν. (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002., σ. 79, 84.

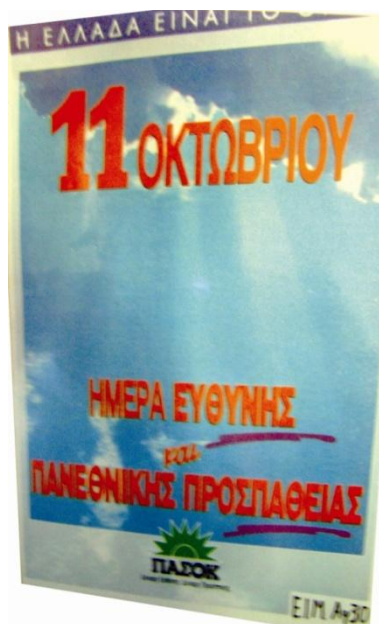

μία προσπάθεια να καταστεί σαφές ότι «η Ελλάδα είναι το όραμα» και ότι το όραμα μπορεί να γίνει πραγματικότητα μόνο χάρη σε μία «πανεθνική προσπάθεια». Ο Α. Παπανδρέου θα προωθήσει για το κόμμα του την εικόνα της «ήρεμης δύναμης» που διαθέτει την ετοιμότητα, την υπευθυνότητα και την ωριμότητα να αναλάβει και πάλι τη διακυβέρνηση της χώρας.

Τα μηνύματα του ΠΑΣΟΚ είναι γενικά και ασαφή αποπνέουν όμως αισιοδοξία, θετικότητα και αέρα νίκης. Σε αντίθεση με το 1981, οι αφίσες του 1993 δεν απευθύνονται σε συγκεκριμένα τμήματα του εκλογικού σώματος. Σε μεγάλο βαθμό, τα μηνύματα είναι δανεισμένα από το προεκλογικό πρόγραμμα του κόμματος. Οι αφίσες είναι «άψυχες», άνευρες, απρόσωπες, λιτές, χωρίς ιδιαίτερη φαντασία και μάλλον χωρίς έμπνευση. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στις πέντε από τις έξι αφίσες (η έκτη είναι προσωπογραφία του Α. Παπανδρέου) δεν γίνεται καμία αναφορά σε πιο συγκεκριμένες προγραμματικές προτάσεις, δεν δίνεται καμία λύση στα προβλήματα που αντιμετωπίζει η ελληνική κοινωνία των αρχών της δεκαετίας του 1990, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στις δεκατέσσερις από τις δεκαέξι αφίσες του 1981. Έντονη είναι επίσης η απουσία προσώπων ικανών να δώσουν ζωή και να αναδείξουν τα προβαλλόμενα μηνύματα. Από τις έξι αφίσες του 1993 στις εκλογές της 10ης Οκτωβρίου, απουσιάζουν τα στοιχεία (σύμβολα, εικόνες, χρώμα) εκείνα τα οποία προσελκύουν συνήθως το ενδιαφέρον του αποδέκτη, καθιστούν τα μηνύματα πιο εύληπτα και εντυπώνονται ευκολότερα στη μνήμη του κοινού.

Το 1993 είναι προφανές ότι η πολιτική αφίσα έχει «χάσει έδαφος» σε σχέση με τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας, γεγονός που αποδεικνύει ότι μία μεγάλη εκλογική νίκη, όπως αυτή του 1993, μπορεί κάλλιστα να επιτευχθεί χάρη σε μη παραδοσιακά επικοινωνιακά μέσα, ενδεχομένως περισσότερο αποτελεσματικά από την αφίσα.

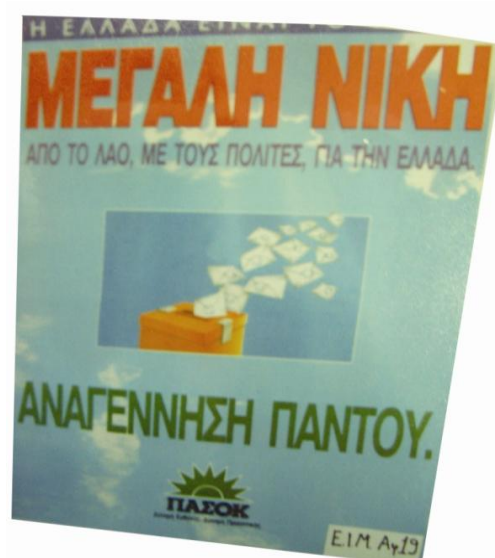
Ας δούμε τώρα πιο αναλυτικά τις έξι αφίσες της προεκλογικής καμπάνιας του 1993:

Το χρώμα που κυριαρχεί στην πρώτη αφίσα είναι αυτό του γαλανού ουρανού. Ήδη το χρώμα και οι ακτίνες του ηλίου που διακρίνονται στην εικόνα προδιαθέτουν ευχάριστα το κοινό. Ο ήλιος που λάμπει σε έναν καθαρό ουρανό (που υπονοεί ενδεχομένως την κάθαρση του τόπου με την επάνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία) δημιουργεί μόνο θετικά συναισθήματα σε ένα κουρασμένο εκλογικό σώμα από το παρατεταμένο κλίμα κρίσης, ανασφάλειας, αναποτελεσματικότητας και βαθιάς απογοήτευσης. Στο πάνω μέρος της αφίσας τοποθετείται το κεντρικό σύνθημα της

εκστρατείας του 1993: «Η Ελλάδα είναι το όραμα», το οποίο επαναλαμβάνεται στις επόμενες δύο αφίσες που θα εξετάσουμε. Στο κέντρο της αφίσας, με μεγάλα κόκκινα γράμματα που τραβούν την προσοχή του κοινού, δεσπόζουν η ημερομηνία της επόμενης μέρας των εκλογών (11 Οκτωβρίου) και το μήνυμα «Ημέρα ευθύνης και πανεθνικής προσπάθειας», στοιχεία τα οποία παραπέμπουν στη φράση «Είμαστε σίγουροι και αισιόδοξοι ότι η 10η Οκτωβρίου θα είναι ημέρα νίκης και ελπίδας και η 11η Οκτωβρίου θα είναι ημέρα ευθύνης και πανεθνικής προσπάθειας», η οποία προλογίζει το κυβερνητικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ. Στο κάτω μέρος της αφίσας διακρίνουμε το όνομα και το σύμβολο (πράσινος ήλιος) του ΠΑΣΟΚ.

Στη δεύτερη κατά σειρά αφίσα τα χρώματα που χρησιμοποιούνται είναι το λευκό, το γαλανό του ουρανού (φόντο), το κόκκινο και το πράσινο (χρώμα του κόμματος). Το φόντο της αφίσας είναι και πάλι ο καθαρός ουρανός. Στην κορυφή της αφίσας βρίσκεται και εδώ το σύνθημα «Η Ελλάδα είναι το όραμα». Ακριβώς από κάτω είναι γραμμένη με μεγάλα και έντονα κόκκινα γράμματα η συνεκφορά «Μεγάλη νίκη» και από κάτω με πιο λεπτά, κεφαλαία, μαύρα γράμματα «Από το λαό, με τους πολίτες, για την Ελλάδα». Με αυτόν τον τρόπο καθίσταται σαφές ότι σε αυτόν τον αγώνα, την επόμενη μέρα, για την επόμενη

τετραετία το ΠΑΣΟΚ δεν θα είναι μόνο. Το ΠΑΣΟΚ επιθυμεί και επιδιώκει τη συμπόρευση με το λαό. Ο λαός είναι αυτός που με την απόφασή του θα χαρίσει τη «μεγάλη νίκη» στο ΠΑΣΟΚ. Το μέλλον της χώρας βρίσκεται στα χέρια των πολιτών. Η σωστή απόφαση (η εκλογή του ΠΑΣΟΚ) θα είναι «για την Ελλάδα», για το καλό της χώρας, για όλους τους Έλληνες. Στο μέσον της αφίσας βρίσκεται μία κάλπη προς την οποία φαίνεται να διοχετεύονται τα ιπτάμενα ψηφοδέλτια που απεικονίζονται. Η κάλπη συμβολίζει και υπενθυμίζει στους πολίτες τόσο την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος που έχουν ως πολίτες μίας ευνομούμενης δημοκρατικής χώρας όσο και την ηθική υποχρέωσή τους απέναντι στον τόπο και τους συμπολίτες τους να το ασκήσουν. Κάτω από την κάλπη με μεγάλα, έντονα, πράσινα χρώματα είναι γραμμένο το επίσης κεντρικό σύνθημα της προεκλογικής εκστρατείας του 1993 «Αναγέννηση παντού». Η επιλογή του χρώματος της γραμματοσειράς κάθε άλλο παρά τυχαία μπορεί να θεωρηθεί. Το μήνυμα είναι προφανές. Το ΠΑΣΟΚ είναι το κόμμα που θα φέρει την αναγέννηση σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής του τόπου. Ο αγώνας θα γίνει για την «Αναγέννηση της Ελλάδας. Για το όραμα της πατρίδας που μπορεί να γίνει πραγματικότητα», όπως τονίζεται στο πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ. Στο κάτω μέρος της αφίσας τοποθετείται το όνομα και το σήμα κατατεθέν του κινήματος.

Η τρίτη αφίσα, μαζί με τις δύο προηγούμενες, εντάσσεται στην υποκατηγορία που αυτοσχέδια διακρίναμε με κριτήριο την αναφορά του συνθήματος «Η Ελλάδα είναι το όραμα». Η εν λόγω αφίσα είναι πολύ λιτή, απλούστερη από τις αφίσες που προηγήθηκαν. Στην κορυφή της αντικρίζουμε το προαναφερθέν σύνθημα. Λίγο πιο κάτω, με έντονη γραφή και κόκκινο μελάνι διαβάζουμε τις δύο λέξεις που συμπυκνώνουν και αποπνέουν όλη την αισιοδοξία και το αίσθημα βεβαιότητας του ΠΑΣΟΚ για την έκβαση της αναμέτρησης: «Μεγάλη νίκη». Από κάτω με μπλε, κεφαλαία γράμματα διατυπώνεται η

πρόθεση του ΠΑΣΟΚ να εξασφαλίσει μία τετραετία πολιτικής σταθερότητας, ευημερίας, ασφάλειας που δεν θα θυμίζει σε τίποτε τις ημέρες και τα έργα της απερχόμενης

κυβέρνησης. Στο κάτω μέρος της αφίσας, διακρίνουμε όπως πάντα το όνομα και το σύμβολο του ΠΑΣΟΚ.

Στην τέταρτη αφίσα, η οποία είναι σαφώς πιο «ζωντανή» από τις προηγούμενες, συνωστίζονται πολλά χρώματα: γαλάζιο, λευκό, πράσινο και κόκκινο. Το σύνθημα που «ανοίγει» την αφίσα είναι πολλά υποσχόμενο. Σύσσωμη η ελληνική κοινωνία προσδοκά να δει την αλλαγή και τη μεταρρύθμιση, να ζήσει καλύτερες μέρες. Το ΠΑΣΟΚ έχει την ικανότητα να προλάβει τη σκέψη των εκλογέων: να συλλάβει και να εκφράσει πριν από αυτούς, αποκλειστικά για αυτούς, το μείζον αίτημα της εποχής. Το ΠΑΣΟΚ

διαθέτει τρόπον τινά υπερφυσικές ικανότητες, μπαίνει στη σκέψη των ψηφοφόρων, μαντεύει τη βαθύτερη επιθυμία τους για μία «καλύτερη τύχη» και, ενεργοποιώντας τις προσδοκίες των ψηφοφόρων για το μέλλον, γίνεται φορέας και εγγυητής της επιτυχίας που θα εξασφαλισθεί «από το λαό» με τη στήριξη προς το ΠΑΣΟΚ, «με το λαό» χάρη στη «λαϊκή συμπαράταξη και συμμετοχή», «για το λαό» μέσα από το πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ, «πρόγραμμα που εκφράζει την απόφαση της κοινωνίας μας να δώσει ενωμένη τη μάχη για να ξεπεράσει την πολύπλευρη κρίση και να αποδείξει ότι η πατρίδα μας μπορεί και πρέπει να βρει την τύχη και τη θέση που της αξίζει στον σύγχρονο κόσμο». Η επιλογή του πράσινου χρώματος για τη φράση «να πετύχουμε» είναι απολύτως κατανοητή. Μπορούμε να εικάσουμε ότι και το κόκκινο χρώμα για τη λέξη «λαό» παραπέμπει στις σοσιαλιστικές ρίζες του κινήματος και στους λαϊκούς αγώνες που κάποτε πνίγονταν στο αίμα. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε, άλλωστε, ότι παρά τον αποκλεισμό της αριστερής προοπτικής, την απομάκρυνση από τις ριζοσπαστικές υποσχέσεις και τον συντηρητισμό του, οι αριστερές υποσχέσεις του ΠΑΣΟΚ, παρόλο που ποτέ δεν υλοποιήθηκαν, έχουν εντυπωθεί στη συλλογική μνήμη του ελληνικού λαού.

Στο κέντρο της αφίσας απεικονίζονται μία κάλλη και ψηφοδέλτια που καταλήγουν σε αυτή. Η κάλλη θα αναδείξει τον μεγάλο νικητή: τη λαϊκή βούληση. Ο λαός καλείται να ψηφίσει υπέρ του ΠΑΣΟΚ, του κόμματος που αφουγκράζεται τις ανάγκες των πολιτών και της χώρας, που θα ενεργήσει ευσυνείδητα για να υπηρετήσει κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο το λαό που θα του δώσει ψήφο εμπιστοσύνης. Δίπλα από το σύμβολο και το όνομα του ΠΑΣΟΚ είναι γραμμένο το σύνθημα «Αναγέννηση παντού», το μακρόπνοο όραμα του ΠΑΣΟΚ για τα επόμενα χρόνια.

Η πέμπτη αφίσα της καμπάνιας του 1993 αποτελεί τυπικό δείγμα της διείσδυσης των αρνητικών μηνυμάτων στις πρακτικές προσέγγισης των ψηφοφόρων που επιστράτευαν τα κόμματα στις αρχές της δεκαετίας του

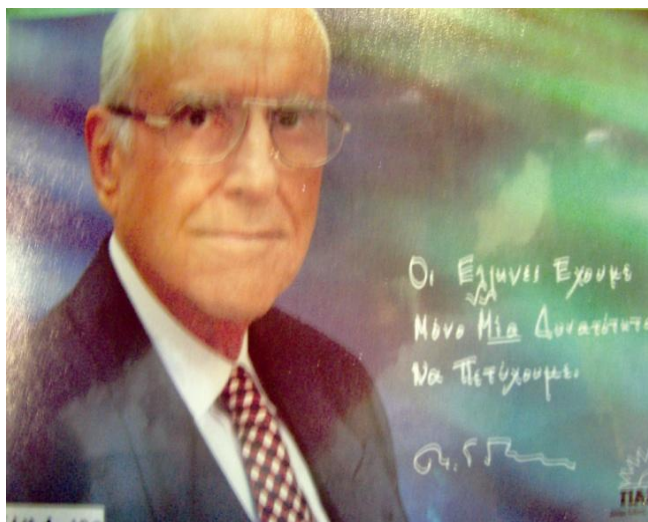
1990. Στο κέντρο της εν λόγω αφίσας είναι τοποθετημένη η φωτογραφία της απερχόμενης κυβέρνησης, πάνω στην οποία έχει τραβηχτεί με κόκκινο μαρκαδόρο ένα μεγάλο Χ. Το εικονιζόμενο κυβερνητικό σχήμα αποκαλείται «θίασος». Πρόκειται για έναν τολμηρό χαρακτηρισμό που αναμφίβολα έχει τη δύναμη να προσελκύσει τα βλέμματα και να αποτυπωθεί στη μνήμη των ψηφοφόρων. Η λέξη «θίασος» εμπερικλείει την πλήρη αποδοκιμασία της κυβέρνησης από το λαό και την αντιπολίτευση (ΠΑΣΟΚ), τη λαϊκή

οργή για τη στασιμότητα και το τέλμα στο οποίο καταδικάστηκε να ζει η χώρα τα τελευταία τρία χρόνια, το κοινό αίσθημα ότι η Ν.Δ. «πήγε την Ελλάδα πίσω», την αμφισβήτηση του ήθους και της τιμιότητας των κυβερνητικών εκπροσώπων. Μολονότι το συγκεκριμένο μήνυμα είναι αρνητικά φορτισμένο, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι πρόκειται για μία άκρως εύστοχη σύλληψη που βρήκε μεγάλη ανταπόκριση και απήχηση στο αγανακτισμένο εκλογικό σώμα. Κατά την εκτίμησή μας, αυτό που επιδιώκεται τεχνηέντως με αυτή την αφίσα είναι να πλασαριστεί στο λαό ένα αμιγώς αντιπολιτευτικό ρητορικό σχήμα σαν να προερχόταν από τους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας, από την αγανάκτηση του μέσου Έλληνα που υπέφερε τα πάνδεινα από τη

διακυβέρνηση της Ν.Δ., από τα αδικημένα και απογοητευμένα θύματα μίας ανάλγητης κυβέρνησης που στο όνομα της νεοφιλελεύθερης λαίλαπας «ξύλωσε» ό,τι καλό είχε κάνει το ΠΑΣΟΚ την οκταετία 1981-1989. Δεν χωράει αμφιβολία ότι το υπό εξέταση μήνυμα πειθαρχεί στους κανόνες του λαϊκισμού και εκπληρώνει με μεγάλη επιτυχία τους σκοπούς που υπηρετεί ως λαϊκίστικο: να υπονομεύσει τον αντίπαλο, να ικανοποιήσει το κοινό αίσθημα για «τιμωρία» όσων στέρησαν από το λαό αυτά που δικαιούνταν, να κινητοποιήσει τις μάζες και να προσελκύσει ψήφους. Σε αυτή την παρωδία που παίχτηκε σε βάρος του λαού επί τρία ολόκληρα χρόνια το ΠΑΣΟΚ λέει: «ΕΠΙΤΕΛΟΥΣ ΤΕΛΟΣ». Το μήνυμα είναι σύντομο και περιεκτικό, μιλάει κατευθείαν στο θυμικό των ψηφοφόρων κατευθύνοντάς τους να ενεργήσουν με συγκεκριμένο τρόπο (να απορρίψουν το κυβερνών κόμμα). Στο κάτω μέρος της αφίσας, πλάι στο όνομα και το σύμβολο του ΠΑΣΟΚ, αναγράφεται με μεγάλα κόκκινα γράμματα «Λύση υπάρχει», μήνυμα το οποίο υπονοεί και ταυτίζει την υποστήριξη των ψηφοφόρων προς το ΠΑΣΟΚ ως τη μοναδική λύση και υπεύθυνη επιλογή για την έξοδο από το αδιέξοδο.

Η έκτη και τελευταία αφίσα του ΠΑΣΟΚ για τις εκλογές του 1993 είναι η αφίσα-πορτρέτο του ηγέτη του. Από το 1981 έως και το 1993 (εκτός από την αναμέτρηση του Απριλίου του 1990), η μορφή του Ανδρέα Παπανδρέου συμπεριλήφθηκε αδιαλείπτως στις προεκλογικές αφίσες του κόμματος. Σε αυτή την αφίσα, όπως είχε συμβεί και στην αντίστοιχη του 1989, το τυπωμένο μήνυμα του προέδρου στο κάτω μέρος της αφίσας αντικαθίσταται από την ιδιόχειρη υπογραφή του. Η υπογραφή, το ειδικό βάρος του ονόματος του Ανδρέα, προσλαμβάνει τη διάσταση της εγγύησης για το μέλλον της χώρας. Για πρώτη φορά σε αφίσα του ΠΑΣΟΚ, ο Α. Παπανδρέου κοιτά το κοινό στα μάτια αποπνέοντας δύναμη, υπεροχή και ανωτερότητα. Παρότι ο Ανδρέας είναι πλέον γηραιός, η υγιής αυτή εικόνα έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την εικόνα του ασθενή Παπανδρέου των τελευταίων χρόνων, λόγω των σοβαρών προβλημάτων υγείας που αντιμετώπισε από το 1988. Ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ

εμφανίζεται και πάλι έτοιμος να αναλάβει τα ηνία της διακυβέρνησης, απαλλαγμένος από τις ταπεινωτικές κατηγορίες και το διασυρμό του παρελθόντος, πλήρως δικαιωμένος. Το μήνυμα του ηγέτη Ανδρέα δεν απευθύνεται μόνο προς τους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ αλλά προς όλους τους Έλληνες, «οι Έλληνες έχουμε μόνο μία δυνατότητα. Να κερδίσουμε». Εκφράζει τη βαθιά πεποίθηση του Παπανδρέου ότι οι Έλληνες και θέλουν και μπορούν να κάνουν τον στόχο πραγματικότητα.

Σε αυτό το σημείο, δεδομένου ότι στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δεν θα ξανασυναντήσουμε τη μορφή του Ανδρέα σε αφίσα ή φυλλάδιο, ως ελάχιστο φόρο τιμής σε έναν σπουδαίο ηγέτη, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε ορισμένες πτυχές της πολύπλευρης προσωπικότητας του Ανδρέα.

Ο Α. Παπανδρέου υπήρξε αναμφίβολα μοναδικό πολιτικό φαινόμενο στη νεότερη πολιτική ιστορία. Φιλοτέχνησε με αριστουργηματικό τρόπο και επέβαλε το πολιτικό όνομα «Ανδρέας». Το μεγαλείο του έγκειται στο γεγονός ότι πολιτικό ηγέτη δεν τον ανέδειξε κανένα κόμμα, αντιθέτως, εκείνος ανέδειξε ένα κόμμα σε κόμμα εξουσίας οδηγώντας το τρεις φορές σε καθαρή εκλογική νίκη. Σε μία χώρα όπου οι σοσιαλιστικές ιδέες είχαν μονοπωληθεί από το ΚΚΕ, ο Παπανδρέου δημιούργησε ένα μαζικό σοσιαλιστικό κόμμα εγκαινιάζοντας τη στρατηγική και την τακτική των μαζικών κομμάτων στην ελληνική πολιτική ζωή. Ως οικονομολόγος διεθνούς ακτινοβολίας είχε συνδέσει το όνομά του με τις νεομαρξιστικές (και μαρξίζουσες) αναζητήσεις της μεταδικτατορικής εποχής, ενώ η πανεπιστημιακή του ιδιότητα προσήλκυσε και στο κόμμα του και τους τεχνοκράτες εκσυγχρονιστές³⁰⁷. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι ο Α. Παπανδρέου κατάφερε να συγκεντρώσει στο πρόσωπό του όλες τις πολιτικές τάσεις εντός του κόμματός του.

Η αναμφισβήτητη χαρισματική προσωπικότητα του Α. Παπανδρέου αποτέλεσε την κοινή συνισταμένη όλων των προδικτατορικών και μεταδικτατορικών πολιτικών ρευμάτων. Μολονότι είχε ανδρωθεί πολιτικά κατά τη προδικτατορική περίοδο, ο Ανδρέας ήταν σε θέση να εκφράσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα αντιπελατειακά και αντιπαλαιοκομματικά αισθήματα του λαού επειδή αποτελούσε μεν μέρος του μετεμφυλιακού και προδικτατορικού πολιτικού

---

307. Παπασπηλιόπουλος, Σ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1996, σ. 21.

κατεστημένου χωρίς όμως να έχει βρεθεί στον σκληρό πυρήνα του. Η πολιτική του πορεία αριθμούσε αρκετές συγκρούσεις με τους αδιάλλακτους παλαιοκομματικούς, γεγονός που συνάδει με το ότι στην πράξη απέρριψε την πολιτική τακτική της συνέχειας και επινόησε την πολιτική των ρήξεων³⁰⁸.

Το ΠΑΣΟΚ, διαθέτοντας έναν ηγέτη με τόσο ισχυρή προσωπικότητα, κατάφερε να δημιουργήσει μία χωρίς προηγούμενο συμπαγή οργάνωση. Υπό την πίεση όμως του χαρισματικού ηγέτη, ο κομματικός μηχανισμός υποβιβάσθηκε σε απλό δέκτη και εκτελεστή των επιθυμιών και των διαταγών του ηγέτη. Είναι γνωστό, εξάλλου, ότι ο Ανδρέας ήταν ευεπίφορος στον ηγεμονισμό με αποτέλεσμα να παρακάμπτει συχνά τις δημοκρατικές και κοινοβουλευτικές διαδικασίες³⁰⁹.

Από τη Μεταπολίτευση και για δύο περίπου δεκαετίες, το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα ήταν το κόμμα με τη μεγαλύτερη απήχηση στα μεσαία στρώματα. Η πολιτική πελατεία που στήριξε επί μακρόν το ΠΑΣΟΚ, σε συνδυασμό με την προσωπικότητα του ηγέτη του, μπορούν ως έναν βαθμό να εξηγήσουν τις αντιφάσεις στην πολιτική του ΠΑΣΟΚ. Από τη μία, με την απλουστευτική αντιπαράθεση καλού-κακού, εκφράζονταν οι ριζικές αντιλήψεις των μεσαίων στρωμάτων για τη δομή και τον τρόπο λειτουργίας της ελληνικής κοινωνίας και, από την άλλη, με σοσιαλιστικά, εθνικιστικά και αντιιμπεριαλιστικά συνθήματα, επιδιωκόταν η ένταξη των στρωμάτων αυτών στο κίνημα της «Αλλαγής».

Στο πλαίσιο της «συμβολικής πολιτικής», ο ιδεολογικός λόγος του Παπανδρέου προσέλαβε τη μορφή αφηγήματος που περιείχε συγκεκριμένους συμβολισμούς με σκοπό την αναπαράσταση μίας πολύπλοκης πραγματικότητας³¹⁰. Ο Ανδρέας επένδυσε πολλά σε αυτή τη προσπάθεια ενεργοποίησης συγκινησιακών και κανονιστικών αναπαραστάσεων της πραγματικότητας. Ο Α. Παπανδρέου κατόρθωσε να δημιουργήσει και να θέσει σε κίνηση ένα μαζικό ριζοσπαστικό κίνημα, ακριβώς γιατί παρουσίασε στην ελληνική κοινωνία ένα καινοφανές πολιτικό αφήγημα το οποίο έγινε μαζικά

---

308. Παπασπηλιόπουλος, Σ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1996, σ. 15.

309. *Ό. π.* σ. 16, 28, 33.

310. Παππάς, Τ., *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑ.ΣΟ.Κ., Παπανδρέου, εξουσία*, Αθήνα, Πατάκης, 2009, σ. 139.

αποδεκτό³¹¹. Εισηγάγε στα πολιτικά πράγματα της χώρας τη δική του κοσμοθεώρηση, την οποία κατόρθωσε να μεταλαμπαδεύσει στις ευρείες κοινωνικές μάζες που σύντομα θα αποτελούσαν την εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ.

Αυτές οι ιδιότητες του Α. Παπανδρέου όχι μόνο τον επέβαλαν ως αδιαφιλονίκητο αρχηγό του ΠΑΣΟΚ αλλά έκαναν και το κίνημά του πόλο έλξης για ευρύ φάσμα πολιτικών τάσεων, οι οποίες, με τη σειρά τους, έγιναν η κινητήρια δύναμη των εξελίξεων εντός του κόμματός του³¹².

---

311. Παππάς, Τ., *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑ.ΣΟ.Κ., Παπανδρέου, εξουσία*, Αθήνα, Πατάκης, 2009, σ. 141.

312. Σπουρδαλάκης, Μ., *ΠΑΣΟΚ: δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1988, σ. 338-339.

Όπως προαναφέρθηκε, κοινό χαρακτηριστικό για τις πέντε από τις έξι αφίσες του 1993 είναι ότι τα μονολεκτικά σχεδόν μηνύματά τους είναι γενικόλογα και καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα αιτημάτων αφήνοντας πολλά να εννοηθούν. Δεν αναφέρονται σχεδόν καθόλου στην πολιτική που πρόκειται να χαράξει το ΠΑΣΟΚ μετεκλογικά. Ίσως γιατί οι συστάσεις δεν είναι της παρούσης. Ο λαός ξέρει καλά ποιο είναι το ΠΑΣΟΚ και τι μπορεί να του προσφέρει.

Μέσα σε λίγες γραμμές θα προσπαθήσουμε να αποκρυπτογραφήσουμε τα τρία βασικά μηνύματα της εκστρατείας, όπως αυτά παρατέθηκαν στις αφίσες του 1993: «Η Ελλάδα είναι το όραμα», «Αναγέννηση παντού», «Οι Έλληνες έχουμε μόνο μία δυνατότητα. Να πετύχουμε».

ΣΤΟΝ ΑΙΩΝΑ ΠΟΥ ΑΝΑΤΕΛΜΕΙ, ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΔΩΣΟΥΜΕ ΕΝΑ ΝΕΟ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΣΤΙΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΠΟΥ ΕΜΠΝΕΟΥΝ ΤΟΥΣ ΑΓΩΝΕΣ ΜΑΣ: ΕΙΡΗΝΗ-ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΕΓΥΗ

Ξεκινώντας από τον τίτλο του προγράμματος του ΠΑΣΟΚ για την τετραετία 1993-1997 υπό τον τίτλο «Το πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ για το παρόν και το μέλλον της Ελλάδας. Αναγέννηση παντού», συνειδητοποιούμε ότι πρόκειται για μία ολοκληρωμένη «εθνική και πολιτική πρόταση, που αποτελεί δέσμευση και πυξίδα για τη νέα πορεία που αρχίζει για την πατρίδα μας και το λαό μας». Βασικός στόχος του ΠΑΣΟΚ για τη νέα τετραετία είναι η εξασφάλιση για τη χώρα ενεργού ρόλου στη διαμόρφωση της κοινής ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής, η οποία θα βασίζεται στην αλληλεγγύη των λαών, τη διασφάλιση της ειρήνης και της σταθερότητας στην Ευρώπη, τη δημιουργία πανευρωπαϊκού συστήματος ασφάλειας.

Όραμα του ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε μία Ελλάδα που θα στέκεται στο πλευρό των λαών που αγωνίζονται ανά τον κόσμο για την ελευθερία, τη δημοκρατία, την κοινωνική δικαιοσύνη, την εθνική αξιοπρέπεια και τα ανθρώπινα δικαιώματα, μία Ελλάδα που επιμένει στην καθολική εφαρμογή των αρχών του Διεθνούς Δικαίου, σέβεται και ενισχύει το ρόλο του ΟΗΕ.

Στο πλαίσιο αυτό, η ανάπτυξη σχέσεων καλής γειτονίας, φιλίας και συνεργασίας με τα γειτονικά κράτη, η αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων κατοχής από την Κύπρο, η προώθηση της πολυμερούς βαλκανικής συνεργασίας και η προσπάθεια επίλυσης του Σκοπιανού, ζήτημα στο οποίο η στάση του ΠΑΣΟΚ υπήρξε κάθετη («δεν πρόκειται να αναγνωρίσουμε καμία ξένη εθνική ή κρατική οντότητα, που προσπαθεί να

διαμορφώσει επίπλαστη εθνική συνείδηση στους κατοίκους της, παραχαράσσοντας την ελληνική ιστορία και τον πολιτισμό μας και χρησιμοποιώντας ως όνομα τη λέξη Μακεδονία ή τα παράγωγά της») φάνταζε απαραίτητη προϋπόθεση.

Το ΠΑΣΟΚ, αποδίδοντας τη σημαντική επιδείνωση των διαρθρωτικών προβλημάτων στις κυβερνητικές επιλογές της Ν.Δ., δεσμεύθηκε να δώσει λύσεις σε προβλήματα όπως η διόγκωση του πληθωρισμού, η ανεργία που «παίρνει το χαρακτήρα εθνικής τραγωδίας», το διαρκώς διογκούμενο χρέος της Διοίκησης, το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο της χώρας που «παραμένει βασικός περιοριστικός παράγοντας κάθε προσπάθειας ανάκαμψης της οικονομίας, καθώς αντανάκλα την αποδιοργάνωση της παραγωγικής βάσης της», καθώς και η μείωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητάς της ελληνικής οικονομίας. Έτσι, βασικοί στόχοι για την επόμενη δεκαετία (και όχι τετραετία) θα ήταν: η δημιουργία συνθηκών πλήρους, δημιουργικής και ανταγωνιστικής απασχόλησης, η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, η ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής μέσω της δικαιότερης κατανομής του πλούτου και η συμμετοχή όλων στην εθνική προσπάθεια για ανόρθωση της οικονομίας. Σε αυτή τη λογική, κύριο μέλημα θα ήταν η παροχή συλλογικών κοινωνικών αγαθών (λ.χ. παιδεία, υγεία, κοινωνική ασφάλιση) σε όλους τους πολίτες ανεξαιρέτως.

Η ψύχραιμη και ρεαλιστική εκτίμηση του ΠΑΣΟΚ έβλεπε ότι οι όροι που επέβαλλε η Συνθήκη του Μάαστριχτ για την ονομαστική σύγκλιση δεν εξασφάλιζαν και την πραγματική σύγκλιση. Γι' αυτό, το ΠΑΣΟΚ θα έπρεπε: να συμπορευθεί με άλλες προοδευτικές δυνάμεις εντός της ΕΟΚ για μία ευρωπαϊκή πολιτική ανάπτυξης, καταπολέμησης της ανεργίας και εμπέδωσης της κοινωνικής αλληλεγγύης, να επιδιώξει την εξασφάλιση της απαραίτητης κοινοτικής στήριξης και χρηματοδότησης για την αποτελεσματική υλοποίηση του αναπτυξιακού του προγράμματος, να διαμορφώσει –συνεργαζόμενο με τα κοινοτικά όργανα– το οριστικό πρόγραμμα επενδύσεων που θα χρηματοδοτούνταν από το δεύτερο «πακέτο Delors», σύμφωνα με τις εθνικές προτεραιότητες.

Σειρά αναπτυξιακών μέτρων προσέβλεπαν στην στήριξη των πραγματικών εισοδημάτων και στη βαθμιαία αύξησή τους, στην παγίωση κλίματος οικονομικής ανάκαμψης. Η σύναψη εθνικού κοινωνικού συμβολαίου ανάμεσα στις παραγωγικές τάξεις και την πολιτεία φάνταζε απαραίτητη για την επίτευξη συμφωνίας γύρω από τα εξής θέματα: αμοιβή εργασίας, τιμές, κόστος

χρήματος, επενδύσεις και απασχόληση («Για το ΠΑΣΟΚ, οποιοδήποτε πρόγραμμα σύγκλισης και ανάπτυξης και ανάπτυξης δεν έχει μέλλον, αν δεν στηρίζεται σε μία τριμερή συμφωνία μεταξύ κράτους, εργαζομένων και εργοδοτών, για τον επιμερισμό του βάρους προσαρμογής και των ωφελημάτων που θα προκύψουν. Αυτή είναι η έννοια του Κοινωνικού Συμβολαίου»).

Ακροβατώντας μεταξύ κεϋνσιανισμού και ελεύθερης αγοράς (ως μέλος της Ε.Ε. και κόμμα με σαφή πλέον ευρωπαϊκό προσανατολισμό και τεχνοκρατική λογική), το ΠΑΣΟΚ δεσμεύθηκε να είναι το κράτος αυτό που θα αναλάβει την αντιπληθωριστική εκστρατεία. Πρότεινε δε βραχυπρόθεσμα μέτρα όπως: η μείωση των καταναλωτικών ελλειμμάτων με επιλεκτική περιστολή των δημοσίων δαπανών, η διεύρυνση της φορολογητέας βάσης, η πάταξη της φοροδιαφυγής, η συγκράτηση των τιμών, η σταδιακή μείωση του ελλείμματος και η εναρμόνιση της σχετικής νομοθεσίας με τις κοινοτικές οδηγίες, η μείωση των πραγματικών επιτοκίων στα διεθνή επίπεδα, η χάραξη εισοδηματικής πολιτικής σε μεσοπρόθεσμη βάση (με στόχους την καταπολέμηση του πληθωρισμού, την προστασία του πραγματικού εισοδήματος των εργαζομένων και τη σύνδεση της αμοιβής με την παραγωγικότητα), η συμφωνία κράτους και επιχειρήσεων για εθελοντική συγκράτηση τιμών στο πλαίσιο του Εθνικού Κοινωνικού Συμβολαίου.

Η απλοποίηση του φορολογικού συστήματος προωθούνταν πάνω από όλα με την κατάργηση και ενοποίηση των φόρων, την κωδικοποίηση της φορολογικής νομοθεσίας, τη συστηματική ενημέρωση των πολιτών και την αξιοποίηση νέων υπηρεσιών στις συναλλαγές που θα διευκόλυναν σημαντικά τόσο τους φορολογούμενους όσο και τις φορολογικές αρχές. Στο πλαίσιο της αναμόρφωσης του πιστωτικού συστήματος, οι παραδοσιακοί μηχανισμοί παρέμβασης και διοικητικού καθορισμού των επιτοκίων θα υποκαθιστούνταν πλήρως από ένα σύγχρονο σύστημα γενικών κανόνων για την ομαλή λειτουργία και διαφάνεια του τραπεζικού συστήματος.

Η σταθερή βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, η μείωση των ανισοτήτων, η δημιουργία συνθηκών πλήρους απασχόλησης και η καταπολέμηση της φτώχειας και της οικονομικής και κοινωνικής περιθωριοποίησης εντάχθηκαν στις προτεραιότητες του ΠΑΣΟΚ για τη νέα τετραετία. Για τη χρηματοδότηση της αναπτυξιακής προσπάθειας το ΠΑΣΟΚ θα προωθούσε τον εκσυγχρονισμό και την τόνωση του Χρηματιστηρίου, παράλληλα με τη δημιουργία θεσμών

κοινωνικής εποπτείας για την εξασφάλιση διαφάνειας και προστασίας του επενδυτικού κοινού.

Η παρουσία του «κράτους-στρατηγείου» αποσκοπούσε στον παραγωγικό μετασχηματισμό και εκσυγχρονισμό, τη μεταφορά γνώσεων και νέων τεχνολογικών δεδομένων στο παραγωγικό σύστημα, τη δημιουργία των απαραίτητων στελεχών για την παραγωγή, την παροχή δημοσίων υπηρεσιών χαμηλού κόστους και υψηλής ποιότητας, τη στήριξη του ιδιωτικού τομέα μέσω επενδύσεων και πολιτικής κινήτρων, την άσκηση κοινωνικής πολιτικής για άρση των κοινωνικών αδικιών και για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων, τη βελτίωση της ποιότητας ζωής και την προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος.

Το ΠΑΣΟΚ υποστήριξε ότι η δράση του κράτους-στρατηγείου αντιστρατεύεται πλήρως τον κρατισμό. Σε μία σύγχρονη οικονομία υπάρχει χώρος για επιχειρήσεις κάθε μορφής: ιδιωτικές, δημόσιες, κοινωνικές και συνεταιριστικές. Το ΠΑΣΟΚ απέρριψε τη δογματική εκποίηση της δημόσιας περιουσίας που επιχειρείται στο πλαίσιο της λεγόμενης «αποκρατικοποίησης». Η πολιτική αυτή, τουλάχιστον για το ΠΑΣΟΚ του 1993, ισοδυναμούσε, στην καλύτερη περίπτωση, απόπειρα βίαιης ανακατανομής του πλούτου και με ευκαιρία χαριστικού πλουτισμού.

Στο πλαίσιο της αγροτικής πολιτικής, η στρατηγική του ΠΑΣΟΚ για την περίοδο 1993-1996 συνοψιζόταν στα ακόλουθα μέτρα: αποφασιστική ενίσχυση των παραμεθόριων περιοχών, αύξηση εξαγωγικών προϊόντων, εξασφάλιση πρώτων υλών για τη βιομηχανία και διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας, διαμόρφωση εξωτερικής αγροτικής πολιτικής σε σχέση με τα αποθέματα, διεκδίκηση μεταβολής της ΚΑΠ σε συσχετισμό με τις διαδικασίες διεύρυνσης και αναθεώρησης της συνθήκης του Μάαστριχτ, άμεση παρέμβαση για την αποτροπή ή την ανατροπή της δυσμενούς μεταχείρισης των ελλειμματικών μεσογειακών προϊόντων.

Ο τομέας των υπηρεσιών, σύμφωνα με το ΠΑΣΟΚ, είχε μεγάλα περιθώρια αναβάθμισης και διεύρυνσης περιλαμβάνοντας δραστηριότητες έντασης γνώσης και πληροφορίας, δηλαδή δράσεις υψηλής παραγωγικότητας. Η πολιτική του ΠΑΣΟΚ στόχο είχε να ενισχύσει θεσμούς και να προωθήσει ρυθμίσεις και λειτουργίες για την άρση των αναχρονιστικών δομών του παρελθόντος. Ο δημόσιος τομέας, βασικός παραγωγός υπηρεσιών στην κοινωνία, θα έπρεπε να αναβαθμιστεί ώστε να εκριζωθούν η παραοικονομία και τα πελατειακά-μικροκομματικά συμφέροντα.

Το ΠΑΣΟΚ θα λάμβανε σοβαρά μέτρα για την εισαγωγή και τη χρήση νέων μορφών οργάνωσης και δράσης των παραγωγικών και εμπορικών επιχειρήσεων. Μεταξύ αυτών: η διασφάλιση του ελέγχου ποιότητας των αγαθών μέσω ενός ενιαίου φορέα ελέγχου καταναλωτικών αγαθών, το άνοιγμα νέων αγορών και η ανάπτυξη των χαμένων αγορών της Ανατολικής Ευρώπης, της Βορείου Αφρικής, του αραβικού κόσμου και της Νοτιοανατολικής Ασίας, η δημιουργία δικτύων επιχειρήσεων και μεικτών επιχειρήσεων (αλλοδαπών και ημεδαπών) για την προώθηση των εξαγωγών.

Σε αντίθεση με τη δογματική πολιτική της Ν.Δ., το ΠΑΣΟΚ θα προωθούσε πολιτικές για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων με επιλεκτικές δικτυώσεις ή/και συνεργασίες με ξένα ιδρύματα, με εξυγίανση της κεφαλαιουχικής τους διάρθρωσης και με την απαλλαγή τους από αντιοικονομικές δραστηριότητες. Η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών τραπεζών θα στηριζόταν, επίσης, στην απλοποίηση των εσωτερικών διαδικασιών και τον περιορισμό του λειτουργικού κόστους, κυρίως με την ευρύτερη εφαρμογή της πληροφορικής, την επιμόρφωση και την αξιοποίηση του προσωπικού σε νέες μορφές τραπεζικών εργασιών. Ο εκσυγχρονισμός των πιστωτικών ιδρυμάτων θα προερχόταν επίσης από την απαλλαγή τους από άσχετες και αντιοικονομικές δραστηριότητες, τον έλεγχο του λειτουργικού τους κόστους, την επένδυση στην τεχνολογία και το ανθρώπινο δυναμικό, την επέκτασή τους σε νέους τομείς δραστηριότητας με νέα προϊόντα και υπηρεσίες και, τέλος, την υιοθέτηση συστημάτων ελέγχου πιστωτικών κινδύνων. Η χρηματοδότηση της αναπτυξιακής προσπάθειας είχε ανάγκη από μία σύγχρονη και σωστά οργανωμένη αγορά κεφαλαίων που θα υποστηριζόταν, μεταξύ άλλων, και από τον εκσυγχρονισμό και από την περαιτέρω ανάπτυξη του Χρηματιστηρίου. Η επιβολή μηχανισμών εξασφάλισης της διαφάνειας και της προστασίας των μικροεπενδυτών αποτέλεσε αναπόσπαστο συστατικό του προτεινόμενου εκσυγχρονισμού.

Η πολιτική του ΠΑΣΟΚ για δημοκρατία με αποκέντρωση όφειλε να ανατρέψει ριζικά τη λογική του κρατισμού και του αθηνοκεντρικού μοντέλου από την αρχή. Η προσπάθεια θα ξεκινούσε με τη νίκη στις εκλογές του 1993 και θα απαιτούσε τη μελλοντική συνταγματική αναθεώρηση για την ολοκλήρωση των διαδικασιών περιφερειακής συγκρότησης της χώρας και την κατοχύρωση της αυτοτέλειας της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Η ενδυνάμωση και η ισχυροποίηση της Πρωτοβάθμιας Αυτοδιοίκησης απαιτούσε την άμεση απόδοση όλων των τοπικών υποθέσεων στην Πρωτοβάθμια Αυτοδιοίκηση που θα στηριζόταν σε δύο κρίσιμες επιλογές: τον Ισχυρό Δήμο για τις λειτουργίες της πόλης και τη διαδημοτική και διακοινοτική συνεργασία.

Ακόμη, απαραίτητη κρίθηκε η διαμόρφωση νέου Κώδικα Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Το ΠΑΣΟΚ έχοντας ήδη, προ δεκαετίας, ξεκινήσει μία μεγάλη προσπάθεια εκπαίδευσης του προσωπικού της δημόσιας Διοίκησης δεσμευόταν η προσπάθεια αυτή να συνεχισθεί για τη νέα τετραετία. Ιδιαίτερη σημασία θα δινόταν στην εκπαίδευση, την επιμόρφωση και την κατάρτιση του προσωπικού της δημόσιας Διοίκησης με έμφαση σε θέματα διοίκησης, νέων τεχνολογιών και ξένων γλωσσών. Την ευθύνη για την εκπαίδευση του προσωπικού κάθε φορέα θα είχε η αντίστοιχη αρμόδια μονάδα εκπαίδευσης και ο προϊστάμενος της οικείας διεύθυνσης για το προσωπικό του. Το σύστημα προσλήψεων θα άλλαζε ριζικά ώστε να χαρακτηρίζεται από αμεροληψία, διαφάνεια, αντικειμενικότητα και αποτελεσματικότητα, να εξασφαλίζει την επιλογή υποψηφίων με δυνατότητες ανταποκρινόμενες στις σύγχρονες ανάγκες του δημόσιου τομέα. Παράλληλα, θα επιδιωκόταν σταδιακά η μείωση του συνολικού αριθμού των απασχολουμένων στη δημόσια Διοίκηση, ώστε να υπάρξει αντιστοιχία προς τις πραγματικές ανάγκες. Η προσαρμογή αυτή θα βασιζόταν στη φυσιολογική αποχώρηση και τις περιορισμένες προσλήψεις, ενώ, παράλληλα, θα σημειωνόταν αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Ακόμη, η ανακατανομή του προσωπικού μεταξύ φορέων και ειδικοτήτων (μετά από επιμόρφωση, όπου αυτό θα ήταν αναγκαίο) θα αποτελούσε σταθερή επιδίωξη. Ωστόσο, για την καλύτερη αξιοποίηση του συνόλου των εργαζομένων και την πληρέστερη ικανοποίηση των αναγκών του Δημοσίου στο σύνολο του, κρίθηκε απαραίτητη η μετακίνηση μέρους των εργαζομένων εντός του πλαισίου των Νομαρχιών, των Περιφερειών και της Κεντρικής Διοίκησης ή και μεταξύ τους. Η κινητικότητα του προσωπικού θα εξασφαλιζόταν με την καθιέρωση εθνικών κλάδων (διυπουργικών) στους οποίους θα υπαγόταν το προσωπικό στο σύνολό του. Η κινητικότητα στο πλαίσιο της δημόσιας Διοίκησης θα βασιζόταν σε διαδικασίες που θα προστάτευαν τους εργαζόμενους από τυχόν δυσμενή προσωπική μεταχείριση, ενώ θα αξιοποιούνταν καλύτερα τα προσόντα και η πείρα τους.

Πρωτοπόρα υπήρξε η δέσμευση του ΠΑΣΟΚ για την ίδρυση Συμβουλίου Προστασίας του Πολίτη. Σκοπός του Συμβουλίου αυτού θα ήταν να προστατεύει τον πολίτη από την κρατική αυθαιρεσία του κράτους. Ο θεσμός αυτός που είχε προ πολλού καθιερωθεί σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, θα διέθετε ανεξαρτησία από την εκτελεστική και τη δικαστική εξουσία και θα ασκούσε γνωμοδοτικό μόνο έργο. Το Συμβούλιο θα διεξήγε τις απαιτούμενες έρευνες με υποχρεωτική σύμπραξη και συνεργασία όλων των εμπλεκομένων κρατικών υπηρεσιών.

Το ΠΑΣΟΚ, μέσα από το πρόγραμμά του, επέδειξε ιδιαίτερο ζήλο για την προστασία και την προώθηση του εγχώριου πολιτισμού. Προειδοποίησε για τη συντελούμενη πολιτιστική εισβολή μίας υποβαθμισμένης, ισοπεδωτικής και τυποποιημένης κουλτούρας που στόχο είχε την ενσωμάτωση της χώρας σε ένα εισαγόμενο και ομοιόμορφο κοινωνικό πρότυπο. Το σύστημα της «πολιτιστικής αποικιοκρατίας» αποδεικνύεται πολλαπλά προσοδοφόρο καθώς ισοπεδώνει όχι μόνο το φυσικό αλλά και τον πνευματικό, ψυχικό και ηθικό πλούτο της «αποικίας». Η ανισοκατανομή του εγχώριου πολιτισμικού εθνικού προϊόντος προκαλεί, όπως διαπίστωνε το ΠΑΣΟΚ, «την καλλιτεχνική και πνευματική ερήμωση της επαρχίας» και κάνει «τις δημιουργικές πηγές του τόπου να στερεύουν». Έτσι, το αίτημα της πολιτιστικής αποκέντρωσης δεν επιδίωκε μόνο την αποκατάσταση της κοινωνικής (και γεωγραφικής) δικαιοσύνης αλλά αποτελούσε ταυτόχρονα και αναγκαίο όρο για την οικονομική ανάπτυξη.

Η Παιδεία αντιμετωπίσθηκε από το ΠΑΣΟΚ ως αυτοσκοπός και μέσο για την επίτευξη γενικότερων αναπτυξιακών στόχων, ως αγαθό που μία δημοκρατική πολιτεία υποχρεούται «να εξασφαλίζει σε όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες της και ως αναγκαία προϋπόθεση για την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη» της χώρας. Η εκπαίδευση θα πρέπει να παρέχει την υποδομή για τη γενική παιδεία του εξελισσόμενου ατόμου. Το παιδαγωγικό ιδεώδες του κοινωνικού ανθρωπισμού είναι η θεμελιώδης αξία στην οποία μπορεί, κατά το ΠΑΣΟΚ, να στηρίζεται η ατομική, κοινωνική και γνωστική ολοκλήρωση του ανθρώπου, καθώς και η εθνική αυτογνωσία του. Ο μετασχηματισμός του ελληνικού σχολείου και η μετατροπή του σε ένα μικρόκοσμο στον οποίο θα περιορίζονταν, κατά το δυνατόν, οι κοινωνικές διακρίσεις απασχόλησε ιδιαίτερος το ΠΑΣΟΚ. Ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης, η αναβάθμιση της ποιότητας στην παρεχόμενη εκπαίδευση, η ικανότητα προσαρμογής του εκπαιδευτικού συστήματος στη διαμορφούμενη κάθε φορά νέα πολιτική και

οικονομική πραγματικότητα, η αύξηση των δαπανών για την Παιδεία ήταν λίγες μόνο από τις ανάγκες που το ΠΑΣΟΚ δεσμεύθηκε να εκπληρώσει. Η εκ των έσω μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος θεωρήθηκε απαραίτητη ώστε να καταστεί το σχολείο κέντρο σπουδών που «θα διευκολύνει τους νέους να αντλούν ιδέες, δημιουργικότητα και συναισθήματα και να συνθέτουν δημιουργικά, μηνύματα της ελληνικής παράδοσης και με το διεθνές πολιτισμικό γίνεσθαι».

Στον τομέα της υγείας, η εκπόνηση σχεδίου «Εθνικής Στρατηγικής για την Υγεία» θα υπαγόρευε με ακρίβεια κάθε βήμα για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων, όπως: ουσιαστική επανασύσταση και ολοκλήρωση του ΕΣΥ, ολόπλευρη ανάπτυξη της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας, επαναλειτουργία των μη αστικών κέντρων υγείας και δημιουργία αστικών κέντρων υγείας, άμεση πρόσβαση του πολίτη στις υπηρεσίες υγείας, δημόσιο και κοινωνικό χαρακτήρα των νοσοκομείων και των Κέντρων Υγείας, εφαρμογή του θεσμού του οικογενειακού ιατρού, εφαρμογή του θεσμού της κατ' οίκον νοσηλείας, εξασφάλιση επαρκών πόρων και συστηματικό έλεγχο του κόστους και της αποδοτικότητας των υπηρεσιών υγείας, ολοκλήρωση και πλήρης λειτουργία του πλέγματος των πανεπιστημιακών κλινικών και νοσοκομείων της χώρας, αρμονική σχέση δημόσιου και ιδιωτικού τομέα υγείας και καθορισμό των όρων, προϋποθέσεων και προδιαγραφών λειτουργίας του τελευταίου.

Η προστασία της δημόσιας υγείας δεν θα μπορούσε να αφεθεί στην τύχη της. Για τον λόγο αυτό, το ΠΑΣΟΚ προώθησε την υλοποίηση ειδικών πολιτικών για την ουσιαστική αντιμετώπιση της μάστιγας των ναρκωτικών (χάραξη και υλοποίηση εθνικής πολιτικής, υιοθέτηση προγραμμάτων πρόληψης, εκστρατεία ενημέρωσης, ειδικές μονάδες παρέμβασης, ενίσχυση της συνεργασίας με όλους τους διεθνείς οργανισμούς τόσο για την καταστολή όσο και για την πρόληψη, βελτίωση του νομοθετικού πλαισίου, με αξιοποίηση της καταγεγραμμένης ελληνικής εμπειρίας και την εφαρμογή πιλοτικών προγραμμάτων), την καταπολέμηση του AIDS (εκσυγχρονισμός και επέκταση της πολιτικής του εθελοντικού και προληπτικού ελέγχου, εκστρατεία ενημέρωσης για την αποτροπή εμφάνισης συμπτωμάτων κοινωνικού ρατσισμού και αποκλεισμού, διαρκής και στενή συνεργασία με όλους τους διεθνείς οργανισμούς, δημιουργία και ενίσχυση ερευνητικών κέντρων στις ιατρικές και οδοντιατρικές πανεπιστημιακές σχολές, θεσμοθέτηση μέτρων για την κοινωνική και επαγγελματική αποκατάσταση των ατόμων-φορέων του AIDS, εξεύρεση

πόρων), εκπόνηση ειδικών προγραμμάτων για το κάπνισμα, τη σωστή γενική-διατροφή του πληθυσμού, την ειδική διατροφή, την υγιεινή του περιβάλλοντος και την ενίσχυση του θεσμού της αιμοδοσίας.

Η ορθολογική αναμόρφωση των κριτηρίων, των προϋποθέσεων, του μεγέθους και της διάρκειας παροχής των επιδομάτων ανεργίας, η κατάρτιση προγραμμάτων επαγγελματικού προσανατολισμού, ο συντονισμός προγραμμάτων απασχόλησης και κατάρτισης με τα προγράμματα επενδύσεων, τις απαιτήσεις και δυνατότητες κάθε περιοχής της χώρας, η εφαρμογή της αρχής της ίσης αμοιβής για ίση εργασία, χωρίς διακρίσεις, η αξιοποίηση των πόρων του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου, η βελτίωση των συνθηκών ελεύθερης κυκλοφορίας, εργασίας, κοινωνικής προστασίας και ασφάλισης, επαγγελματικής εκπαίδευσης, συνθηκών διαβίωσης και κατάρτισης των εργαζομένων, η συμμετοχή των εργαζομένων και των κοινωνικών εταίρων στα κέντρα λήψης των αποφάσεων, η εφαρμογή ειδικών πολιτικών απασχόλησης-κατάρτισης για τους νέους και τις γυναίκες, η δημιουργία Λεσχών Εργασίας, η αναδιάρθρωση του ΟΑΕΔ με βασικούς στόχους τη δημιουργία ειδικών γραφείων εργασίας σε κάθε Δήμο, αποτελούν μερικά μόνο δείγματα της ευαισθησίας που επέδειξε, προεκλογικά τουλάχιστον, το ΠΑΣΟΚ για τους ανέργους αλλά και τους εργαζομένους. Ιδιαίτερη μέριμνα θα λάμβανε για την απασχόληση και την ασφάλιση των αλλοδαπών εργαζομένων (έλεγχος του αριθμού εισόδου αλλοδαπών στη χώρα με διακρατικές συμφωνίες, επιδίωξη πλήρους απασχόλησης και ασφάλισης για όλους, προστασία από τη μαύρη αγορά εργασίας και κάθε είδους εκμετάλλευση, δημιουργία εστιών υποδοχής και κοινωνικής ένταξης, καθώς και παροχή οικονομικής και τεχνικής βοήθειας για την ίδρυση κοινοτήτων-συλλόγων).

Η δημιουργία ενός νέου ασφαλιστικού συστήματος για τους νεοασφαλιζόμενους, καθώς και η πορεία μετάβασης από το υφιστάμενο σύστημα στο νέο, για τους ήδη ασφαλισμένους αποτελούσε αναμφίβολα μεγάλη πρόκληση για το ΠΑΣΟΚ. Το νέο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης θα στηριζόταν στις ασφαλιστικές αρχές της κοινωνικής αλληλεγγύης και της αναλογικής ανταποδοτικότητας, της εξυγίανσης, του εκσυγχρονισμού, και της μεταρρύθμισης με επίκεντρο τον άνθρωπο, καθώς και της επέκτασης της κοινωνικής ασφάλισης στο σύνολο του λαού και της διεύρυνσής της στο μεγαλύτερο δυνατό φάσμα της κοινωνικής προστασίας. Πιο συγκεκριμένα, το

μεταρρυθμιστικό σχέδιο του ΠΑΣΟΚ προέβλεπε χορήγηση: εθνικής σύνταξης, κύριας (εργασιακής) σύνταξης, επικουρικής σύνταξης, και εφάπαξ.

Οι προτάσεις και οι παρεμβάσεις του ΠΑΣΟΚ για την προστασία του περιβάλλοντος, του οικοσυστήματος και την ποιότητα ζωής, περιλάμβαναν: τη σύζευξη της οικονομίας με το περιβάλλον και της οικολογίας με την αιεφόρο ανάπτυξη, την εφαρμογή του χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, τη βελτίωση του αστικού περιβάλλοντος, τη διατήρηση και την ανανέωση της ισορροπίας, της αρμονίας και του ποικιλόμορφου της ελληνικής φύσης, τη μάχη κατά της ρύπανσης και τη βελτίωση του περιβάλλοντος ζωής και εργασίας, την ανάπτυξη περιβαλλοντικής παιδείας και αντίστοιχο δικτύου ενημέρωσης και, τέλος, την ενίσχυση διεθνών συνεργασιών και την επικύρωση Διεθνών Συμβάσεων. Η βασική παρέμβαση για την προστασία του περιβάλλοντος θα πραγματοποιούνταν μέσω του σχεδιασμού για την οικονομική ανάπτυξη, η οποία επανακαθορίζεται στη βάση περιβαλλοντικών επιλογών και προτεραιοτήτων ώστε: να εξυπηρετεί τις πραγματικές ανάγκες των πολιτών, να μη διαταράσσει την ισορροπία των εγχώριων οικοσυστημάτων, να χρησιμοποιεί στο μέγιστο δυνατό βαθμό ανανεώσιμες μορφές ενέργειας και ήπιες τεχνολογίες, να βασίζεται στους θεσμούς της αποκέντρωσης, του δημοκρατικού προγραμματισμού και του κοινωνικού ελέγχου, να διατηρεί την πολιτισμική κληρονομιά, να κατοχυρώνει την ταυτότητα και να αναδεικνύει τις ιδιαιτερότητές της, να προωθεί τις καθαρές και αντιρρυπαντικές τεχνολογίες.

Βαθιά ήταν η πεποίθηση του ΠΑΣΟΚ για την ανάγκη να ενώσει τις δυνάμεις του με αυτές των νέων για μία πραγματική αλλαγή προς το καλύτερο. («Οι νέοι είναι το μέλλον του τόπου μας. Η νέα γενιά είναι το αύριο. Είναι η προοπτική. Η αναγέννηση της Ελλάδας είναι αδύνατη χωρίς την ουσιαστική και πρωταγωνιστική συμβολή της νεολαίας. Για το ΠΑΣΟΚ η νεολαία αποτελεί τη μεγάλη προτεραιότητα. Είναι η δύναμη της ελπίδας. Από τη νεολαία ξεκινούν οι δεσμεύσεις μας. Με τη νεολαία κατοχυρώνουμε τη νέα ελπιδοφόρα πορεία της πατρίδας μας και του ελληνισμού. Ας καλωσορίσουμε με αισιοδοξία, ας πούμε με σιγουριά και αυτοπεποίθηση καλημέρα στο νέο αιώνα»). Το ζητούμενο για το ΠΑΣΟΚ ήταν η από κοινού προσπάθεια, η πολλαπλότητα, η ποικιλία, η ιδιαιτερότητα του καθένα στο πλαίσιο μίας συλλογικότητας βασιζόμενης στην ελεύθερη βούληση και όχι στον πειθαναγκασμό. Τα βασικά δικαιώματα της νεολαίας για τα οποία το ΠΑΣΟΚ θα αγωνιζόταν ήταν: το δικαίωμα στην

προσωπικότητα, την ιδιαιτερότητα και τη διαφορά, το δικαίωμα στην πολιτική και κοινωνική συμμετοχή, το διαρκές δικαίωμα στη μόρφωση, τη γνώση, την καλλιέργεια, τον πολιτισμό, το δικαίωμα στην εκπαίδευση και την επανεκπαίδευση, το δικαίωμα σε μία ανθρώπινη και δημιουργική εργασία, το δικαίωμα στον ελεύθερο χρόνο και την ψυχαγωγία, το δικαίωμα στην πληροφόρηση.

Η καταπολέμηση της ανεργίας και του αποκλεισμού των γυναικών από την κοινωνία αποτελούσε φλέγον ζήτημα για την Ελλάδα των αρχών της δεκαετίας του 1990. Το αναχρονιστικό αυτό φαινόμενο θα αντιμετωπιζόταν με προγράμματα κατάρτισης και εξειδίκευσης των γυναικών στις νέες τεχνολογίες, με την οικονομική στήριξη των γυναικείων πρωτοβουλιών και συνεταιρισμών, με την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των εργαζόμενων γυναικών στις νέες μορφές απασχόλησης, με την ενθάρρυνση των γυναικών για συμμετοχή στην ανάπτυξη (με τη θεσμοθέτηση της συμμετοχής στα κέντρα λήψης αποφάσεων). Στην προσπάθεια αυτή θα συνεισέφεραν και τα ΜΜΕ μέσω της αναβάθμισης της ποιότητας των ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων με περιεχόμενο την προβολή της ισότιμης σχέσης των δύο φύλων, της δυνατότητας ελέγχου των διαφημίσεων από τις γυναικείες οργανώσεις, των ενημερωτικών εκπομπών για πληροφόρηση των πολιτών γύρω από τα ζητήματα ισότητας. («Στόχος του ΠΑΣΟΚ είναι η ίση συμμετοχή των γυναικών στο πολιτικό-κοινωνικό-οικονομικό γίγνεσθαι»)

«ΕΙΜΑΣΤΕ ΣΙΓΟΥΡΟΙ ΚΑΙ ΑΙΣΙΟΔΟΞΟΙ ΟΤΙ Η 10Η ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ ΘΑ ΕΙΝΑΙ ΗΜΕΡΑ ΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΛΠΙΔΑΣ ΚΑΙ Η 11Η ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ ΘΑ ΕΙΝΑΙ ΗΜΕΡΑ ΕΥΘΥΝΗΣ ΚΑΙ ΠΑΝΕΘΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΣ»

3.6 ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2009: Η ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗ ΧΩΡΙΣ ΑΦΙΣΕΣ

Αναφερόμενοι στην προεκλογική εκστρατεία του ΠΑΣΟΚ για την αναμέτρηση του 2009, ειπώθηκε ότι το ΠΑΣΟΚ, με απόφαση του Γιώργου Παπανδρέου, δεν τύπωσε αφίσες, δεν έκανε αφισοκόλληση και γενικά προτίμησε να μην τροφοδοτήσει περαιτέρω το πολωτικό κλίμα που έχουμε συνηθίσει στην Ελλάδα παραμονές εκλογών. Η απόφαση αυτή, βέβαια, υπαγορεύθηκε κυρίως από δύο λόγους: αφενός, την επιθυμία υπαγωγής της εκστρατείας στο συνολικότερο εγχείρημα της «πράσινης ανάπτυξης», η οποία σέβεται και δεν επιβαρύνει το περιβάλλον, επιβάλλει τη λελογισμένη χρήση φυσικών πόρων και μπορεί δυναμικά να προσφέρει βιώσιμες λύσεις για την έξοδο από την κρίση και, αφετέρου, την προσπάθεια διατήρησης του ενδοκομματικού ανταγωνισμού σε λογικά επίπεδα ενόψει των εκλογών. Το γεγονός ότι επρόκειτο για την πρώτη εκλογική αναμέτρηση της Μεταπολίτευσης στην οποία το ΠΑΣΟΚ θα έπαιρνε μέρος απεμπολώντας το κατεξοχήν δυνατό επικοινωνιακό του όπλο είναι από μόνο του άξιο λόγου. Την ίδια στιγμή, αντανάκλα τη γενικότερη χαλάρωση των προεκλογικών και μη επικοινωνιακών πρακτικών και ηθών που επέφερε σταδιακά η τηλεοπτική ηγεμονία.

Τον Σεπτέμβριο του 2009, το ΠΑΣΟΚ κυκλοφόρησε και δημοσίευσε στο διαδίκτυο εννέα φυλλάδια για την ενημέρωση του εκλογικού σώματος σχετικά με την τοποθέτηση και τις θέσεις του κόμματος σε κρίσιμα ζητήματα διακυβέρνησης.

Το ΠΑΣΟΚ, ως «κόμμα της Δημοκρατίας και του Σοσιαλισμού», ως «κόμμα πατριωτικό με οικουμενικές αξίες», παρουσιάστηκε στο εκλογικό σώμα έτοιμο να αναλάβει ξανά την ευθύνη της διακυβέρνησης. Τονίζοντας ότι «πιστεύουμε βαθιά στις δυνάμεις αυτού του τόπου», το ΠΑΣΟΚ έδειξε ένα πρόσωπο αποφασιστικό και αποφασισμένο που διαθέτει σχέδιο και γνώση, που γνωρίζει τα προβλήματα και προτείνει δίκαιες και ρεαλιστικές λύσεις προς το συμφέρον των πολιτών. Το ΠΑΣΟΚ παρουσίασε ένα ολοκληρωμένο σχέδιο «εθνικής ανάτασης» με συγκεκριμένους στόχους, όραμα αλλά και άμεσες λύσεις σε όλο το φάσμα της καθημερινότητας του πολίτη. Η αναζωογόνηση της οικονομίας και η δίκαιη κοινωνική αναδιανομή πρωταγωνιστούν στις δεσμεύσεις του Γ. Παπανδρέου.

Ας δούμε ένα ένα τα φυλλάδια του 2009, προσπαθώντας να αντιστοιχίσουμε τα όσα διατυπώνονται σε αυτά με τις δεσμεύσεις του ΠΑΣΟΚ στο προεκλογικό του πρόγραμμα με τίτλο «Πλαίσιο κυβερνητικού προγράμματος – Συνοπτική παρουσίαση. Πρώτα ο πολίτης»:

Σε μια περίοδο ραγδαίων αλλαγών που η Ελλάδα αντιμετωπίζει μια πολύπλευρη πολιτική, οικονομική και κοινωνική κρίση, με αίσθημα ευθύνης και σταθερή πυξίδα τις αρχές μας αναδεικνύουμε το Όραμα μας για το μέλλον. Εμπνεόμαστε και πιστεύουμε στις διαχρονικές μας αξίες.

Την ειρήνη, τη δημοκρατία, την ελευθερία, τη λαϊκή κυριαρχία και την ισότητα, την αλληλεγγύη και την κοινωνική απελευθέρωση. Κυρίαρχος στόχος του ΠΑΣΟΚ είναι μια ανθρώπινη κοινωνία που εξασφαλίζει ταυτόχρονα την οικονομική ανάπτυξη, την κοινωνική δικαιοσύνη και την περιβαλλοντική προστασία.

Με το Πρόγραμμά μας θέτουμε έξι μεγάλους εθνικούς στόχους:

- Ανάταξη της Οικονομίας.
- Πράσινη Ανάπτυξη.
- Κοινωνικό Κράτος που προσφέρει υπηρεσίες ποιότητας διασφαλίζοντας τα δικαιώματα του πολίτη.
- Επένδυση στην Παιδεία και στον Πολιτισμό.
- Πολιτικό Σύστημα και Κράτος στην υπηρεσία του πολίτη.
- Ισχυρή φωνή και θέση της Ελλάδας στην Ευρώπη και τον κόσμο- Αγώνας για μια Δημοκρατική και Κοινωνική Ευρώπη.

Στο πρώτο φυλλάδιο παρουσιάζονται πολύ συνοπτικά οι βασικές αρχές του ΠΑΣΟΚ, στις οποίες θα βασισθεί τόσο ο προεκλογικός αγώνας όσο και η κυβερνητική πολιτική, εφόσον το ΠΑΣΟΚ αναδειχθεί πρώτο κόμμα.

Το πρόγραμμα του 2009 έθεσε έξι μεγάλους εθνικούς στόχους: ανάταξη της οικονομίας, πράσινη ανάπτυξη, κοινωνικό κράτος που προσφέρει υπηρεσίες ποιότητας διασφαλίζοντας τα δικαιώματα του πολίτη, επένδυση στην Παιδεία και τον πολιτισμό, πολιτικό σύστημα και κράτος στην υπηρεσία του πολίτη και, τέλος, ισχυρή φωνή και θέση της Ελλάδας στην Ευρώπη και τον κόσμο για μία δημοκρατική και κοινωνική Ευρώπη.

Όπως υποστηρίχθηκε στις σελίδες του προγράμματος του ΠΑΣΟΚ, η επίτευξη των καίριων αυτών στόχων απαιτούσε αλλαγή στον τρόπο διακυβέρνησης, διάρθρωσης και λειτουργίας του κράτους, ουσιαστική αποκέντρωση, ενίσχυση του ρόλου της Αυτοδιοίκησης και εκδημοκρατισμό της αναπτυξιακής διαδικασίας.

Ενδιαφέρον προξενεί η διαπίστωση ότι οι αξίες της ειρήνης, της δημοκρατίας, της ελευθερίας, της λαϊκής κυριαρχίας, της ισότητας, της αλληλεγγύης, καθώς και της κοινωνικής απελευθέρωσης παραμένουν αναλλοίωτες στον χρόνο: τις συναντάμε τόσο στο πρόγραμμα και τις αφίσες του 1981 όσο και στο πρόγραμμα του 1993.

Ψηφίζουμε 5 νομοσχέδια για την ανάταξη της οικονομίας.

1. Για τη στήριξη του πραγματικού εισοδήματος, την αναδιανομή και τη φορολογική δικαιοσύνη.

- Αυξήσεις μισθών και
- συντάξεων που καλύπτουν τον πληθωρισμό.
- Έκτακτο Επίδομα Αλληλεγγύης για τις ευάλωτες ομάδες, αύξηση της επιστροφής ΦΠΑ στους αγρότες.
- Νέο φορολογικό σύστημα για φορολογική δικαιοσύνη.
Κανένα νέο φορολογικό βάρος στα μεσαία και χαμηλά εισοδήματα.
Ενιαία, προοδευτική φορολογική κλίμακα για όλα τα εισοδήματα.
Αντικατάσταση ΕΤΑΚ με προοδευτική φορολόγηση της μεγάλης και της εκκλησιαστικής περιουσίας. Φόρος κληρονομιάς και γονικών παροχών με πιο υψηλό αφορολόγητο για προστασία της μικρής ιδιοκτησίας.

2. Για την προστασία του δανειολήπτη και την καταπολέμηση της ακρίβειας.

- Πάγωμα των τιμολογίων των ΔΕΚΟ για ένα χρόνο.
- Τέλος στις αθέμιτες χρεώσεις και στους πλειστηριασμούς ακινήτων σε εξευτελιστικές τιμές.
- Δημιουργία Ειδικής Υπηρεσίας προληπτικής παρακολούθησης της αγοράς.
- Δυνατότητα ρύθμισης και απαλλαγής οφειλών σε όσους αποδεδειγμένα αδυνατούν να αποπληρώσουν τα χρέη τους.
- Αναβάθμιση Επιτροπής Ανταγωνισμού στη μάχη κατά των

3. Για τη στήριξη των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων και τη ρευστότητα στην οικονομία.

- «Πάγωμα» για ένα χρόνο των δανειακών υποχρεώσεων των επιχειρήσεων σε κρίση.
- Δυνατότητα αναχρηματοδότησης ληξιπρόθεσμων οφειλών.
- Ρευστότητα στην αγορά μέσω του ΤΕΜΠΜΕ, αξιοποιώντας τις παγωμένες εγγυήσεις από το πακέτο ρευστότητας των τραπεζών.
- Δημιουργία Ταμείου Αναχρηματοδότησης της Οικονομίας.
- Αλλαγή του ΤΕΙΡΕΣΙΑ.
- Μείωση χρονικών ορίων και διάθεσης μεταχρονολογημένων επιταγών από τράπεζες.

4. Για την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας και την προώθηση των επενδύσεων.

- Σταθερό φορολογικό πλαίσιο.
- Απλές διαδικασίες ίδρυσης και λειτουργίας επιχειρήσεων με υπηρεσίες μίας στάσης.
- Άνοιγμα των κλειστών επαγγελμάτων μετά από κοινωνικό διάλογο.

5. Για την άμεση αντιμετώπιση της κρίσης στην αγορά εργασίας.

- Άμεση ενίσχυση του Σώματος Επιθεωρητών Εργασίας.
- Αύξηση του επιδόματος ανεργίας, σταδιακά, στο 70% του βασικού μισθού.
- Ριζική αναθεώρηση του καθεστώτος ενοικίασης εργαζομένων.
- Διοχέτευση δανείων με εγγύηση του Δημοσίου σε επιχειρήσεις, που διατηρούν ή αυξάνουν τις υφιστάμενες θέσεις εργασίας.
- Κίνητρα πρόσληψης νέων, με επιδότηση ασφαλιστικών εισφορών, για τέσσερα χρόνια.
- Τέλος στους κομματικούς εκβιασμούς με τα STAGE στο Δημόσιο.
- Προγράμματα Κοινωνικής Εργασίας, ιδίως για ηλικιωμένους και ανέργους.

Το δεύτερο φυλλάδιο αφορά την οικονομική πολιτική που χάραξε το επιτελείο του ΠΑΣΟΚ για την τετραετία 2009-2013 μεσούσης της οικονομικής κρίσης. Όπως προκύπτει από το προεκλογικό του πρόγραμμα, το ΠΑΣΟΚ πρόβαλε ως πρωταρχική προτεραιότητά του την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης και

την «επαναφορά της αναπτυξιακής διαδικασίας σε ανοδική τροχιά». Στρατηγικός στόχος της οικονομικής πολιτικής θεωρήθηκε η έξοδος της χώρας από την κρίση και η διαμόρφωση των βάσεων για τις μεγάλες τομές που θα επανέφεραν την Ελλάδα σε τροχιά ανάπτυξης, σταθερότητας και κοινωνικής συνοχής.

Στήριξη του εισοδήματος με αυξήσεις μισθών και συντάξεων πάνω από τον πληθωρισμό, έκτακτο επίδομα αλληλεγγύης, μείωση του φορολογικού βάρους προς όφελος των χαμηλών και μεσαίων στρωμάτων, κανένα νέο φορολογικό βάρος στα μεσαία και χαμηλά εισοδήματα, μέτρα προστασίας των δανειοληπτών, πάγωμα των τιμολογίων των ΔΕΚΟ για ένα χρόνο, ενίσχυση της οικονομικής δραστηριότητας με αύξηση των δημοσίων επενδύσεων στο 4% του ΑΕΠ από τον πρώτο προϋπολογισμό και επιτάχυνση απορρόφησης του ΕΣΠΑ, ένεση ρευστότητας στην αγορά, αλλαγή του ΤΕΙΡΕΣΙΑ, βελτίωση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος, προστασία και ενίσχυση της απασχόλησης και στήριξης των ανέργων, «νοικοκύρεμα» στα δημόσια οικονομικά με την καταπολέμηση της σπατάλης και την ενίσχυση των φορολογικών εσόδων είναι λίγα μόνο από τα μέτρα που πρότεινε το ΠΑΣΟΚ.

Σε ό,τι αφορά τον τομέα της εργασίας, κρίθηκε απαραίτητη ή άμεση ενίσχυση του Σώματος Επιθεωρητών Εργασίας ώστε το οκτάωρο, οι υπερωρίες, η κανονική άδεια και η εφαρμογή των συλλογικών συμβάσεων να ελέγχονται και να τίθενται σε εφαρμογή. Σημαντικό μέτρο ήταν επίσης η αύξηση του επιδόματος ανεργίας σταδιακά στο 70% του βασικού μισθού. Εξίσου απαραίτητη θεωρήθηκε η ριζική αναθεώρηση του καθεστώτος ενοικίασης εργαζομένων. Ακόμη, υπήρξε δέσμευση για την παροχή κινήτρων πρόσληψης νέων με πρόγραμμα επιδότησης των ασφαλιστικών εισφορών για 4 χρόνια, για την κατάργηση κομματικών εκβιασμών αναφορικά με τα stages και των άλλων τοποθετήσεων στο Δημόσιο, για την προώθηση προγραμμάτων κοινωνικής εργασίας στη βάση πραγματικών αναγκών, διαφάνειας και κοινωνικών κριτηρίων, για την αποτροπή της προσχηματικής εκμετάλλευσης της κρίσης με στόχο τη μείωση της απασχόλησης, καθώς και για την αναπλήρωση στο μέγιστο δυνατό βαθμό του εισοδήματος των εργαζομένων. Δόθηκε επίσης υπόσχεση για ενίσχυση της προστασίας και των δικαιωμάτων των εργαζομένων και των ανέργων για μία περισσότερο δημοκρατική ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων στο πλαίσιο μιας νέας εθνικής κοινωνικής συμφωνίας.

Περαιτέρω το ΠΑΣΟΚ πρότεινε: επανασύσταση και εκσυγχρονισμό των μηχανισμών εποπτείας της λειτουργίας της αγοράς εργασίας, καταπολέμηση της αδήλωτης εργασίας με την πλήρη αξιοποίηση των δυνατοτήτων της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης και την αναθεώρηση της μεταναστευτικής πολιτικής, ριζική αναθεώρηση της νομοθεσίας για την ενοικίαση εργαζομένων, ενίσχυση των συλλογικών διαπραγματεύσεων σε όλα τα επίπεδα, ενίσχυση του συστήματος προστασίας των εργαζομένων από τις ομαδικές απολύσεις, επέκταση των θεμελιωδών εγγυήσεων της εργατικής νομοθεσίας για κάθε μορφή απασχόλησης, σταδιακή αύξηση του επιδόματος ανεργίας στο 70% του βασικού μισθού και ουσιαστική σύνδεση με πολιτικές ένταξης στην αγορά εργασίας.

Τέλος, το φορολογικό απασχόλησε ιδιαίτέρως το επιτελείο του ΠΑΣΟΚ που σχεδίασε το πρόγραμμα του 2009. Για τον λόγο αυτό, προτάθηκε η εφαρμογή ενός απλού και σταθερού φορολογικού πλαισίου ικανού να εγγυάται δικαιοσύνη, αποτελεσματικότητα, διαφάνεια και ελαχιστοποίηση του διοικητικού βάρους, η κωδικοποίηση και η απλοποίηση της φορολογικής νομοθεσίας και η σύνταξη νέου ενιαίου Κώδικα φορολογικής νομοθεσίας. Η κατάργηση σειράς χαριστικών-πελατειακών φοροαπαλλαγών και ρυθμίσεων που είχε καθιερώσει η Ν.Δ. την περασμένη πενταετία (λ.χ. η φορολόγηση των συναλλαγών με offshore εταιρείες) φάνταζε αν μη τι άλλο ένα πρώτο βήμα για την απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης. Ακόμη, η εφαρμογή του καθολικού «πόθεν έσχες», η επόπτευση της αγοράς των καυσίμων μέσω του διαδικτύου για την πάταξη του λαθρεμπορίου, η διασύνδεση του TAXIS/ICIS με τις βάσεις δεδομένων των φορέων κοινωνικής ασφάλισης ώστε να περιορισθεί η φοροδιαφυγή και η εισφοροδιαφυγή συνιστούν αναμφίβολα καινοτόμες προτάσεις για τα ελληνικά δεδομένα.

Κάθε ευρώ που επενδύεται στην Παιδεία, είναι επένδυση για το μέλλον της Ελλάδας.

Επενδύουμε το 5% του Α.Ε.Π. σε βάθος τετραετίας στην Παιδεία με 1δισ ευρώ επιπλέον από τον πρώτο προϋπολογισμό.

Με τα χρήματα αυτά, χρηματοδοτούμε τομείς:

- Νέοι δημόσιοι παιδικοί σταθμοί και κίνητρα για τη δημιουργία πιστοποιημένων δομών φροντίδας παιδιών σε επιχειρήσεις και χώρους δουλειάς.
- Η τσάντα του μαθητή να μένει στο σχολείο.
Ολοήμερα ποιοτικά σχολεία παντού, που θα απαλλάσσουν τους γονείς από την ανάγκη να διαβάσουν το παιδί τους και θα ελαχιστοποιούν την ανάγκη φροντιστηρίων. Δίνουμε έτσι στα παιδιά τον ελεύθερο χρόνο που χρειάζονται και ανακουφίζουμε την οικογένεια.
- Πιστοποίηση ξένης γλώσσας και πληροφορικής στην τρίτη γυμνασίου.
- Πανελλήνιες εξετάσεις για την απόκτηση Εθνικού Απολυτηρίου, που θα είναι το διαβατήριο για κάθε παιδί στο Πανεπιστήμιο.
- Τεχνολογική επανάσταση στην εκπαίδευση. Φορητός υπολογιστής, ηλεκτρονικό βιβλίο και δωρεάν γρήγορη πρόσβαση στο διαδίκτυο για κάθε μαθητή και κάθε φοιτητή.

Στο τρίτο φυλλάδιο παρατίθενται οι προτάσεις του ΠΑΣΟΚ για τον τομέα της Παιδείας.

Το ΠΑΣΟΚ έδειξε μέσα από τις προγραμματικές θέσεις του 2009 να επενδύει στον άνθρωπο, τη γνώση και τη δημιουργικότητα, την ικανότητα καινοτομίας, επιχειρηματικής πρωτοβουλίας και απασχόλησης κάθε ατόμου ανάλογα με τις κλίσεις, τα ενδιαφέροντα, τις ικανότητες, το ταλέντο και τις γνώσεις του ανεξαρτήτως καταγωγής, κοινωνικής και γεωγραφικής προέλευσης, φύλου, θρησκείας ή κομματικής ένταξης. Το ΠΑΣΟΚ εγγυήθηκε στη νέα γενιά και σε κάθε οικογένεια να προσφέρει τη δημόσια δωρεάν Παιδεία: ένα εκπαιδευτικό σύστημα στηριγμένο στην ποιότητα και στην αξιολόγηση, όπου οι σύγχρονες υποδομές, η πληροφορική και οι νέες τεχνολογίες θα είναι αυτονόητη καθημερινότητα στο σχολείο και στο Πανεπιστήμιο με τον απαραίτητο εξοπλισμό (φορητός υπολογιστής, ηλεκτρονικό βιβλίο και γρήγορη δωρεάν πρόσβαση στο διαδίκτυο για κάθε μαθητή και φοιτητή). Πάνω από όλα το ΠΑΣΟΚ εγγυήθηκε τη συνεχή αύξηση της χρηματοδότησης για την Παιδεία ώστε να επιτευχθεί ο στόχος του 5% του ΑΕΠ στο τέλος της τετραετίας. Τον πρώτο χρόνο η αύξηση αυτή θα άγγιζε το 1 δισ ευρώ. Το όραμα του ΠΑΣΟΚ υπήρξε η από κάθε άποψη αναγέννηση της Παιδείας.

Σε αυτή τη λογική οι αλλαγές που θα πραγματοποιούσε το ΠΑΣΟΚ θα ξεκινούσαν από την προσχολική αγωγή και εκπαίδευση, η οποία θα γινόταν δημόσιο αγαθό.

Η απόκτηση διεθνώς αναγνωρισμένων πιστοποιητικών επάρκειας στη χρήση του διαδικτύου και των ξένων γλωσσών για τους μαθητές Γυμνασίου (στο πλαίσιο του σχολείου) αποτελεί πρωτοφανή δέσμευση για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Ως το τέλος της νέας τετραετίας, το ΠΑΣΟΚ υπολόγιζε ότι το ολοήμερο σχολείο θα είναι βασικός τύπος σχολείου σε όλες τις βαθμίδες.

Παράλληλα, ένα σύγχρονο σύστημα Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης για παιδιά με αναπηρία αποτελούσε επιτακτική ανάγκη (παροχή τεχνολογικών και τεχνικών βοηθημάτων στους μαθητές με αναπηρία, υποστήριξη ειδικού προγράμματος φοιτητών με αναπηρία, διαπολιτισμική εκπαίδευση). Το Εθνικό Απολυτήριο βρέθηκε επίσης στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του ΠΑΣΟΚ. Η απόκτηση του απολυτηρίου πραγματοποιείται μετά από γενικές και αντικειμενικές εξετάσεις σε επιλεγμένο αριθμό μαθημάτων. Για τη βελτίωση της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης στο Λύκειο αποφασίσθηκε να αναμορφωθούν τα προγράμματα σπουδών με εισαγωγή μαθημάτων επιλογής και σταδιακό περιορισμό των γνωστικών αντικειμένων χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μειώνεται ο συνολικός χρόνος εργασίας στο σχολείο, και να ενισχυθεί η σχολική ζωή με αθλητικές, περιβαλλοντικές, πολιτιστικές και κοινωνικές δραστηριότητες. Σε ό,τι αφορά το αυτοδύναμο Τεχνολογικό και Επαγγελματικό Λύκειο, αυτό προβλήθηκε ως διεύρυνση των παρεχόμενων επιλογών για τους μαθητές σε προγράμματα και εκπαιδευτικές διαδρομές, με την αναδιοργάνωση της τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης και τη δημιουργία αυτοδύναμου Τεχνολογικού Λυκείου.

Η αλλαγή του συστήματος εξετάσεων με στόχο να εξαλειφθεί η ανάγκη της προετοιμασίας με φροντιστήρια αλλά και της ανούσιας αποστήθισης αποτελεί σημαντική τομή. Το σχέδιο του ΠΑΣΟΚ για αδιάβλητες εξετάσεις με θέματα σταθμισμένης δυσκολίας είναι πρωτότυπο και ρεαλιστικό. Στο πλαίσιο του εν λόγω σχεδίου, τα ΑΕΙ και τα ΤΕΙ θα θέτουν τους όρους εισαγωγής με βάση το Εθνικό Απολυτήριο. Ο υποψήφιος θα εισάγεται στη Σχολή ή το πανεπιστήμιο, όχι στο Τμήμα, προσφέροντάς του έτσι μεγαλύτερο εύρος επιλογών.

Όσον αφορά το ακαδημαϊκό περιβάλλον, κατέστη σαφές ότι το ΠΑΣΟΚ στόχευε σε αυτοτελή και αυτοδιοικούμενα ΑΕΙ και ΤΕΙ με ισχυρή κρατική χρηματοδότηση, μηχανισμούς λογοδοσίας και αυτοδιαχείριση, η οποία θα

αποτελεί υπόδειγμα διαφάνειας. Σε όλα αυτά έρχεται να προστεθεί η ανάγκη λειτουργίας ενημερωμένων βιβλιοθηκών, η ψηφιοποίηση των διδακτικών συγγραμμάτων, η πρόσβαση σε διεθνείς βάσεις δεδομένων και περιοδικών, η λειτουργία εργαστηρίων πληροφορικής και η πρόσβαση στο γρήγορο διαδίκτυο. Η αξιολόγηση των πανεπιστημίων θα πραγματοποιείται με βάση τους στόχους που κάθε ίδρυμα έχει δημοσιοποιήσει και έχει συμφωνήσει με την πολιτεία.

Η διά βίου μάθηση για τον πολίτη και τον εργαζόμενο, η κατάρτιση των εργαζομένων εντός των επιχειρήσεων, η επιδότηση εκπαιδευτικών δανείων για άνεργους νέους, η ενίσχυση των κινήτρων των επιχειρήσεων για την συνεχιζόμενη κατάρτιση του προσωπικού τους, η επέκταση των Κέντρων Εκπαίδευσης Ενηλίκων, καθώς και η ενίσχυση του Ανοικτού Πανεπιστημίου και η αξιοποίηση των δυνατοτήτων της εξ' αποστάσεως μάθησης συντελούν στην υλοποίηση του σχεδίου του ΠΑΣΟΚ για ένα σύγχρονο, ενιαίο και ανοιχτό σε όλους εκπαιδευτικό σύστημα. («Πιστοποιούμε προσόντα που αποκτώνται με επαγγελματική κατάρτιση και άτυπες μορφές μάθησης. Αξιοποιούμε τις δυνατότητες»).

Στο πεδίο της έρευνας, το ΠΑΣΟΚ δεσμεύθηκε για τη σταδιακή αύξηση της συνολικής χρηματοδότησης ώστε αυτή να φτάσει το 2% του ΑΕΠ στο τέλος της επερχόμενης τετραετίας. Το μεγαλύτερο μέρος της χρηματοδότησης θα προέρχεται από το δημόσιο προϋπολογισμό στο πλαίσιο ενός εθνικού στρατηγικού σχεδίου, με εξορθολογισμό και λειτουργική ενοποίηση των δημόσιων ερευνητικών κέντρων και της πανεπιστημιακής έρευνας. Το πρόγραμμα για την προώθηση της έρευνας θα έδινε έμφαση στην ενδυνάμωση και την ανάπτυξη του ερευνητικού δυναμικού γύρω από συγκεκριμένους άξονες σε σύμπραξη με τον παραγωγικό τομέα αλλά και τον τομέα των δημόσιων αγαθών (υγεία, περιβάλλον). Η ενίσχυση και η ανάπτυξη του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού με στόχο την αύξηση του αριθμού των ερευνητών, την προσέλκυση των ερευνητών της διασποράς, την αναγνώριση της ποιότητας του παραγόμενου ερευνητικού έργου θα ήταν απαραίτητα μέτρα για την επίτευξη του στόχου.

Οι καταστροφές του 2009 είναι για όλους μας το τέλος μίας εποχής στην οποία ό,τι δεν γινόταν τιμémντο, γινόταν στάχτη.

Σήμερα χρειάζεται μία νέα αρχή. Να προστατεύσουμε και να αναδείξουμε τον φυσικό μας πλούτο.

Υλοποιούμε δραστικά μέτρα:

1. Νέο αναπτυξιακό πρότυπο για τη χώρα, η Πράσινη Ανάπτυξη, που αξιοποιεί τα συγκριτικά πλεονεκτήματα

της χώρας με απόλυτο σεβασμό στο περιβάλλον.

2. Νέα ενεργειακή πολιτική. 20% της ενέργειας να προέρχεται από Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας το 2020.

3. Αναθεώρηση του Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού για φιλικά προς το περιβάλλον κτίρια με βιο-κλιματικές προδιαγραφές.

4. Βιώσιμη χρήση των υδατικών πόρων με προσαρμογή στα δεδομένα της κλιματικής αλλαγής.

5. Δημιουργία ελεύθερων χώρων πρασίνου. Αύξηση του πρασίνου ανά κάτοικο κατά 20% μέσα σε μια τετραετία.

6. Εθνικό Σχέδιο Δράσης για προστασία και αποκατάσταση δασών. Προτεραιότητα στην πρόληψη.

7. Καμία ανοχή στην καταπάτηση των δασικών εκτάσεων. Τέρμα στην ανομία και στην έλλειψη σχεδιασμού.

8. Ισχυρό και αποτελεσματικό σώμα Επιθεωρητών Περιβάλλοντος για την πάταξη του περιβαλλοντικού εγκλήματος.

9. Δημιουργία «Πράσινου» Ταμείου για τη βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος.

10. Πράσινοι Εθνικοί Λογαριασμοί για την καταγραφή του φυσικού μας πλούτου.

11. Το Υπ. Περιβάλλοντος δυνατό και οριζόντιο Υπουργείο.

Το τέταρτο φυλλάδιο μάς εισάγει στην καρδιά της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ για το περιβάλλον. Στον τομέα της περιβαλλοντικής προστασίας, το ΠΑΣΟΚ θα έδειχνε «μηδενική ανοχή σε καταπατήσεις και αυθαίρετες κατασκευές σε δασικές και προστατευόμενες περιοχές με τη σταδιακή κατάργηση της εκτός σχεδίου δόμησης με συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα». Η εξοικονόμηση του πόσιμου νερού και η εφαρμογή προγραμμάτων προστασίας για τα ποτάμια και τις λίμνες εντάχθηκαν στις πολιτικές και τεχνικές εξοικονόμησης των υδάτινων πόρων του ΠΑΣΟΚ για τον αγροτικό, τουριστικό, βιομηχανικό και αστικό τομέα που θα πραγματοποιούνταν με ολοκληρωμένα προγράμματα αποκατάστασης επιφανειακών υδάτων και υδροφόρων οριζόντων. Στόχος του ΠΑΣΟΚ υπήρξε η μείωση των καμένων εκτάσεων, η κατά προτεραιότητα προστασία των πλέον πολύτιμων χερσαίων οικοσυστημάτων ή αυτών που παρέχουν σημαντικές

υπηρεσίες στο κοινωνικό σύνολο και η αποφυγή πρόκλησης καταστροφών σε περιουσίες και υποδομές. Για τον λόγο αυτό, το κόμμα δεσμεύθηκε για τα κατωτέρω: άμεση εκπόνηση εθνικού και περιφερειακών σχεδίων πρόληψης δασικών πυρκαγιών, αξιοποίηση των σύγχρονων τεχνικών μέσων (π.χ. δορυφορικά συστήματα εντοπισμού εστιών δασικών πυρκαγιών), μηχανισμό άμεσης ενημέρωσης των τοπικών δυνάμεων, άμεση ολοκλήρωση των καθαρισμών σε δασικές περιοχές, καθαρισμοί βιομάζας και σκουπιδιών σε επικίνδυνες περιοχές, κινητοποίηση Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων σε δράσεις πρόληψης και ενημέρωσης. Η αναστολή έκδοσης οικοδομικών αδειών και η απαγόρευση εκτέλεσης εργασιών έως ότου κυρωθούν οι σχετικοί δασικοί χάρτες (με κάποιες εξαιρέσεις οι οποίες θα περιγράφονται στο νομοσχέδιο), ήταν ένα εχέγγυο για την εφαρμογή του μεγάλου σχεδίου του ΠΑΣΟΚ για το περιβάλλον. Εξίσου σημαντικά θα αποδεικνύονταν μέτρα όπως η μείωση της παραγωγής αποβλήτων, η επαναχρησιμοποίηση και η ανακύκλωση των απορριμμάτων με σύγχρονες υποδομές και υπηρεσίες με συστήματα ανακύκλωσης (με τη συμμετοχή των ΟΤΑ), η ενεργειακή αξιοποίηση των υπολειμμάτων με εφαρμογή των βέλτιστων τεχνολογικών μεθόδων κατά περίπτωση.

Η προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος, η οποία συμβάλλει στην εθνική, περιφερειακή και νησιωτική οικονομική ανάπτυξη, βελτιώνει την ποιότητα ζωής και προασπίζει το ιδιαίτερο φυσικό κάλλος και την πολιτιστική κληρονομιά της χώρας δεν θα μπορούσε να διαφύγει της προσοχής του ΠΑΣΟΚ. Η πρόθεσή του για ανάπτυξη θαλάσσιου χωροταξικού σχεδιασμού, εκσυγχρονισμό των λιμενικών υποδομών και δημιουργία σύγχρονων επιβατικών σταθμών σε όλη την περιφέρεια επιβεβαιώνει την ευαισθητοποίηση του ΠΑΣΟΚ σε θέματα οικολογικού ενδιαφέροντος. Στον τομέα της ναυτιλίας, η μετεξέλιξη του Πειραιά σε διεθνές ναυτιλιακό κέντρο και η στήριξη της ελληνικής σημαίας ήταν ζωτικής σημασίας. Το κράτος, από πλευράς του, θα έπρεπε να θεσπίσει κίνητρα για την παραμονή των ναυτικών στο δύσκολο αυτό επάγγελμα. Απαραίτητες θα ήταν και οι διαρθρωτικές αλλαγές για την αυτόνομη οργάνωση, διοίκηση και λειτουργία των λιμένων και των αξιοκρατικά στελεχωμένων δημόσιων λιμενικών αρχών.

7 λόγοι για τους οποίους στις 4 Οκτώβρη θα ψηφίσουμε ΠΑΣΟΚ.

1. γιατί ήρθε η ώρα να βάλουμε τέλος στην παρακμή που ζούμε.
2. γιατί ο ξεπεσμός της πολιτικής, η απαξίωση των θεσμών και η κοινωνική αποσύνθεση δε θα σταματήσουν απλώς όταν περάσει η κρίση.
3. γιατί χρειαζόμαστε ηγεσία που σέβεται τον πολίτη και έχει όραμα για το μέλλον μας.
4. γιατί η αγορά χρειάζεται να κρατηθεί ζωντανή και να αυξηθεί η αξία του χρήματος στα χέρια του καταναλωτή.
5. γιατί από το οικονομικό αδιέξοδο θα βγούμε μόνο μέσα από την ανάπτυξη, τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και τη δημιουργία νέου πλούτου στη χώρα.
6. γιατί για να πάμε μπροστά χρειαζόμαστε ένα κράτος δικαίου και διαφάνειας.
7. γιατί έχουμε τις δυνατότητες και μπορούμε να χτίσουμε ένα καλύτερο αύριο.

Στο πέμπτο φυλλάδιο παρατίθενται επτά λόγοι για τους οποίους το εκλογικό σώμα θα έπρεπε να ψηφίσει το ΠΑΣΟΚ στις εθνικές εκλογές της 4ης Οκτωβρίου 2009. Ο σχολιασμός μας μπορεί να περιορισθεί στην παράθεση του εξής αποσπάσματος από το πρόγραμμα του 2009:

«Η διακυβέρνηση της Ν.Δ τα τελευταία έξι χρόνια (2004-2009) γύρισε τη χώρα πίσω, μας οδήγησε σε οικονομική και κοινωνική κρίση πριν τη διεθνή κρίση, άφησε τους πολίτες απροστάτευτους, την κοινωνία ανοχύρωτη και την οικονομία σε αδιέξοδο. Ήρθε η ώρα να βάλουμε τέλος στην γενικευμένη παρακμή των τελευταίων έξι χρόνων. Ήρθε η ώρα να βάλουμε την Ελλάδα σε μια νέα πορεία προόδου και δημιουργίας. Τώρα είναι η ώρα να πάμε μπροστά. Η ψήφος στο ΠΑΣΟΚ στις 4 Οκτωβρίου θα ανοίξει το δρόμο για τη δημοκρατική και κοινωνική αλλαγή. Μαζί μπορούμε, και μαζί θα πετύχουμε»

Τίποτα δεν θα αλλάξουμε στον τόπο μας, αν δεν αλλάξουμε το κράτος. Χρειαζόμαστε ένα κράτος φιλικό προς τον πολίτη. Που λειτουργεί με διαφάνεια.

Χτίζουμε... ένα κράτος διαφάνειας, με πολιτικό σύστημα πραγματικά αυτόνομο.

- Νέος εκλογικός νόμος που σπάει τις αχανείς εκλογικές περιφέρειες, μειώνει δραστικά τις εκλογικές δαπάνες και επιφέρει γερό χτύπημα στο «μαύρο» πολιτικό χρήμα.
- Αναμόρφωση του θεσμού του «πόθεν έσχες», ώστε να κατάσχονται υπέρ του Δημοσίου όσα περιουσιακά στοιχεία δεν δηλώνονται.
- Υποχρεωτική δημοσιοποίηση στο διαδίκτυο όλων των υπογραφών υπουργών και των πράξεων Δημοσίου και Αυτοδιοίκησης.

Χτίζουμε... ένα κράτος που λειτουργεί αποτελεσματικά υπέρ του πολίτη.

- Ηλεκτρονική διακυβέρνηση παντού.
- ΚΕΠ παντού. Όλες οι υποθέσεις των πολιτών μέσω ΚΕΠ.
- Ετήσιος γενικός διαγωνισμός από το ΑΣΕΠ για την πρόσληψη όλων των μόνιμων στελεχών του Δημοσίου.
- Δραστικός περιορισμός της συνυπογραφής και της συναρμοδιότητας.
- Αλλαγή στη σύνθεση των πειθαρχικών συμβουλίων στο Δημόσιο, ώστε οι ελεγχόμενοι να μην προέρχονται από την ίδια Υπηρεσία με τους πειθαρχικούς ελεγκτές.

Το έκτο κατά σειρά φυλλάδιο καταπιάνεται με το εγχείρημα της αναδιαμόρφωσης του κράτους ώστε η λειτουργία του να χαρακτηρίζεται από αποτελεσματικότητα και διαφάνεια.

Δεδομένου ότι στην Ελλάδα του 2009 ήταν απαραίτητη η ανασύνταξη του κράτους, της Διοίκησης και της Αυτοδιοίκησης, η ενίσχυση των δημοκρατικών θεσμών, η αποκατάσταση της ανεξαρτησίας της Δικαιοσύνης, η ενδυνάμωση των ανεξάρτητων αρχών, ο σωστός σχεδιασμός ριζικών αλλαγών για την αντιμετώπιση της διαφθοράς, την εμπέδωση της διαφάνειας και της λογοδοσίας στην άσκηση της εξουσίας και στην αποκατάσταση της αυτονομίας του πολιτικού συστήματος γενέει, το ΠΑΣΟΚ πρότεινε ένα συνεκτικό και ολοκληρωμένο σχέδιο για τη δημοκρατική ανασύνταξη του κράτους και του πολιτικού συστήματος. Το περιεχόμενο του προγράμματος αποτελεί προϋπόθεση για τη στήριξη της «πράσινης ανάπτυξης», την κατοχύρωση της κοινωνικής δικαιοσύνης, την επένδυση στην παιδεία, την υγεία και τον

πολιτισμό, για ένα κράτος δικαίου το οποίο θα εγγυάται την ανεμπόδιστη άσκηση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών όλων των πολιτών.

Η αναβάθμιση των Κέντρων Εξυπηρέτησης Πολιτών (ΚΕΠ) σε κέντρα ολοκληρωμένης εξυπηρέτησης θα ήταν ένα σημαντικό βήμα προς την αποκέντρωση της γραφειοκρατίας.

Η αλήθεια είναι...
ότι το 2008 οι ανασφάλιστοι ξεπέρασαν το 1.000.000 .

Η αλήθεια είναι... ότι από το 2004 το κόστος ζωής μιας μέσης οικογένειας αυξήθηκε το μήνα 555 €.

Η αλήθεια είναι... ότι από το 2004 και κάθε χρόνο μειώνονται τα χρήματα για έργα στην περιφέρεια

από 5% σε 3,4% του Α.Ε.Π.

Τέλος, στο έβδομο, όγδοο και δέκατο φυλλάδιο παρατίθενται με πολύ απλό τρόπο ορισμένα παραδείγματα από την καθημερινή ζωή τα οποία σκιαγραφούν τη δύσκολη συγκυρία της κρίσης στην οποία είχε ήδη εισέλθει και η χώρα. Τα απογοητευτικά στατιστικά δεδομένα αποτελούν, κατά το ΠΑΣΟΚ, αποτέλεσμα των εσφαλμένων κινήσεων και επιλογών της Ν.Δ. την περίοδο 2004-2009. Οι

επιλογές αυτές καταδίκασαν τη χώρα σε στασιμότητα και τέλμα, ενώ ενέτειναν τις γνωστές σε όλους παθογένειες του ελληνικού πολιτικού και κομματικού συστήματος (διαπλοκή, διαφθορά, αναξιοκρατία, χρηματισμός, κρατισμός, σκάνδαλα).

Η εκτίμησή μας είναι ότι, ενώ τα φυλλάδια εν γένει δεν διαθέτουν το απαιτούμενο βάρος ώστε να υποκαταστήσουν τις αφίσες σε αποτελεσματικότητα και αισθητική, ωστόσο, όσα εξετάσαμε πιο πάνω συγκεντρώνουν τις εξής αρετές: ευστοχία, λακωνικότητα, αμεσότητα, καλαισθησία και σαφήνεια. Ως εκ τούτου, δεν μπορούμε παρά να θεωρήσουμε ότι εξυπηρετούν, αν μη τι άλλο, τον πρωταρχικό τους στόχο: να ενημερώσουν το εκλογικό σώμα σχετικά με τις θέσεις και την πολιτική του ΠΑΣΟΚ για την τετραετία 2009-2013. Το γεγονός ότι τα εν λόγω φυλλάδια αναρτήθηκαν στην ιστοσελίδα του ΠΑΣΟΚ μάς επιτρέπει να κάνουμε δύο ακόμη σκέψεις: αφενός, μία τέτοια κίνηση συνεπάγεται για τον ψηφοφόρο τη δυνατότητα πρόσβασης και άμεσης επαφής με το κόμμα που υποστηρίζει, χωρίς τη διαμεσολάβηση άλλου φορέα ο οποίος θα μπορούσε να δράσει στρεβλωτικά, αφετέρου, το διαδίκτυο, ιδιαίτερα δημοφιλής πηγή ενημέρωσης για όλες τις ηλικίες και κυρίως τους νέους, ενθαρρύνει την έκθεση της νεολαίας σε κάθε είδους μηνύματα, συνεπώς και στα πολιτικά μηνύματα των κομμάτων. Θεωρούμε λοιπόν ότι ο ρόλος του διαδικτύου στην προεκλογική εκστρατεία του ΠΑΣΟΚ, το διαδικτυακό «άνοιγμα» προς τον ψηφοφόρο, ανεξαρτήτως προέλευσης, βαθμού εμπλοκής και ηλικίας, ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκά για το κόμμα στις εκλογές του 2009.

«ΑΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΚΑΤΙ ΔΙΑΚΡΙΤΟ, ΚΑΤΙ ΠΟΥ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΑ ΞΕΧΩΡΙΖΕΙ ΤΙΣ ΔΥΟ ΜΕΓΑΛΕΣ ΠΑΡΑΤΑΞΕΙΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ, ΕΙΝΑΙ ΑΥΤΗ Η ΔΙΑΦΟΡΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΘΕΜΑ, ΜΙΑ ΔΙΑΡΚΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΕΚΔΟΧΕΣ ΤΟΥ ΝΕΟΣΥΝΤΗΡΗΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΝΟΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, Ο ΟΠΟΙΟΣ ΦΟΡΕΣ ΧΑΝΕΤΑΙ ΣΕ ΠΛΗΘΟΣ ΜΙΚΡΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΟΤΕ ΑΝΑΔΕΙΚΝΥΕΤΑΙ ΜΕΓΑΛΕΙΩΔΗΣ ΚΑΙ ΙΚΑΝΟΣ ΓΙΑ ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΙΔΕΕΣ ΜΕΓΑΛΕΣ»

ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι σελίδες που ακολουθούν συνιστούν μία σύνοψη των όσων πραγματευθήκαμε πιο πάνω και ένα είδος απολογισμού, υπό την έννοια ότι μας ενδιαφέρει να διαπιστώσουμε κατά πόσο τα ερωτήματα που θέσαμε και οι υποθέσεις που διατυπώσαμε στην εισαγωγή αυτής της εργασίας επαληθεύονται.

Η προσπάθειά μας στηρίχθηκε σε τρεις συνιστώσες: τη θεωρητική, την ιστορική και την πρακτική.

Σε ό,τι αφορά τον πρώτο άξονα, ο οποίος σχετίζεται με την προσέγγιση της πολιτικής επικοινωνίας, της πολιτικής διαφήμισης, του πολιτικού μάρκετινγκ, και της προεκλογικής εκστρατείας, είδαμε ότι:

Η διαμεσολαβημένη επικοινωνία αυτή καθαυτή συνιστά μορφή κοινωνικής οργάνωσης που αποτελείται τόσο από τις σχέσεις μέσωσ επικοινωνίας-ακροατηρίου όσο και από τη φύση και την επιρροή των μηνυμάτων που διακινούνται μέσω των διαφόρων επικοινωνιακών διαύλων.

Στο πλαίσιο της κοινωνίας της πληροφορίας, η πολιτική διαφήμιση κατέλαβε περίοπτη θέση στο επικοινωνιακό πεδίο. Η ανάδειξη νέων μέσωσ με την παράλληλη αποδυνάμωση παλαιότερων συνδέεται άρρηκτα με τις νέες συνθήκες που επέφερε η επέλαση των ηλεκτρονικών ΜΜΕ. Βαθμιαία, η πολιτική διαφήμιση ευθυγραμμίστηκε με τις τάσεις που επέβαλε η εμπορική διαφήμιση καταναλωτικών προϊόντων. Με αυτόν τον τρόπο, η πολιτική διαφήμιση τείνει να καταστεί η κυρίαρχη μορφή πολιτικής επικοινωνίας. Ένας από τους ζωτικούς σκοπούς της είναι ο προσανατολισμός των ψηφοφόρων προς μία επιλογή με την παράλληλη απόρριψη των υπολοίπων.

Παράλληλα, η προεκλογική εκστρατεία έχει καταστεί εδώ και αρκετές δεκαετίες αναπόσπαστο κομμάτι της επικοινωνιακής διαδικασίας. Συγκυριακοί παράγοντες, όπως η ειδησεογραφία, η θεσμική και η εκλογική θέση, αλλά και δομικοί παράγοντες, όπως η δομή του κοινοτικού συστήματος ή ο χαρακτήρας του μηχανισμού που διεκπεραιώνει την εκστρατεία, καθώς και οι μεταβολές της πολιτικής κουλτούρας επιδρούν στις στρατηγικές επιλογές των κομμάτων. Σταδιακά, ο έλεγχος της εκστρατείας πέρασε από τα κόμματα στους επαγγελματίες της διαφήμισης και του μάρκετινγκ. Οι επαγγελματίες της πολιτικής διαφήμισης, διαφημιστές και σύμβουλοι επικοινωνίας, αποδίδουν

ιδιαίτερη σημασία και επενδύουν στη διαφορετικότητα του κόμματος το οποίο έχουν αναλάβει να προβάλουν. Για τον σκοπό αυτό, χρησιμοποιούν συμβολισμούς, επικαλούνται το συναίσθημα των ψηφοφόρων, αξιοποιούν τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες οι εκλογείς ανήκουν ή θα ήθελαν να ανήκουν και χτίζουν την εικόνα του κόμματος προσδίδοντάς του κύρος και γόητρο.

Αναφορικά με τη διαπλοκή τηλεόρασης και πολιτικής, η τηλεόραση συνεισφέρει στη σωστή διαχείριση των εντυπώσεων που αποκομίζουν οι ψηφοφόροι για τους υποψηφίους, εντυπώσεις οι οποίες ελέγχονται στενά από επιτελεία ειδικών και οι οποίες συμβάλλουν στη διατήρηση της απόστασης μεταξύ υποψηφίων και ψηφοφόρων.

Στη χώρα μας, οι πολιτικοί δείχνουν να επιδιώκουν εναγωνίως την προβολή τους στα τηλεοπτικά κανάλια θεωρώντας προφανώς ότι με αυτόν τον τρόπο επαυξάνουν το κύρος και τη δημοτικότητά τους. Η ολοένα και στενότερη σύνδεση πολιτικής-τηλεόρασης αποδεικνύει ότι η προεκλογική εκστρατεία και η τηλεόραση είναι φτιαγμένες η μία για την άλλη, καθώς και οι δύο βασίζονται στη δραματοποίηση, τη σύγκρουση και τη ρητορεία. Η προσωπική απήχηση κάθε πολιτικού καταγράφεται πλέον σε ποσοστά τηλεθέασης καθώς η τηλεόραση αναζητά πρόσωπα και όχι αφηρημένες έννοιες ή επεξεργασμένες προγραμματικές θέσεις με αποτέλεσμα η προεκλογική εκστρατεία να εστιάζει πρωτίστως στο προσωπικό χάρισμα κάθε υποψηφίου.

Ένα σημαντικό ζήτημα που ανακύπτει είναι η επιρροή των μέσων στην πολιτική συμπεριφορά του ακορατηρίου. Το άτομο έχει στη διάθεσή του δύο τρόπους για να προστατευθεί από τη χειραγωγική επιρροή των ΜΜΕ. Από τη μία πλευρά, τα μηνύματα των ΜΜΕ παραλαμβάνονται από το κοινό διαμέσου των «καθοδηγητών γνώμης» με αποτέλεσμα τα μηνύματα να μην είναι πρωτογενή και να έχουν υποστεί σχετική επεξεργασία, από την άλλη, η ψυχολογική προδιάθεση των ατόμων λειτουργεί αποφασιστικά για την επιλογή ή την απόρριψη των μηνυμάτων, επιβεβαιώνεται δηλαδή ότι τα ΜΜΕ έχουν περιορισμένες επιδράσεις στο κοινό. Αυτό σημαίνει ότι τα ΜΜΕ ενισχύουν μερικώς ή επανενεργοποιούν τις υπάρχουσες απόψεις ή στάσεις για τους πολιτικούς, τα κόμματα και την πολιτική.

Η συζήτηση για τις αρνητικές επιδράσεις της τηλεόρασης εγείρει και το ζήτημα της πολιτικής συμμετοχής, δεδομένης της αύξησης του πολιτικού κυνισμού,

της αλλοτρίωσης και, εντέλει της απομάκρυνσης του εκλογικού σώματος από τα κόμματα.

Η μελέτη του ιστορικού πλαισίου (κεφάλαιο 2) μάς αποκάλυψε τη φύση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας αλλά και τις πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες που επέτρεψαν ή και επέβαλαν την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ. Στην ίδρυση του ΠΑΣΟΚ συνέβαλαν κυρίως τρεις παράγοντες: η μεταπολεμική κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη, η εμπειρία του αντιδικτατορικού αγώνα και η χαρισματική προσωπικότητα του ιδρυτή του. Το ΠΑΣΟΚ κινήθηκε στο πλαίσιο της πολιτικής κουλτούρας του νεοελληνικού μικροαστισμού. Το πλαίσιο αυτό στοιχειοθετήθηκε από τέσσερις βασικές και αλληλένδετες παραμέτρους: τον λαϊκισμό, τον κρατισμό, τη χαρισματική ηγεσία και τον εθνικισμό.

Στην παρούσα εργασία μας απασχόλησε η πορεία του κόμματος μέχρι την πρώτη κατάκτηση της εξουσίας (1981) αλλά και το πολιτικό και κοινωνικό κλίμα που το ανέδειξαν πανηγυρικά και πάλι κυβέρνηση (1993, 2009). Υποθέσαμε αρχικά ότι αιτία για τις μεγάλες νίκες του ΠΑΣΟΚ δεν ήταν ποτέ τόσο οι επικοινωνιακές του τακτικές (στις οποίες εντάσσεται και η προεκλογική αφίσα) όσο οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που το ευνόησαν κάθε φορά. Θεωρούμε ότι αυτό επιβεβαιώνεται σαφώς από την ανάλυση που επιχειρήσαμε ανωτέρω.

Στη συνέχεια, αναφερθήκαμε στην αφίσα, ένα από τα κατεξοχήν παραδοσιακά μέσα πολιτικής επικοινωνίας. Η αφίσα ως λαϊκό μέσο επικοινωνίας εκφράζει δημοσίως τον παλμό της κάθε κοινωνίας τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντά της. Η αφίσα συνιστά βάρόμετρο των γεγονότων, καθρέφτη που αντανακλά τις κάθε είδους δραστηριότητες. Στόχος μας υπήρξε μέσα από τη μελέτη των προγραμματικών θέσεων του ΠΑΣΟΚ, όπως αυτές αποτυπώθηκαν στα προγράμματά του, να αποκωδικοποιήσουμε τα μηνύματα που φέρουν οι αφίσες (1981, 1993) και τα φυλλάδιά του (2009).

Με τις νέες συνθήκες και τη βαθιά κρίση στην οποία έχουν περιέλθει τόσο η χώρα όσο και το πολιτικό σύστημα, θα ήταν ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε μελλοντικά ποια θα είναι η θέση της αφίσας στο πλαίσιο της προεκλογικής εκστρατείας ενός κόμματος εξουσίας, όπως το ΠΑΣΟΚ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. ΠΗΓΕΣ

A.1 Επίσημα κείμενα

Συμβόλαιο με το Λαό, ΠΑΣΟΚ, Ιούλιος 1981

Το Π.Α.Σ.Ο.Κ. μπροστά στο παρόν και το μέλλον της Ελλάδας, ΠΑΣΟΚ, Ιούλιος 1988

Το πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ: για τον παρόν και το μέλλον της Ελλάδας. Αναγέννηση παντού, ΠΑΣΟΚ, 1993

Πλαίσιο κυβερνητικού προγράμματος – Συνοπτική παρουσίαση. Πρώτα ο πολίτης, ΠΑΣΟΚ, Οκτώβριος 2009

A.2 Εφημερίδες-Περιοδικά

Εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, 5/10/2009

Εφημερίδα *Τα Νέα*, 5/10/2009

Εφημερίδα *Το Βήμα*, 5/10/2009

Βώκος, Γ., Τα προβλήματα είναι εδώ, *Το Βήμα*, 5/10/2009

Θεοδωρικάκος, Τ., Πλειοψηφική πολυσυλλεκτικότητα, *Το Βήμα*, 5/10/2009

Καλοκαιρινός, Α., Το μήνυμα *Ελευθεροτυπία*, 5/10/2009

Καρελιάς, Γ., Θρίαμβος ΠΑΣΟΚ, ιστορική ήττα Ν.Δ., *Ελευθεροτυπία*, 5/10/2009

Κοραή, Χ., Οδυνηρό τέλος για Καραμανλή, *Ελευθεροτυπία*, 5/10/2009

Κουσουλής, Λ., Η ελπίδα και ο χρόνος, *Το Βήμα*, 5/10/2009

Νασόπουλος, Δ., «Τοποτηρητής» της διαδοχής, *Τα Νέα*, 5/10/2009

Νικολακόπουλος, Δ., Έπεσαν «παραδοσιακά» κάστρα της Ν.Δ., *Το Βήμα*, 5/10/2009

Παπαχρήστος, Γ., Νέο ήθος, *Τα Νέα*, 5/10/2009

Παπαχρήστος, Χ., Θρίαμβος Γιώργου, *Ελευθεροτυπία*, 5/10/2009

Σεφερτζής, Γ., Ο εκλογικός νόμος του Μέρφι, *Το Βήμα*, 5/10/2009

B. ΜΕΛΕΤΕΣ

B.1 Ξενόγλωσσες

Andeweg, R., *The Reshaping of National Party Systems, West European Politics*, vol. 18, issue 3, 1995.

Clogg, R. (ed.), *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, London, Palgrave Macmillan, 1993.

Constas, D., Stavrou, T. G. (ed.), *Greece Prepares for the Twenty-first Century*, Washington, The Woodrow Wilson Center Press, 1995.

Cooper, E., Jahoda, M., "The Evasion of Propaganda" στο *Journal of Psychology*, vol. 23, p. 15-25.

Diamandouros, N. P., "Politics and Culture in Greece, 1974-1991: An Interpretation" in Clogg, R. (ed.), *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, London, Palgrave Macmillan, 1993.

Edelman, M. J., *The Symbolic Uses of Politics*, Urbana, University of Illinois, 1964.

Fiorina, M., *Retrospective Voting in American Elections*, New Heaven, Yale University Press, 1981.

Forceville, C., *Pictorial metaphor in advertising*, London, Routledge, 1998.

Katz, R. S., Mair, P., *Changing Models of Party Organization and Party Democracy: the Emergence of the Cartel Party*, *Party Politics*, vol. 1, No. 1, 1995, p. 5-31.

Katz, R. S., Crotty, W. (ed.), *The Handbook of Party Politics*, London, Sage, 2006.

Kelner, D., *Media Culture: cultural studies, identity and politics between the modern and the postmodern*, London, Routledge, 1995.

Kirchheimer, O., "The Transformation of the West European Party System" in LaPalombara, J., Weiner, M. (ed.), *Political Parties & Political Development*, Princeton, University Press, 1966.

Klapper, J. T., *The Effects of Mass Communication*, New York, The Free Press, 1960.

LaPalombara, J., Weiner, M. (ed.), *Political Parties & Political Development*, Princeton, University Press, 1966.

Lang, G. E., Lang, K., *Politics and Television Re-viewed*, Beverly Hills, Sage, 1984.

Lazarsfeld, P. F., Berelson, B., Gaudet, H., *The People's Choice: How the voter makes up his mind on a presidential campaign*, New York, Columbia University Press, 1948.

Lyrintzis, Ch., "PASOK in Power: From 'Change' to Disenchantment" in Clogg, R. (ed.), *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, London, Palgrave Macmillan, 1993.

Mavrogordatos, G. Th., *Rise of the Green Sun. The Election of 1981*, London, Centre of Contemporary Greek Studies King's College, 1983.

McCombs, M., Shaw, D., "The Agenda Setting Function of Mass Media" στο *Public Opinion*. vol. 36, 1972.

McLuhan, M., *The Medium is the Message*, New York, Bantam, 1967.

Morgan, J., Welton, P., *See what I mean? An introduction to visual communication*, London, Arnold, 2004.

Newman, B. I., *Handbook of Political Marketing*, California, Sage Publications, 1999.

Norris, P., *A Virtuous Circle: Political Communications in Post-Industrial Societies*, New York, Cambridge University Press, 2000.

Paletz, D. L., Entman, R. M., *Media, Power, Politics*, New York, Free Press, 1981.

Richardson, G. W., *Publ. Politics: How Political Advertising Feels the Stories of American Politics*, Lanham, Rowman & Littlefield, 2003.

B.2 Ελληνικές

Ακριβοπούλου, Χ., «Οικογενειακό Δίκαιο» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Ακριβοπούλου, Χ., «Πολιτικός γάμος» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Βακιρτζής, Γ., «Η αφίσα, τα είδη της» στο Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003.

Βαμβακάς, Β., «Αλλαγή» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση: πολιτικότητα και θέαμα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006.

Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

- Βαρελά, Κ., *Ανδρέας Παπανδρέου*, Αθήνα, Σαββάλας, 2004.
- Barthes, R., «Στοιχεία σημειολογίας» στο Απαγιώργης, Κ. (μτφρ.), *Κείμενα Σημειολογίας*, Αθήνα, Νεφέλη, 1981.
- Βερέμης, Θ., Τσούκας, Χ. (επιμ.), *Η ανατομία της κρίσης*, Αθήνα, ΣΚΑΪ, 2011.
- Βερναρδάκης, Χ., «Κοινωνικές συμμαχίες και εκλογικοί συσχετισμοί. Το αποτέλεσμα των εκλογών 2007 και οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις τους στο κομματικό σύστημα» στο Βερναρδάκης, Χ. (επιμ.), *VPRC Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2007*, Αθήνα, Σαββάλας, 2008.
- Βερναρδάκης, Χ. (επιμ.), *VPRC Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2007*, Αθήνα, Σαββάλας, 2008.
- Βέρνυ, Σ., «Συγκυβέρνηση» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.
- Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2008.
- Clogg, R., *Σύντομη ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 1984.
- Clogg, R., *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, Αθήνα, Κάτοπτρο, 2003, β' έκδοση.
- Διαμαντόπουλος, Θ., *Τα πολιτικά κόμματα: θεωρητική προσέγγιση*, Αθήνα, Ροές, 1988.
- Διαμαντούρος, Ν. Π., Κιτρομηλίδης, Π. Μ., Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Αθήνα, Εστία, 1984.
- Διαμαντούρος, Ν., *Πολιτικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000.
- Δεμερτζής, Ν., «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η., *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.
- Δεμερτζής, Ν. (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002.
- Δοξιάδης, Κ., *Εθνικισμός, ιδεολογία, Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995.
- Edelman, M. J., *Η κατασκευή του πολιτικού θεάματος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1999.

Ζώτος, Γ., *Διαφήμιση. Σχεδιασμός και λειτουργία στα πλαίσια της επιχείρησης και του διαφημιστικού γραφείου*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2000.

Habermas, J., *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, Αθήνα, Νήσος, 1997.

Ιορδάνογλου, Χ., «Σταθεροποιητικό πρόγραμμα 1985-1987» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Κακεπάκη, Μ., «Εκλογές 1989-1990» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Καραγιάννης, Ι., «Μικρομεσαίοι» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Καραγιάννης, Γ., «Οικουμενική κυβέρνηση» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Καρακούσης, Α., *Μετέωρη χώρα: από την κοινωνία της ανάγκης στην κοινωνία της επιθυμίας (1975-2005)*, Αθήνα, Εστία, 2006, δ' έκδοση.

Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003.

Καραχρήστος, Σ., «Ο πληθωρισμός και ο θάνατος της εικόνας» στο Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003.

Καρζής, Φ., *Ανάμεσα σε δύο Ελλάδες-Η εκκρεμής μεταρρύθμιση 1996-2003*, Αθήνα, Πόλις, 2006.

Καστοριάδης, Δ., *ΠΑ.ΣΟ.Κ.: από την αλλαγή στη μετάλλαξη. Γέννηση-πορεία-καμπή-συντηρητική στροφή*, Αθήνα, ΚΨΜ, 2006.

Κατσούδας, Δ., «Ψήφος και ιδεολογία» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η., *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.

Καφετζής, Π., Μαλούτας, Θ., Τσίγκανου, Ι. (επιμ.), *Πολιτική-Κοινωνία-Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της ευρωπαϊκής κοινωνικής έρευνας - ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 2007.

Κομνηνού, Μ., «Ιδιωτική τηλεόραση» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Κούλογλου, Σ., *Στα ίχνη του τρίτου δρόμου. ΠΑ.ΣΟ.Κ. 1974-1986*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1986.

Κουστένης, Π., «Παραπομπή στο ειδικό δικαστήριο» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Κουστένης, Π., «Σκάνδαλο Κοσκωτά» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Κουτσογιαννάκη, Κ., «Παλιννοστούντες» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Κωτσονόπουλος, Λ. «Αντιαμερικανισμός» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Λαίς, Ο., Κλάιν, Σ., Τζάλυ, Σ., Μποτερίλ, Ζ., *Διαφήμιση και επικοινωνία: η κατανάλωση στην εποχή των μέσων επικοινωνίας*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008.

Λυγερός, Σ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: το σύνδρομο του μεγάλου ασθενούς*, Αθήνα, Στοχαστής, 1990.

Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.

Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η., Σωτηρόπουλος, Δ. (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική: όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1996.

Λυριντζής, Χ., «Λαϊκισμός» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Λυριντζής, Χ., «Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η., *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.

Mayer, N., *Εκλογική συμπεριφορά – Ιστορικές αναδρομές και μοντέλα ανάλυσης*, Αθήνα, Σαββάλας, 2005.

Μάνεσης, Α. κ.ά., *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα, Εξάντας, 1986.

Μάνεσης, Α., «Η προεκλογική διαδικασία: προγράμματα, τακτικές, ύφος», στο Διαμαντούρος, Ν. Π., Κιτρομηλίδης, Π. Μ., Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Αθήνα, Εστία, 1984.

Μαυρογορδάτος, Γ. Θ., *Μεταξύ Προκρούστη και Πιτυοκάμπη: οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1998, α' επανέκδοση.

Μελέας, Γ., Θεοδώρου, Λ. , «Εθνικές εκλογές 2007: ανάλυση στρατηγικής επικοινωνίας και διαφήμισης των κοινοβουλευτικών κομμάτων» στο Βερναρδάκης, Χ. (επιμ.), *VPRC Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2007*, Αθήνα, Σαββάλας, 2008.

McNair, B., *Εισαγωγή στην πολιτική επικοινωνία*, Αθήνα, Κατάρτι, 1998.

McQuail, D., *Εισαγωγή στη θεωρία της μαζικής επικοινωνίας*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997.

Μεταξάς, Α.-Ι. Δ., *Πολιτική επικοινωνία*, Αθήνα, Α. Ν. Σάκκουλας, 2001, 16η έκδοση.

Μητρόπουλος, Α., *ΠΑΣΟΚ: Από την 3η του Σεπτέμβρη στο μνημόνιο*, Αθήνα, Α. Α. Λιβάνης, 2011.

Μίρκος, Γ., *Ανδρέας Παπανδρέου: τα πρώτα βήματα στην πολιτική*, Αθήνα, Α. Α. Λιβάνης, 2002.

Μπαμπινιώτης, Γ., *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας, 1998.

Ναυρίδης, Κ., «Οι πολιτικές αφίσες στις εκλογές του 1989» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η., *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.

Ναυρίδης, Κ. (επιμ.), *Τηλεόραση και επικοινωνία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1988.

Νικολακόπουλος, Η., *Εισαγωγή στη θεωρία και την πρακτική των εκλογικών συστημάτων*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1989.

Νικολακόπουλος, Η., «Εκλογές 1981» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Νικολακόπουλος, Η., «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων» στο Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η., *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.

Νικολακόπουλος, Η., *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές. 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2009, ε' έκδοση.

Ντάβου, Μ., *Πολιτικές αφίσες ΠΑ.ΣΟ.Κ. από τις βουλευτικές εκλογές του 1981 έως και του 1993* (διπλωματική εργασία), Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Τμήμα ΕΜΜΕ, 2009.

Παναγιωτόπουλος, Π., «Παπανδρέου, Ανδρέας» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Πανταζόπουλος, Α., «Το ΠΑΣΟΚ σε μακρόσυρτη μετάβαση» στο Βερναρδάκης, Χ. (επιμ.), *VPRC Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2007*, Αθήνα, Σαββάλας, 2008.

Παντελίδου-Μαλούτα, Μ., *Πολιτική συμπεριφορά*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α. Ν. Σάκκουλας, 1983.

Παπαθανασόπουλος, Σ., *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του μέσου και η αγορά*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997.

Παπανδρέου, Α., *Το ΠΑΣΟΚ μπροστά στο παρόν και το μέλλον της Ελλάδας*, Αθήνα, 1988.

Παπάνθιμος, Ά., *Αυριανισμός: το σημερινό πρόσωπο του φασισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1989.

Παπασαραντόπουλος, Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και εξουσία*, Αθήνα, Παρατηρητής, 1980.

Παπασπηλιόπουλος, Σ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1996.

Παππάς, Τ., *Το ΠΑΣΟΚ του μέλλοντός τους*, Αθήνα, Πόλις, 2004.

Παππάς, Τ., *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑ.ΣΟ.Κ., Παπανδρέου, εξουσία*, Αθήνα, Πατάκης, 2009.

Σακελλαρόπουλος, Σ., *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση: πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*, Αθήνα, Α. Α. Λιβάνης, 2001.

Σαμαράς, Α., *Τηλεοπτική διαφήμιση στην Ελλάδα 1993-2007*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008.

Σαρρής, Ν., *Ελληνική κοινωνία και τηλεόραση*, Αθήνα, Γόρδιος, 1992.

Σπουρδαλάκης, Μ., *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα, Εξάντας, 1990.

Σπουρδαλάκης, Μ., «Από το κίνημα διαμαρτυρίας στο "νέο ΠΑΣΟΚ"» στο Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κράτος-κόμμα-κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης, 1998.

Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-κράτος-κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης, 1998.

Σπουρδαλάκης, Μ., *ΠΑΣΟΚ: δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1988.

Τάσσης, Χ., «Φιλοαραβισμός» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Τάσσοσ, Α., «Οι ελληνικές αφίσες» στο Καραχρήστος, Σ., *Ελληνικές αφίσες*, Αθήνα, Κέδρος, 2003.

Τζάλυ, Σ., *Οι κώδικες της διαφήμισης*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1997.

Τζούκας, Β., «Εθνική Αντίσταση» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Τσίρμπας, Γ., *Είκοσι οκτώ ημέρες: εκλογές, πολιτική διαφήμιση και ειδησεογραφία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007.

Τσίρμπας, Γ., «Εκλογές 1985» λήμμα στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Featherstone, K. (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα: η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα, Οκτώ, 2007.

Fiske, J., *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, Αθήνα, Επικοινωνία και Κουλτούρα, 1992.

Χαιρετάκης, Μ., *Τηλεόραση και διαφήμιση: η ελληνική περίπτωση*, Αθήνα-Κομοτηνή, Α. Ν. Σάκκουλας, 1999.

Χασαπίδης, Σ., *Αλλαγή και πραγματικότητα: το ελληνικό σύνδρομο*, Θεσσαλονίκη, 1983.

Ψύλλα, Μ., *Η πολιτική ως δράση και λόγος*, Αθήνα, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, 2003.

Wildenmann, R., *Η εκλογική έρευνα: Συμπεριφορά του εκλογικού σώματος και ανάλυση εκλογών*, Αθήνα, Παπαζήση, 1998.

Γ. ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

www.biblionet.gr

www.enet.gr

www.google.gr

www.pasok.gr

www.tanea.gr

www.tovima.gr

www.tvxs.gr

www.youtube.com

www.ypeka.gr

www.ypes.gr